

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

**Yıl 4 / Sayı 2
Güz 2019**

**VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches**

**Volume 4 / No 2
Fall 2019**

**Sakarya
Eylül/ September- 2019**

Yıl/Vol. 4, Sayı/No. 2, Güz/Fall 2019 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 4 - Sayı 2 (Güz 2019)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 4 - No 2 (Fall 2019)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI,
Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 515 **Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin: Uzbekistan from 1925 to 1952**
Sevket Hylton Akyildiz
Lenin ve Stalin Dönemlerinde Orta Asya'da Modern ve Geleneksel Sporlar: 1925'ten 1952'ye Özbekistan
- 542 **Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi Hatıratından: “Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı”**
Figen Atabey
From the Memory of the First World War Iraçian Front : “Baghdad and the Event of its Last Fall”
- 560 **Osmanlıca Basında Sunulan Hava Durumu**
Remzi Çavuş
Weather Forecast Presented in Ottoman Press
- 582 **Haçlıların Maarretünnumân’da İşledikleri Cürümler**
Gülşen İstek
Offenses committed by the Crusaders in Maarretünnu’ mân
- 603 **Felah Grubu’nun Milli Mücadele’deki Faaliyetleri**
Kübra Kayabaşı
Activities of Felah Group in the National Struggle
- 626 **Maarif Salnameleri Işığında Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslimlerin Eğitim Faaliyetleri ve Yabancı Okullar (1898-1903)**
Cengiz Keskin
Educational Activities of non-Muslims in Adapazari and Its Around and Foreign Schools in the Light of Maarif Salnames (1898-1903)
- 642 **Cumhuriyet Döneminde Markalaşma Sürecinin Analiz (1923-1931)**
Safiye Kıranlar
Analysis of Branding Process in Republican Era (1923-1931)

- 665 **67 A 90 11 Numaralı Kırım Kadı Siciline Göre Kırım'da Kölelik**
Fatma Şahin
Slavery in Crimea According to the Court Records Registry Numbered 67 A 90 11
- 676 **Menemenli Tevfik Mustafa Paşa'nın Kırım Harbi Tuna Cephesi Harp Hatıraları**
İsmet Sarıbal
Menemenli Tevfik Mustafa Pasha's War Memoirs of the Danube Front During the Crimean War
- 701 **Haruniye Alman Yetimhanesi**
Muttalip Şimşek
Haruniye German Orphanage
- 719 **Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkış Sürecinde Bir Ermeni Aydını: Minas Çeraz ve Yurtdışındaki Faaliyetlerinin Analizi**
Fikrettin Yavuz
An Armenian Intellectual in the Emergence of the Armenian Question: An Analysis of Minas Tcheraz and His Activities in Abroad
- 746 **XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üretimden Pazara Osmanlı Köylüsünün Karşılaştığı Yapısal Sorunlar ve Bu Sorunlara Karşı Merkezi Yönetimin Aldığı Tedbirler**
Savaş Yılmaz
Structural Problems of Ottoman Villagers from the Production to the Market and Measures Taken by Central Administration Against these Problems in the 2nd Part of the 16th Century
- 779 **Kitap Tanıtımı: Bruce Masters, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih**
Kadir Aydın
Book Review: Bruce Masters, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih

786 **Kitap Tanıtımı: Mehmet Dağlar, İnan'da Kızılbaşlıktan Şiiliğe Geçiş: Şah Tahmasb'ın Dinî Siyaseti (1524-1576)**

Ali İçer

Book Review: Mehmet Dağlar, İnan'da Kızılbaşlıktan Şiiliğe Geçiş: Şah Tahmasb'ın Dinî Siyaseti (1524-1576)

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

Gültekin Yıldız, Doç. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye.

DANIŐMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Hatice Akan, Öğr. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı.

Mustafa Alican, Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Refik Arıkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Alper Başer, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Biray Çakmak, Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Galip Çağ, Dr., Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hülya Çelik, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Mehmet Dağlar, Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hikmet Demirci, Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fatih Demirel, Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Öğretmenliği Ana Bilim Dalı.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Emine Dingeç, Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Emine Erdoğan Özünlü, Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Zeynep İskefiyeli, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hikmet Zeki Kapıcı, Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Nuri Kavak, Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat Keçiş, Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Safiye Kıranlar, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.

Ahmet Önal, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Levent Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mevlüt Poyraz, Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Mustafa Sarı, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Giray Saynur Derman, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi Halka İlişkiler ve Tanıtım Bölümü.

İbrahim Serbestoğlu, Doç. Dr. Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Aynur Soydan Erdemir, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ahmet Şimşek, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Vedat Turgut, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hakan Türkkkan, Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Esin Tüylü Turan, Dr.

Dilara Uslu, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fikrettin Yavuz, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ahmet Yüksel, Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin: Uzbekistan from 1925 to 1952

Sevket Hylton Akyildiz*
(ORCID ID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
23.04.2019

Makale Kabul Tarihi
19.09.2019

Abstract

Soviet physical culture was a soft power tool used to create healthy and patriotic citizen-soldiers and help modernise the urban Soviet Union: one key strand of this was modern sports. Josef Stalin (Communist Party leader from 1925 to 1953) imposed the physical culture and sports culture on society and had it institutionalised. Moreover, except for policy revisions, the institutions of his sports model continued until the mid-1980s. This paper will investigate the impact of the Communist Party of the Soviet Union (established 1925, hereafter Communist Party) through sport in Uzbekistan Soviet Socialist Republic (hereafter Uzbekistan). Critically reading selected Cold War and contemporary studies, we explore the acculturation and integration role of the Soviet sports culture in multicultural Uzbekistan from 1925 to 1952. In this interdisciplinary paper, we ask: What was the impact of Soviet sports in Uzbekistan? How and why did Lenin and Stalin reposition folk sports in society? The themes examined include the concept of Soviet sports, folk sports, and the development and impact of modern sports culture.

Keywords: communist sport, folk sport, modern sport, physical culture, Soviet sport, Uzbekistan.

Lenin ve Stalin Dönemlerinde Orta Asya'da Modern ve Geleneksel Sporlar: 1925'ten 1952'ye Özbekistan

Özet

Sovyet beden kültürü, sağlıklı ve yurtsever vatandaş-askerler yetiştirmek ve Sovyetler Birliği'nin kentli nüfusunun modernleşmesine yardımcı olmak için kullanılan yumuşak bir güç aracıydı. Bunun en önemli yollarından biri modern sporlardı. Josef Stalin (1925'ten 1953'e kadar Komünist Parti lideri) topluma

* Ph.D., United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.

beden ve spor kültürünü kabul ettirip kurumsallaştırdı. Bununla birlikte, siyasi değişiklikler haricinde, spor modelinin kurumları 1980'lerin ortasına kadar varlığını devam ettirdi. Bu çalışma Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (1925'de kuruldu, bundan sonra Komünist Parti) spor vasıtasıyla Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (bundan sonra Özbekistan) üzerindeki etkisini inceleyecektir. Seçilmiş Soğuk Savaş ve çağdaş çalışmaları eleştirel bir şekilde ele alarak, 1925'ten 1952'ye çok kültürlü Özbekistan'da Sovyet spor kültürünün yerleşme ve bütünleşme rolünü araştıracağız. Disiplinler arası bu çalışmadaki sorumuz şu: Sovyet sporunun Özbekistan'daki etkisi neydi? Lenin ve Stalin geleneksel sporları topluma nasıl ve neden yeniden benimsetti? İncelenen hususlar arasında Sovyet sporları kavramı, geleneksel sporlar ve modern spor kültürünün gelişimi ve etkisi yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Komünist spor, geleneksel spor, modern spor, beden kültürü, Sovyet sporu, Özbekistan

Introduction

The Soviet culture '*... was essentially Russian and thus European, the new art forms that were introduced into Central Asia in the 1930s and 1940s were very much in the western tradition... Many other elements of western-style culture, sport and entertainment were developed, almost always at the expense of local traditions*'.¹ This statement by Shirin Akiner outlines the implementation of a revolutionary and modernising culture upon a traditional Muslim society in the Soviet Union's periphery. In particular, it highlights the use of Soviet culture to integrate the Central Asians into Soviet society. By the late-1920s, the worst effects of the upheaval caused by the Russian Civil War were passing and what came next were industrialisation and collectivisation and three Five Year Plans (between 1928 and 1938). In the ten years following the 1917 Revolution, physical culture and sport became a vital acculturation channel in the Union of Soviet Socialist Republics (established 1922, hereafter Soviet Union). By 1936, 'physical culture', 'rest and leisure' and access to sports facilities became a constitutional right.²

¹ Shirin Akiner, *Central Asia: New Arc of Crisis?* (London: Whitehall Paper Series, 1993), 11.

² David Lane, *Soviet Society Under Perestroika* (London: Unwin Hyman, 1990), 358-60.

Uzbekistan was chosen as the case study because it contains the largest population in Central Asia, and its capital of Tashkent was once the fourth largest Soviet city (population nearly 1,780,000 in 1979). Moreover, the development of the Soviet sports in Central Asia is interesting because the population was predominantly rural, religious and ethnically diverse. The story which unfolded in Uzbekistan is perhaps the strongest case of sports development in Soviet-era Central Asia—with Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan following up close behind, and mountainous Tajikistan showing the least progress. Furthermore, in the eyes of Moscow, traditional Central Asia was a place to experiment with the Soviet modernisation project. It was a region to test its social discipline methods and social engineering schemes. Indeed, it is no coincidence that the establishment of Uzbekistan in 1924-25 occurred at the same moment as the Communist Party introduced the new state socialisation channels.³ These included the centralised sports system, secular civic ceremonies, and the youth movements (the Young Pioneers for ages 10 to 14, established 1922, and the *Komsomol* for ages 15 to 28, established 1918).

The literature we draw upon includes James Riordan (1980, 1991, 1993), and N.N. Shneidman (1979), both of whom have extensively researched communist sport. Susan Grant's (2013) archival study examines the connection between physical culture, propaganda, and acculturation during the 1920s and 1930s—with a chapter devoted to rural peasants and national minorities.⁴ Nikolaus Katzer's edited volume *Euphoria and Exhaustion* (2010) is a collection of critically written chapters that address sport and 'integration, dissatisfaction and exclusion'.⁵ Timofeyev and Kopytkin's *Soviet Sport: The Success Story* (1987), was produced by the Soviets for Western readers; however, it

³ Formerly the Bolshevik wing of the Russian Social-Democratic Labour Party (founded 1898).

⁴ Susan Grant, *Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s* (London: Routledge, 2013); see also Sevet Akyildiz, 'Soviet Physical Culture in Uzbekistan: Implementation and Social Impact', in *Sports and Coaching: Pasts and Futures*, ed. Dave Day (Manchester: Manchester Metropolitan University, 2012), 105-122.

⁵ Nikolaus Katzer and Sandra Budy and Alexandra Kohring and Manfred Zeller, *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society* (Frankfurt: CampusVerlag, 2010).

provides the reader with no critical analysis.⁶ Indeed, at some future point, all of the Soviet statistics used in this paper need to be verified. Soviet economic and social statistics are ideologically loaded and frequently contain falsified data and information and therefore are questionable: to satisfy Moscow's set quotas, local officials manipulated the data. In this work, firstly, we will outline the socio-political context of modern sport in urban Central Asia—and the effect of this on folk sports. Secondly, the impact of Soviet sports culture in Uzbekistan, in terms of development, socialisation and acculturation are analysed. To assess the impact of modern sports on Uzbekistan, we have opted for a long-term study from the 1920s to the early 1950s. In our approach, we reappraise the view that the Communist Party relied upon force when dealing with its citizens in all cases. Instead, we argue that in the Soviet imperium, many citizens and the elite athletes benefitted in terms of careers and personal enjoyment from the modern sports culture. The structure of this paper contains three parts: the building of the Soviet culture and society; Marxism-Leninism and physical culture and sport; and development of sport and change in centralised approaches within Uzbekistan.

Building Soviet Culture and Society

Following the 1917 Bolshevik Revolution and the Russian Civil War and War Communism (1918-1921), Russian society was war-weary and economically impoverished. Domestic refugees and migrants took to the road seeking shelter and food. Furthermore, drought and famine meant that food aid from the United States was necessary. In this broken condition, the Soviet Union (1922-1991) was born, with the Communist Party (formerly the Bolsheviks) as the sovereign power in the new Party-state model. Marxism-Leninism is Vladimir Ilyich Lenin's (1870-1924) reinterpretation of Marxism, with his emphasis upon its application. Lenin was the leader of the 1917 Revolution, helped to found the Russian Communist Party (1918 to 1925), and was also an initiator of the Soviet state. In attempting to reimpose order on society, Lenin implemented the New Economic Policy (1921 to 1928). In this case, 'modernisation' meant the reversal of the Soviet Union's socio-

⁶ A. Timofeyev and Y. Kopytkin, *Soviet Sport: The Success Story* (Moscow: Raduga Publishers, 1987).

economic 'backwardness' exemplified by its majority agrarian society. The 1917 Revolution promised a better future. In seeking to convert the young, the workers, and the peasants to communism and advance Soviet policies, Lenin sought voluntary and conscious acceptance among them based upon rationalist discourse and revolutionary enthusiasm. Under his leadership, the social revolution introduced universal literacy, schooling, and healthcare. Following Lenin's death, Stalin (d. 1953) briefly continued with his predecessor's policies. However, Lenin's notion of '*... ideological persuasion greatly receded in importance*' and was replaced by '*coercion*'.⁷ Also, to consolidate state power, Stalin discarded the idea of international revolution and replaced it with isolationism and autarky: 'socialism in one country'. During the late-1920s he forced on society far-reaching and rapid industrialisation and agricultural collectivisation. He also expanded the state bureaucracy to cater for the growing organisational function of the Party.

In the Soviet Union, the socialist culture was developed to integrate and acculturate the 100 nations and groups living there. Eva Maurer has reported that modern sports were used '*to train and discipline*' citizen's bodies for work and national defence, and '*to further implement ideas of hygiene and a modern lifestyle*'.⁸ Burcu Dogramaci thinks the 'cult of sport' became '*a tool for education that should turn the pre-revolutionary people into new human beings*'.⁹ The new sports channels assisted with the political education (Sovietisation) and moral upbringing of the socialist people. In brief, Soviet sport and leisure were part of the radical social transformation of society.¹⁰ Leisure and modern

⁷ Christel Lane, *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society: The Soviet Case* (Cambridge University Press: Cambridge, 1981), 29; see also Sevket Akyildiz and Richard Carlson, *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy* (London: Routledge, 2014).

⁸ Eva Maurer, 'An Academic Escape to the Periphery? The Social and Cultural Milieu of Soviet Mountaineering from the 1920s to the 1960s', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 159.

⁹ Burcu Dogramaci, 'Heading into Modernity: Sporting Culture, Architecture and Photography in the Early Turkish Republic', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 112.

¹⁰ The Communist Party resolution of 1925 highlights the comprehensive nature of physical culture: '*... physical culture must be considered not simply from the stand-point*

sports were made accessible for all citizens, and their involvement in it became a 'social duty'.

In advancing the Revolution, it was necessary that first, modern societies were established among the Russians and the 'backward' nations (Central Asia consisted of dynastic regions, not nation-states). The 'modernity' referred to in the Soviet context means the transformation of a traditional society into a modern one. It means the replacement of religion, monarchy, rural life and agriculture, kin and regional communities by science, 'popular sovereignty', nations and citizenship, factories and offices and city life. The processes of 'modernisation' include rationalisation, secularisation, industrialisation, bureaucratisation and urbanisation. Hans-Joachim Braun and Katzer say *'The inclination to the politics of social-engineering and forced industrialization fostered American-style technocratic planning of megaprojects and a "scientification" of all spheres of life.'*¹¹ Indeed, the Stalinist socio-economic and cultural management strategies reflect this doctrine.

The Cultural Revolution (1928 to 1931) introduced one dominant culture across the Soviet Union, intending to create a unionwide civic identity. In this context, 'Soviet culture' refers to particular values, norms, education, dress, material goods, language, intellectual and artistic works and architecture in the context of their forms and meanings. Also, it promoted Europeanised Russian popular and high cultures, with Russian as the official state language (Russification). Over generations, acculturation was meant to bond ethnic plurality around a

of public health and physical education, not only as an aspect of the cultural, economic and military training of young people. It should also be seen as a means to educate the masses (inasmuch as it develops will power, teamwork, endurance, resourcefulness and other valuable qualities). It must be regarded, moreover, as a means of rallying the bulk of the workers and peasants to the various Party, government and trade-union organizations, through which they can be drawn into social and political activity... Physical culture must be an inseparable part of overall political and cultural education and of public health', cited in James Riordan, *Soviet Sport: Background to the Olympics* (New York, Washington Mews Books, 1980), 30.

¹¹ Hans-Joachim Braun and Nikolaus Katzer, 'Training Methods and Soccer Tactics in the Late Soviet Union: Rational Systems of Bodies and Space', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 269.

shared Soviet identity, thereby holding the multinational union together. Overall, the Soviet culture promoted a 'way of life', constructed and reproduced through upbringing (*vospitanie*) and the socialisation channels (of mass education, physical culture, youth movements, and civic ceremonies). In the 1930s the drive to enlighten and civilise the population was labelled *kul'turnost* (level of culture) and particularly targeted the peasantry, the working-classes, and the national minorities.

Marxism-Leninism and Physical Culture and Sport

The Communist Party borrowed from the European models and the imperial Russian sports organisations;¹² and developed Soviet physical culture into a 'programme for identity'... '*a multifunctional and flexible programme...*', that included hygiene and health plans, sports, '*defence interests, labour concerns, leisure, education, and general cultural enlightenment*'.¹³ It was '*... in many ways a lifestyle, an attitude, and a mode of behaviour*'.¹⁴ In brief, it has four primary strands: '*organised physical education, playful activities, active leisure pursuits and sport*'.¹⁵ So, 'physical culture' is a broad concept; it incorporates sport and first emerged in nineteenth-century Germany and Scandinavia in partnership with industrialisation, urbanisation, military preparedness, and nationalism. Physical culture is associated with new thinking about wellbeing and planned leisure—in particular, fitness regimes, improved diet, public hygiene, and the creation of healthier and stronger citizen-soldiers.

'Sport' in its modern form refers to the rules and regulations, societies and facilities, athletes, coaches and trainers, spectators and fans. In this paper, we discuss the modern versions of aquatic sports, ball games, equestrian sports, field and track sports, martial arts, racket sports, and snow sports. The Communist Party introduced these

¹² Grant, *Physical Culture and Sport*, 11.

¹³ *Ibid.*, 1-2.

¹⁴ *Ibid.*, 2.

¹⁵ James Riordan, *Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 4; N.N. Shneidman, *The Soviet Road to Olympus: Theory and Practice of Soviet Physical Culture and Sport*, (London: Routledge and Kegan Paul, 1979), 4.

modern sports across the Soviet Union to create a universal sports culture among all Soviet ethnicities and classes. Modern sports were used to bring together the Central Asians and the Russians through shared experiences and memories. The geographic specificity and regional diversity of folk sport prevented it from being used as a unionwide socialisation agent. Many of the modern sports practices have European origins; those with Eurasian or Asiatic heritage are chess, judo, karate, wrestling, and polo. Some sports like archery and canoeing defy provenance. The aesthetic influence of modern sport is visible in costume and sports architecture.¹⁶

The general Soviet interpretation of sport says it is a social institution with a socialisation function.¹⁷ A more sophisticated analysis says its purpose is to train athletes to win awards at sporting competitions; to foster ideological values through a state-sponsored social movement; to show that the Communist Party had created a dynamic society and to propagate a Soviet art form designed to inspire and provide '*real aesthetic enjoyment*'.¹⁸ Here Stalin's role was to expand the functional and symbolic use of sport through mass participation, incorporating collectivist values and behavioural norms. Indeed, its entertainment function matched its moral, social, and military-training roles.¹⁹

Central Asian Folk Sport

The peasants and workers of nineteenth-century Russia and the peripheral regions had few opportunities, if any, to participate in modern sport. Rather, they played their folk and traditional sports, particularly during holidays and festivals. Russian and Central Asian folk sport had roots in communal events, military-training, and workplace strength training. Research investigating social change and modern society has shown that folk sports survive if they connect with group

¹⁶ Mike O'Mahony, *Sport in the USSR: Physical Culture: Visual Culture* (Trowbridge: Reaktion Books, 2006).

¹⁷ N.I. Ponomaryov, 'Fenomen igry i sporta', *Teoriya i praktika fizicheskoi kul'tury*, no. 8 (1972): 6, cited in Riordan, *Sport in Soviet Society*, 3.

¹⁸ V.B. Kuchevsky, 'Sport kak sovokupnost obshchestvennykh otnoshenii', *Teoriya i praktika fizicheskoi kul'tury*, no. 9 (1972): 5, cited in Riordan, *Sport in Soviet Society*, 4.

¹⁹ See Robert Edelman, *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

identification. Richard Holt reports that in Britain, despite industrialisation and the commodification and standardisation of modern sport ‘... a wide range of old-established sports’ continued from the second half of the nineteenth-century into the twentieth-century.²⁰

In Central Asia, the urban, rural and migratory communities have a long history of folk sport and leisure. Central Asians developed an equestrian culture in response to the natural environment, and because of the need to communicate, trade, and battle across steppe lands.²¹ Native Muslim scholars have discussed the relationship between physical exercise and moral and intellectual upbringing. The philosopher Abu Nasr Al-Farabi (872-950AD), author of *Virtuous City*, and the physician Abu Ali ibn Sina (Avicenna) (980-1037AD), author of the *Canon of Medical Science*, discussed children’s physical training, rest, adult physical exercise, and health awareness.²²

In the preparation of young men for military campaigns, the Central Asian *beys* (chieftains or governors) organised mass hunting parties. The hunt, whether small or large, was entertainment, but its organisation and the tactics deployed to capture or kill wild animals gave participants invaluable military and skills training in stalking, chasing, and working together. Sword skills were watched for visual spectacle and entertainment, while cross-country running and foot racing prepared soldiers for endurance. In Central Asia, a type of polo (*uloq-kupari*) developed into a game of two teams competing for the possession of the carcass of a goat or calf.²³

Traditional festivals in Central Asia hosted folk sports, music, and dance. These mass gatherings were part of the local social calendar and were organised to celebrate seasonal holidays and royal events, notably, the Spring Equinox (*Nawruz*, pre-Islamic New Year’s Day) and the two

²⁰ Richard Holt, *Sport and the British: A Modern History* (Clarendon Press: Oxford, 1992), 57.

²¹ Chris Bradley and Andrew Palmer, *The Silk Road* (Basingstoke: Insight, 2008) 49, 65.

²² E. Ableyev, ‘Principles of Physical Training in the Pedagogical Works of Educators from Central Asia’, in *Education, Physical Activities and Sport in a Historical Perspective*, ed. Jordi Mones (Barcelona, Spain, 1992), 39-42.

²³ Encyclopaedia Britannica, ‘Polo’, <http://www.britannica.com/sports/polo> (accessed 7 April 2016).

Islamic holidays (*Eid al-Fitr*, after the Ramadan fast, and *Eid al-Adha*, the 'Sacrifice Feast'). At festivals, family members and other ethnic kin met: *'When it came to physical culture and sports activities, peasants preferred simple games with simple objectives or entertainment with elements of social interaction.'*²⁴ Circuses and fairs entertained the audience, with muscular, strong men (*palvans*) displaying their physical power, and acrobats performing gymnastic feats such as walking a tightrope.

Colonial Sport

Between 1731 and 1854 Russia took control of the Kazakh and Kyrgyz steppes, and from 1865 to 1884 it seized the remainder of Central Asia—renaming it Turkestan. The Russians living in Central Asia, ensconced in urban centres (like Tashkent), resided separately from the mostly rural, native population. The primary aim of Russian colonisation was to *'consolidate domination by keeping peace and order in the area but interfering as little as possible with the religion, customs, and the way of life'*, says Michael Rywkin.²⁵ The cultural and everyday life of Central Asians continued under Russian colonisation, but the traditional social order was irreparably changed. The Russians seized land for cotton production, and between 1891 and 1917 the Kazakhs and Kyrgyz experienced forced land evictions, famine, and mass migrations. The once-proud Turkic dynasties of the region, noted for their military prowess, had become vassals of the Russian czar.²⁶

In Central Asia, the new world of modern sports was produced for and consumed by the urban Slavic settlers. However, it is essential to distinguish the settler groups: first of these was the Russian elites; second, the Russian middle-classes; and third, the Russian working-classes. The latter group, in terms of participation in modern sports, like the working-classes in Russia, were marginalised from the official sports associations and clubhouses. One 1912 Russian sports magazine reports: *'Sport is first and foremost an expensive pastime. It is not for workers. Their path is to the pub. And next morning, hunched and*

²⁴ Grant, *Physical Culture and Sport*, 102.

²⁵ Michael Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia* (Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1990), 14.

²⁶ Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge*, 16.

*ragged, they're off to work again.*²⁷ In Russia, the working-classes laboured for long hours, and they lacked the expertise and resources to organise national sports societies. Despite these barriers, some urban working-class men held their local football games.²⁸ Riordan says '*most workers were not integrated into the system through the medium of games...*'²⁹; instead, the sports administration in Russia applied '*social apartheid*'.³⁰ In the Central Asian case, the exclusion of the Russian working-class settlers from modern sports due to their lowly status. The exclusion of Muslims from modern sports was due to their race, religion, and class. The Russian government marginalised even the late nineteenth and early twentieth-century Central Asian '*modernist*' reformers (Jadids). Ekaterina Emeliantseva's comment about sport in St. Petersburg between 1890 and 1914 is relevant to Tashkent: '*The phenomenon of so-called "urbanism", which is bound up with social intermingling, can only be observed with respect to the upper and middle classes; the lower strata of the population had no access to sporting activities.*'³¹

The Tashkent Amateur Cycling Society was formed in 1885, though Riordan does not give the ethnicity of its members.³² The local Muslim men and women, probably non-Russian speakers, would not have joined Russian clubs (assuming they were not ethnically exclusive sites). The Russian elites may have introduced the sons of the Muslim elites to modern sports (a topic that needs further research). The British Raj in India (1858-1947) took a different approach. To keep the peace, they encouraged the British expatriate community and the Indian upper-classes to participate in sporting encounters involving cricket, polo, and tennis. However, in Russian Central Asia, inter-communal mixing around modern sport was not official government policy, and no plans were

²⁷ *K sportu*, no. 11 (1912), cited in Timofeyev, *Success Story*, 7.

²⁸ James Riordan, *Sport Under Communism: the USSR, Czechoslovakia, the GDR, China, Cuba* (London: C. Hurst, 1978), 14-22.

²⁹ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 40.

³⁰ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 39.

³¹ Ekaterina Emeliantseva, 'Sports Vision and Sports Places: The Social Topography of Sport in Late Imperial St. Petersburg and its Representation in Contemporary Photography (1890-1914)', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 35.

³² Riordan, *Sport in Soviet Society*, 15, 40.

made to bring communities together through sports events. In the wake of the 1917 Revolution, this might partly explain the resistance by Central Asians to modern sports and their lack of interest in sports culture. Modern sports in the minds of the natives was associated with the colonial settlers and the Slavs. The nature of agrarian work meant they had little time for organised modern sports. Moreover, an anti-communist and pro-Islam insurrection started in 1917 across rural Turkestan; and was not suppressed until 1926.

After 1917, the Communist Party went about integrating all ethnicities into one citizenship model. While the rhetoric spoke of establishing mass health and fitness programmes, in reality, the general health and hygiene of the rural national minorities were poor. So, firstly, qualified health personnel needed to be instructed. The '*physical culture acculturation*', which required '*physical and psychological transformation*', would have to wait because in rural areas, during the 1920s, cultural change was slow. The urban network of Soviet socialisation channels that could offer modern sports did not emerge until the 1930s.³³ It partly explains why folk sports remained so popular. Yet, the continuity of folk sports was a challenge for the communists, as they looked upon all things progressive as the rational outcome of Marxist-Leninist theory. Still, in building a federal state identity (and a sports culture) they had to face reality—the Soviet Union was multinational. In response, the national folk culture of each ethnicity was homogenised, with one version of each folk sport selected and developed—such as one national wrestling style. This standardisation allowed for the incorporation of national folk sports into the Soviet physical culture. The elite folk sports athletes could attain the prestigious Soviet Master of Sport ranking.³⁴

The institutionalisation of folk sport enabled the communists to influence all mass sports events and, at the same time, disseminate its propaganda. Communist officials, the federal hammer and sickle flag,

³³ Grant, *Physical Culture and Sport*, 99, 123.

³⁴ Y. Lukashin, *National Folk Sports in the USSR* (Moscow: Progress Press, 1980), 6-26, 86, 111-18; Tourism.uz.com, 'Sports in Uzbekistan', <http://tourism.uz/info/134/> (accessed 6 July 2015).

and other Soviet imagery were always visible at mass folk sports competitions and festivals: an example of '*socialist in content and national in form*'. Furthermore, in allowing the folk sport to continue, the Communist Party could reasonably claim the Soviet nationalities policy was not assimilative but integrative and even respectful of minority cultures. In addition, the management of folk culture was intended to prevent ethnic nationalists from mobilising their communities around exclusive cultural characteristics. There are parallels here with Hann's contemporary study of the Chinese Communist Party's management of ethnic sports in the Muslim Xingjiang-Uyghur Autonomous Region of China.³⁵

Uzbekistan: Development of Sport and Changes in Centralised Approaches

In 1924 approximately 84.5 per cent of the Turkic-Uzbeks living in the Soviet Union resided within a multicultural Uzbekistan. As discussed by Francine Hirsch, this came to pass with the creation of the Soviet Republic of Uzbekistan, the promotion of national consciousness and the creation of a people (*narod*).³⁶ Uzbeks constituted approximately 70 per cent of the total population of Uzbekistan, and the others included Kazakhs, Tajiks, Turkmen, Tatars, and Slavs. The total population of Uzbekistan increased from approximately 5 million (1917) to 18 million (1985)—including, by 1991, more than 1.5 million Slavic migrants.³⁷

The nature of Soviet modernity meant the urban citizenry had a more intense acculturation experience. During the 1930s and 1940s, modern sports culture increasingly became part of everyday life for all urban Soviet citizens, including residents of the Central Asian cities. The city '*was meant to organize daily life according to the principles of socialism, i.e. to foster class and gender equality and to ensure the*

³⁵ C.M. Hann, 'Ethnic Games in Xinjiang: Anthropological Approaches', in *Cultural Change and Continuity in Central Asia*, ed. Shirin Akiner (London: Kegan Paul International, 1991), 218-35.

³⁶ Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Ithaca, United States: Cornell University Press, 2005), 3, 145.

³⁷ Shirin Akiner, 'Uzbekistan: Republic of Many Tongues', in *Language Planning in the Soviet Union*, ed. J.M. Kirkwood (Macmillan: London, 1989), 103; Dilip Hiro, *Between Marx and Muhammad: Changing Face of Central Asia* (London: HarperCollins, 1995), 21-2.

materialist direction of life processes, first and foremost by regulating consumption', says Alexandra Kohring.³⁸ The cities offered contemporary multisport facilities, and while the provision of urban sports facilities was at a developing stage, they were subsidised and inclusive. It allowed the regime to assemble in one place large numbers of people for socialisation and acculturation. Importantly, the new leisure infrastructure and opportunities allowed the masses to consume and reproduce the imported popular culture. Furthermore, in the context of twentieth-century town planning and industrialisation, the stadium became a symbolic site, because '*sporting sites could be directly associated with the function of the modern city*', balancing '*work, recreation and entertainment and health*', says Kohring.³⁹ In reference to integration, at the state-controlled sports sites, the athletes and spectators could interact and mix.

However, this urban focus hindered sporting development in rural districts. Indeed, physical culture and the modern sport were less evident in rural areas, with poor facilities, inadequate funding, and insufficient trained sports personnel (and this remained so throughout communist rule).⁴⁰ It was a problem because the Uzbeks were a rural majority population. The urban and rural distribution of the Uzbeks (and other Central Asians) always defied the state planners. Almost 18.3 per cent of the Uzbeks within Uzbekistan were classified as urban in 1926; while the figure for 1970 increased only to 23.0 per cent.⁴¹

Despite this, the modern sports culture enabled the Communist Party to influence the bodies, mentalities, and behaviour of the urban citizenry and helped to transform cityscapes. In this section, we argue that soon after the Revolution, the communist leadership used sport to help integrate and control the periphery, and particularly the urban population. The inauguration and impact of modern sports in Uzbekistan are discussed below within the framework of the first two

³⁸ Alexandra Kohring, 'Exploring the Power of the Curve: Projects for an International Red Stadium in 1920s Moscow', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 41.

³⁹ *Ibid.*, 41.

⁴⁰ Grant, *Physical Culture and Sport*, 39.

⁴¹ Shirin Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union* (London: Kegan Paul, 1983), 277.

Soviet leaders. In the context of Lenin, we explain his introduction of modern sports culture into Central Asian society as a tool of integration and mass socialisation. In the case of Stalin, we highlight sport and sites of socialisation, women, heroes, coaches and trainers, war, and Olympic athletes. Together, these selected topics help us to evaluate the key strengths and weaknesses of Soviet sports-related development and acculturation.

The 1920s: The First Mass Sports Events

Limited state resources and untrained personnel restricted Lenin's use of sports culture in Central Asia. However, soon after the Revolution, the urban Central Asians were introduced to the new Soviet sports. One method chosen was the mass exhibition, utilising voluntary participation and revolutionary enthusiasm. These events would showcase the arrival of modern popular culture and assist with Lenin's propagation of Marxism-Leninism. The Central Asians' exposure to modern sports commenced before the formation of the five Central Asian republics, and with the formation of the Supreme Council of Physical Culture (1920, Moscow). In Tashkent during the summer of July 1920, the Bolsheviks organised the 'First Central Asian Olympics'—and coordinated with sports events in Omsk and Yekaterinburg (Sverdlovsk) in Russia. The regional ethnic groups and Russians were brought together for ten days – for the first time in a sporting context – with approximately 3,000 athletes from Turkestan competing in folk sports and modern sports. At the final ceremony, almost 1,500 athletes participated, displaying gymnastics and folk dancing.⁴²

The Central Asian Games of 1921 (Tashkent) included Russian athletes performing the modern sports that would one day dominate local urban leisure (basketball, decathlon, football, gymnastics, pentathlon, and weightlifting)—and integrate local society with the unionwide sports culture. Attending was Sidney Lvovich Jackson, an American socialist, traveller, and trained boxer. (Some years later, Jackson attained the title of Soviet Master Boxing Coach and established

⁴² Y. Sholomitsky, 'Fizicheskaya kul'tura i sport v sovetskom Uzbekistane', cited in *Ocherki po istorii fizicheskoi kul'tury* (Moscow, 1964), 90, in Riordan, *Sport in Soviet Society*, 80.

a boys boxing gym in Tashkent.)⁴³ However, there was a mixed response from locals to modern culture, and Jackson's girlfriend, an Uzbek, '... was murdered when she went into the old quarter of Tashkent to try to attract Uzbek women to the first Central Asian Games in 1921'.⁴⁴ One group of conservative Muslim clerics decried football thus: 'See, the Russians have brought you the head of the devil; see how it jumps and brings you misfortune.'⁴⁵ Riordan says 'It was later recognised that, in their haste to use organised sport as a cohesive agent to bring peoples together, some officials had tried to import into Central Asia European games for which there existed no real popular (even urban) basis.'⁴⁶

Despite the local resistance (and Lenin's death in 1924), the communist regime continued with its modernisation agenda. A 'Turkestan Olympics' was held in 1924, followed in 1927 by the first All-Uzbekistan Spartakiad.⁴⁷ Almost 26,000 citizens of Uzbekistan had joined sports clubs by the end of 1926 (but Riordan does not mention the ethnicity of these athletes).⁴⁸ With this in mind, during the 1920s 'a variety of concepts and ideas existed in the sports movement', and 'Different groups searched the right socialist way; a more or less open society still existed,' says Sandra Budy.⁴⁹ However, this was to change during the 1930s under the leadership of Stalin.

The 1930s to 1952: Stalinist Policies

Stalin's authoritarian turn and centralised planning intensified state control. On the sports front, in 1931, the Ready for Labour and Defence programme (GTO) gave structure and direction to the Soviet sports,

⁴³ Fatima Sharipova, *Fighter* (Tashkent: T-Publishing, 2000), 20.

⁴⁴ G. Sviridov, *Jackson ostayotsya v Rossii* (Moscow, 1963), cited in Jim Riordan, 'The Social Emancipation of Women through Sport', *International Journal of the History of Sport* 2, no. 1 (1985): 53-61, 56.

⁴⁵ D. Yeshchin and A. Pustovalov, 'Natsional'ny vopros v fizkul'turnom dvizhenii' (Moscow-Leningrad, 1938), 12, cited in Riordan, *Sport in Soviet Society*, 114.

⁴⁶ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 114.

⁴⁷ 'Spartakiad' refers to sports competitions held at schools, workplaces and places for Young Pioneers and amateur groups, circa the 1920s and 1930s.

⁴⁸ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 113.

⁴⁹ Sandra Budy, 'Changing Images of Sport in the Early Soviet Press', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 84-5.

specifically worker's fitness and labour productivity, and focusing on preparing young men for military service.⁵⁰ Workplace sports societies opened in factories and farms, and local and national competitions were created, allowing sportspeople to mix and to test their skills against opponents.⁵¹ Assisting with the mobilisation of the masses was the symbolic use of sport: Budy says '*Sports parades took place regularly after 1931... The apparently strict order of the Soviet state, in which the masses were organized and disciplined, was demonstrated by the parades.*'⁵²

Under Stalin, new sites of socialisation opened in Uzbekistan. Thousands of new sports clubs and societies existed, often attached to state farms, factories, *mahallas* (Muslim neighbourhoods), schools, and universities.⁵³ Also, urban development was used in newspapers and propaganda posters to showcase modernity to the domestic rural population. On market days, the visiting agricultural workers would undoubtedly have been impressed by the visual impact of modern sports architecture and the scope of contemporary recreation. In contrast, modern sports facilities in the nonurban districts were patchy, and take up in Central Asian villages (*auls*) was '*particularly weak*'.⁵⁴

The Committee on Physical Culture and Sports Affairs (founded in 1936) was represented locally by governmental branches, trade unions, physical culture activists, and volunteer sports societies. The scale of sports provision helped to change Tashkent, including the residents' '*mental map of the city*'. In fact, '*a new "sporting city" emerged*' (here we have quoted Emeliansteva's statement about late imperial St. Petersburg to explain Tashkent).⁵⁵ Two artificial beaches opened within the new parks: Komsomol Lake (built in 1939), in Komsomol Park, and

⁵⁰ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 158-60.

⁵¹ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 120-1.

⁵² Budy, 'Changing Images of Sport in the Early Soviet Press', 81.

⁵³ Timofeyev, *Success Story*, 19-21, 66; Shneidman, *The Soviet Road to Olympus*, 16. Funding came from the Party, *Glavsportprom* (maker of sports equipment and builder of facilities), and *Sovetsky Sport* the sports publisher, commercial enterprises, workers' subscriptions, and the trade unions.

⁵⁴ Grant, *Physical Culture and Sport*, 102; Rafis Abazov, *Culture and Customs of the Central Asian Republics* (Westport, Connecticut: Greenwood, 2007), 248.

⁵⁵ Emeliantseva, 'Sports Vision and Sports Places', 22.

the Lake Pobeda (Victory) in Forest Park.⁵⁶ At the Komsomol Lake, built on land requisitioned from the Muslim Old City, swimming and boating were available, with numerous modern sports taking place in both parks.⁵⁷ Furthermore, an ice-hockey arena existed in Tashkent, a city with a substantial population of Russian migrants who enjoyed this sport. At the time a phrase made by Stalin in 1935 was popularised by state propaganda: *'Life has become better, comrades, life has become more cheerful.'*⁵⁸ The youth movements promoted sports and helped integrate members into the physical culture mindset. This occurred at the Young Pioneer Houses and Palaces where boys and girls aged 10 to 14 gathered for extracurricular leisure. In Tashkent, the Pioneer Palace in Marx Street (1935 to the mid-1980s) catered yearly for approximately 3,000 Pioneers, providing ballet, basketball, chess, folk crafts and dance, football, modern dance, and volleyball.⁵⁹

The liberation of women was a core value of Marxism-Leninism. *'Sport in Central Asia in the 1920s was intended not only to encourage the acculturation of national and ethnic groups, but also to integrate women into public life'* and to *'counter the Islamic traditions'*, writes Anke Hilbrenner.⁶⁰ Over the decades, the promotion of equality recalibrated gender relations in urban Central Asia.⁶¹ Gender equality policy promoted female athletes; however, they became a direct challenge to patriarchal values and norms. Grant says: *'The clothes worn by women in villages and the republics were often highly traditional and symbolic and at odds with sporting attire.'*⁶² With this in mind, structural barriers hindered women, for instance, fulltime employment left

⁵⁶ *Cultural Establishments of Tashkent: A Brief Reference Book on Theatrical, Scientific and Cultural Instructive Establishments* (Uzbek SSR, Goslitizdat, 1958), 91, 181-4.

⁵⁷ Paul Stronski, *Tashkent: Forging a Soviet City, 1930–1966* (Pittsburgh, Pennsylvania: University of Pittsburgh Press, 2010), 2, 67.

⁵⁸ 1st December 1935, speech given by Stalin, *Soch*, I (XIV), 106, cited in Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, (Oxford: OUP, 1999), 90, 224.

⁵⁹ Miriam Morton, *The Making of Champions: Soviet Sports for Children and Teenagers* (New York: Atheneum, 1974), 5.

⁶⁰ Anke Hilbrenner, 'Soviet Women in Sports in the Brezhnev Years: The Female Body and Soviet Modernism', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 302.

⁶¹ Grant, *Physical Culture and Sport*, 100.

⁶² *Ibid.*, 84.

mothers insufficient time to play sports.⁶³ Indeed, most Uzbek women resided in rural districts and towns, caring for their families and working in agriculture. As a result, Central Asian female athletes were a minority group during the 1920s and 1930s—an issue common across the Soviet Union’s countryside. In this case, women’s double burden was due to cultural tradition and a 1930s Soviet policy encouraging them to be mothers (of future socialist generations).⁶⁴ Modern washing machines and other time-saving devices were intended to reduce the burden of women’s housework; enabling them ‘*to benefit from cultural, entertainment and sporting opportunities of modern Soviet life*’.⁶⁵

One key integrative device used under Stalin was the sports hero. David Hassan and Dean Allen say that within the context of modern nation-building projects, top-level athletes function as role models and national heroes.⁶⁶ Sports heroes and icons have a unique role within a historical context. They exemplify the values and characteristics of a nation. In the Soviet Union, a sports hero was a ‘hero of labour’ because a core Soviet value was work—and this included notable political and military feats and ‘... *to achievements in such sports as ice hockey or football, the central importance of labour is given expression*’.⁶⁷ The unionwide Master of Sport award was created in 1932 to motivate the elite athletes—and inspire young people from all ethnicities to work hard in a disciplined manner.⁶⁸ Even though heroes of physical culture were a new concept during the early Stalinist period, at the First-All Uzbek Congress of Labouring Female Youth (1935) ‘*some of the delegates had trained as parachutists*’. Their role was to inspire the

⁶³ Ibid., 94-7.

⁶⁴ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 86.

⁶⁵ Hilbrenner, ‘Soviet Women in Sports in the Brezhnev Years’, 304.

⁶⁶ Dean Allen, ‘“National Heroes”: Sport and the Creation of Icons’, *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 584-94; David Hassan, ‘Introduction: What makes a Sporting Icon?’, *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 417-26; See also Sevket Akyildiz, ‘Olympic Culture in Soviet Uzbekistan 1951-1991: International Prestige and Local Heroes’, *Polyvocia—The SOAS Journal of Graduate Research* 3 (March 2011): 1-16.

⁶⁷ Lane, *Rites of Rulers*, 208.

⁶⁸ Riordan, *Sport in Soviet Society*, 133.

Uzbeks to take up modern leisure pursuits. This activity was popularised by the communists not least because of its military application.⁶⁹

The first Central Asian trainers and coaches graduated between the 1930s and 1950s from the newly created physical education college departments (previously Russian trainers were employed). It was partly the result of the 1930s 'positive discrimination' employment policy (*korenizatsiya*) intended to advance the minorities, and in each republic, the native ethnic groups were educated and promoted in the workplace and local government jobs. The new faculties trained the local skilled athletes; their sporting career began at school, the *Komsomol* or college sports club, and once spotted, the sports system nurtured the talented young athletes.

The rise of European fascist regimes and the prospect of war influenced communist sports policy-making. The paramilitary training by the *Komsomol* and GTO instructors, in the large towns and cities of the 1930s, was intended to create a reserve of soldiers and to enhance the physical activities useful to the military. The physical education practices in Germany and Italy were studied to see how they prepared young citizens for war.⁷⁰ Despite the massive loss of human life and devastation as a result of the Second World War, the Soviet Union emerged with superpower status. However, soon afterwards, the Cold War (1947 to 1991) developed between the Soviet Bloc and the Western powers; this ideological standoff was played out in proxy wars and cultural confrontation. The entry of the Soviet Union into the 'bourgeois' world of international sport (circa 1951) ended its '*cultural isolation*'.⁷¹ The Soviet elite athletes prepared for international sports meetings; in this cultural battle, the aim was to 'catch up and overtake' the Western opposition. While in the Soviet cities, to meet the popular demand for sport and leisure, the Soviet sports culture was expanded and new venues built.⁷²

⁶⁹ Douglas Northrop, *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia* (New York: Cornell University Press, 2003), 3.

⁷⁰ Seth Bernstein, *Raised Under Stalin: Young Communists and the Defence of Socialism* (Ithaca, Cornell University Press, 2017), 167, 170-2.

⁷¹ Braun and Katzer, *Training Methods and Soccer Tactics*, 269.

⁷² In 1955 Avery Brundage (an American and President of the International Olympic Committee from 1952 to 1972) gave a speech in Detroit (United States) about one mass

The first Soviet team participated in the 1952 Helsinki Olympic Games; two residents of Uzbekistan joined the team, the Uzbek, Galina Shamray (women's rhythmic gymnastics) won gold, while the Russian Sergey Popov participated in athletics.⁷³ Ever since then Uzbekistan athletes have won medals at most of the Summer Olympics. The story behind each top-level Uzbek athlete was a team of coaches, teachers, *Komsomol* activists, family members, friends and well-wishers. They all supported the athlete's physical development and emotional wellbeing. Here organised sports taps into the collective psyche, uniting people around shared feelings of national success and achievement. The interconnection of sports excellence, status, and rewards influenced parents and their children. They saw how elite sport, though strenuous, offered access to material privileges and social recognition. This connects with Christina Kiaer's work on the individual experiences of Russian athletes circa 1930s, especially when she says '*... rather than simply being its victims, as in the traditional Cold War model...*', they actively participated in Soviet sports.⁷⁴ What is more, the participation of Uzbek athletes at international sports events aided nation-state building. Karsten Bruggemann reports that international sporting victories are essential for '*small or young states*': '*They make the country known, give status, confidence and motivation. Winners generate*

unionwide Soviet sports meeting: '*... I have seen many things in various parts of the world, but never anything that would even approach this one, either in magnitude or beauty... There were Uzbeks and Tadzhiks and Cossacks and Armenians and Georgians and Kirgiz... Each delegation included from 400 to 3,000 boys and girls... it went on for five hours like clockwork*'. At the event, the printed slogans and banners visible during the displays read: '*... ready for labour and defence; glory to the Fatherland; hail Lenin and Stalin; three million bales of cotton for the nation; success to the Communist Party; peace-peace-peace*.' Source: From a speech to the Economic Club of Detroit on 7 February 1955, cited in H.W. Morton, *Soviet Sport* (New York: Collier Books, 1963), 61-63, in Riordan, *Sport in Soviet Society*, 175.

⁷³ International Olympic Committee, 'The Olympic Movement: Uzbekistan', <http://www.olympic.org/uzbekistan> (accessed 6 July 2015); National Olympic Committee of Uzbekistan, <http://www.olympic.uz/en/> (accessed 6 July 2015).

⁷⁴ Christina Kiaer, 'The Swimming Vtorova Sisters: The Representation and Experience of Sport in the 1930s', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 90.

*positive emotions in their own country, creating a community of recollections which continue to function decades later.*⁷⁵

Conclusion

The Communist Party claimed it was building the workers' governed society and a homeland for the 'Soviet people'. The regime, to bring about social transformation and assist with nation-state building, implemented radical interventionist programmes. Physical culture and sport were one Soviet cultural programme designed to influence the minds and bodies of the citizens. Lenin viewed modern sport in practical and symbolic ways, and despite the revolutionary upheaval he planned to balance work, rest and play for all. Accordingly, in the early 1920s the Soviet sports model was deployed to create healthier workers and soldiers and as a soft power tool, to entertain, mobilise, and inspire the peoples of the multinational federal union.

During the 1930s, Stalin used Soviet culture to help intensify the socialisation and acculturation of the masses, and to marginalise religious and ethnic associations and identities. The folk sports were absorbed into the Soviet physical culture. In terms of urban development, between 1920 and 1951, a modern sports culture was created, and the core Soviet sports policies and institutions established. Importantly, the leisure facilities and services were inclusive and state-supported. The Communist Party contrasted this with the inequalities and prejudices of the imperial Russian sports associations. So, despite the morally questionable link between the Soviet culture with authoritarianism and colonisation, the Soviet physical culture introduced modern health and fitness for the masses. Those behind this were the central planners, native cadres, Russian and native trainers and coaches, sports societies, and the *Komsomol*.

Soviet Union participation at international sports competitions generated prestige and projected an image of a healthy and vibrant workers' society. By 1952 their domination of the Summer Olympic

⁷⁵ Karsten Bruggemann, 'Imperial Careers and National Recollection: Baltic Wrestlers and the Organization of National Sports in the Late Tsarist Empire', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 133.

Games had begun. Altogether, the Soviet sport was an urban phenomenon, and elite athletes benefited from state resources and were professional in all but name.

Uzbekistan

In Central Asia of 1917 modern sports were unknown except among the Russian settlers, so the short-term challenge was to mobilise the locals, particularly young men and women. Here Lenin was inclined to use persuasion and propaganda; and in the early 1920s, the physical culture and modern sports formed part of the mass events and the universal health campaigns. However, under Stalin, the centralisation of political power became increasingly authoritarian. Traditional institutions closed and dissenting voices purged.

From the 1930s and 1940s onwards, the urban civic centres were rebuilt using modern architectural designs. The built environment of gymnasiums, sports-fields, -halls, and stadiums helped to radically change the cultural landscape, reinventing place attachment and meaning. The sources on Soviet sport in Central Asia reveal a network of modern urban sports facilities, services, events, and personnel, which became part of everyday leisure and organised play for children and adults.

The first Central Asian male and female elite athletes and sports personnel trained during the 1930s and 1940s, and by the 1950s Central Asian elite athletes and teams were ready to compete at the Olympic Games. The regime trusted them to be cultural ambassadors both at home and abroad. Furthermore, the coming together of different ethnicities through Soviet sport was interpreted by the communists as social integration at work. Intercultural communication among athletes and spectators exposed them to positive encounters with the Other. Also, at the club and national level, sports-related allegiances and loyalties saw different ethnic and social communities cooperate and empathise with each other.

Conversely, away from the cities, the rollout of modern sports was sparse and underfunded, here the rural masses, particularly women and the physically disabled, had fewer opportunities to partake in modern sport. The situation in Uzbekistan was no different from that found in

most Soviet republics. Alternatively, in the rural areas, folk sport had deep roots and could match the popular appeal of modern sports.

It is simplistic to say that sport (as part of popular culture) can significantly (re-)shape national identity; but it can partner other socialisation channels (education, youth movements, museums, and civic ceremonies) in social change. For instance, Central Asians and Slavs interacted in the workplace and the sports centre, but they tended not to intermarry. In Central Asia, the notion of communist sport as an anti-religious device or 'surrogate religion' is problematic, and there is no evidence to prove it worked conclusively. We can say that Soviet socialisation and acculturation failed to turn most Central Asians into standardised Soviet citizens. Instead, they generated a synergy of both Muslim and Soviet identities, a creative collaboration of the two cultures. Importantly, the Soviet sports culture did succeed in acculturating many urban and rural Uzbeks into modern sportspeople.

The story of modern sports in Uzbekistan is complex; it was a modernisation project imposed in a colonial fashion. In terms of policy aims and outputs, sports culture generally proved 'successful' and popular among urban and rural dwellers regardless of ethnicity. The modern sport had a profound social and cultural impact, in 1917 the Olympic Games were unknown to most Central Asians, and by 1952 an ethnic Uzbek female athlete had won a Gold Olympic medal.

Bibliography

Online:

Encyclopaedia Britannica.com, <https://www.britannica.com>

International Olympic Committee.org <http://www.olympic.org>

National Olympic Committee of Uzbekistan, <http://www.olympic.uz/en/>

Books and Articles:

_____ *Cultural Establishments of Tashkent: A Brief Reference Book on Theatrical, Scientific and Cultural Instructive Establishments* (Uzbek SSR, Goslitizdat, 1958).

Abazov, Rafis, *Culture and Customs of the Central Asian Republics* (Westport, Connecticut: Greenwood, 2007).

Ableyev, E. 'Principles of Physical Training in the Pedagogical Works of Educators from Central Asia', in *Education, Physical Activities and Sport in a Historical Perspective*, ed. Jordi Mones (Barcelona, Spain, 1992), 39-42.

Allen, Dean, "'National Heroes": Sport and the Creation of Icons', *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 584-94.

Akiner, Shirin, *Islamic Peoples of the Soviet Union* (London: Kegan Paul, 1983).

Akiner, Shirin, 'Uzbekistan: Republic of Many Tongues', in *Language Planning in the Soviet Union*, ed. J.M. Kirkwood (Macmillan: London, 1989), 100-122.

Akiner, Shirin, *Central Asia: New Arc of Crisis?* (London: Whitehall Paper Series, 1993).

Akyildiz, Sevket, 'Olympic Culture in Soviet Uzbekistan 1951-1991: International Prestige and Local Heroes', *Polyvocia—The SOAS Journal of Graduate Research* 3 (March 2011): 1-16.

Akyildiz, Sevket, 'Soviet Physical Culture in Uzbekistan: Implementation and Social Impact', in *Sports and Coaching: Pasts and Futures*, ed. Dave Day (Manchester: Manchester Metropolitan University, 2012), 105-122.

Akyildiz, Sevket, and Richard Carlson, *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy* (London: Routledge, 2014).

Bernstein, Seth, *Raised Under Stalin: Young Communists and the Defence of Socialism* (Ithaca, Cornell University Press, 2017).

Bradley, Chris, and Andrew Palmer, *The Silk Road* (Basingstoke: Insight, 2008).

Braun, Hans-Joachim, and Nikolaus Katzer, 'Training Methods and Soccer Tactics in the Late Soviet Union: Rational Systems of Bodies and Space', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 269-293.

Bruggemann, Karsten, 'Imperial Careers and National Recollection: Baltic Wrestlers and the Organization of National Sports in the Late Tsarist Empire', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 133-157.

Budy, Sandra, 'Changing Images of Sport in the Early Soviet Press', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 71-87.

Dogramaci, Burcu, 'Heading into Modernity: Sporting Culture, Architecture and Photography in the Early Turkish Republic', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 111-123.

Edelman, Robert, *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

Emeliantseva, Ekaterina, 'Sports Vision and Sports Places: The Social Topography of Sport in Late Imperial St. Petersburg and its Representation in Contemporary Photography (1890-1914)', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 19-40.

Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism*, (Oxford: OUP, 1999).

Grant, Susan, *Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s* (London: Routledge, 2013).

Hann, C.M. 'Ethnic Games in Xinjiang: Anthropological Approaches', in *Cultural Change and Continuity in Central Asia*, ed. Shirin Akiner (London: Kegan Paul International, 1991), 218-35.

Hassan, David, 'Introduction: What makes a Sporting Icon?', *Sport in History* 33, no. 4 (December 2013): 417-26.

Hilbrenner, Anke, 'Soviet Women in Sports in the Brezhnev Years: The Female Body and Soviet Modernism', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 295-313.

Hiro, Dilip, *Between Marx and Muhammad: Changing Face of Central Asia* (London: HarperCollins, 1995).

Hirsch, Francine, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Ithaca, United States: Cornell University Press, 2005).

Holt, Richard, *Sport and the British: A Modern History* (Clarendon Press: Oxford, 1992).

Katzer, Nikolaus and Sandra Budy and Alexandra Kohring and Manfred Zeller, *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society* (Frankfurt: CampusVerlag, 2010).

Kiaer, Christina, 'The Swimming Vtorova Sisters: The Representation and Experience of Sport in the 1930s', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 89-109.

Kohring, Alexandra, 'Exploring the Power of the Curve: Projects for an International Red Stadium in 1920s Moscow', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 41-60.

Lane, Christel, *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society: The Soviet Case* (Cambridge University Press: Cambridge, 1981).

Lane, David, *Soviet Society Under Perestroika* (London: Unwin Hyman, 1990).

Lukashin, Y., *National Folk Sports in the USSR* (Moscow: Progress Press, 1980).

Maurer, Eva, 'An Academic Escape to the Periphery? The Social and Cultural Milieu of Soviet Mountaineering from the 1920s to the 1960s', in *Euphoria and Exhaustion: Modern Sport in Soviet Culture and Society*, ed. Nikolaus Katzer (Frankfurt: CampusVerlag, 2010), 159-177.

Morton, H.W., *Soviet Sport* (New York: Collier Books, 1963).

Morton, Miriam, *The Making of Champions: Soviet Sports for Children and Teenagers* (New York: Atheneum, 1974).

Northrop, Douglas, *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia* (New York: Cornell University Press, 2003).

O'Mahony, Mike, *Sport in the USSR: Physical Culture: Visual Culture* (Trowbridge: Reaktion Books, 2006).

James Riordan, *Sport Under Communism: the USSR, Czechoslovakia, the GDR, China, Cuba* (London: C. Hurst, 1978).

Riordan, James, *Soviet Sport: Background to the Olympics* (New York, Washington Mews Books, 1980).

Riordan, James, *Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).

Riordan, Jim, 'The Social Emancipation of Women through Sport', *International Journal of the History of Sport* 2, no. 1 (1985): 53-61.

Rywkin, Michael, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia* (Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1990).

Sharipova, Fatima, *Fighter* (Tashkent: T-Publishing, 2000).

Shneidman, N.N., *The Soviet Road to Olympus: Theory and Practice of Soviet Physical Culture and Sport*, (London: Routledge and Kegan Paul, 1979).

Stronski, Paul, *Tashkent: Forging a Soviet City, 1930–1966* (Pittsburgh, Pennsylvania: University of Pittsburgh Press, 2010).

Timofeyev, A. and Y. Kopytkin, *Soviet Sport: The Success Story* (Moscow: Raduga Publishers, 1987).

Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi Hatıratından: “Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı”*

Figen Atabey*

(ORCID ID: 0000-0002-7916-1602)

Makale Gönderim Tarihi

28.08.2019

Makale Kabul Tarihi

19.09.2019

Özet

Birinci Dünya Savaşı boyunca birçok cephede başarılı mücadeleler veren Osmanlı Ordusu’nun Çanakkale’den sonraki en önemli zaferi, hiç şüphesiz Kutü’l Amâre’dir. Ancak bu büyük zafer, yaklaşık bir yıl sonra Bağdat’ın elden çıkmasına engel olamamıştır. Bu çalışmada Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Beyin “*Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı*” adlı eseri incelenmiş; Bağdat ve Irak’ın kaybına sebep olan askerî hatalara ilişkin yazarın tespitlerine yer verilmiştir. 1922 yılında İstanbul’da Askeri Matbaa tarafından basılan hatırat türü bu eser, 140 sayfadan ibaret olup, dört adet lahika ve on iki adet fotoğraf içermektedir. Mehmet Emin Beyin 1916-1917 yıllarında Altıncı Ordu’da İstihbarat Şube Müdürü olarak görev yaptığı esnada cephedeki izlenimlerine binaen hazırladığı bu değerli eserinin günümüz Türkçesine uyarlanması henüz yapılmamıştır. Bahse konu eser, 29 Nisan 1916 tarihli Kutü’l-Amâre zaferinden Bağdat’ın kaybıyla sonuçlanan 11 Mart 1917 tarihine kadar olan süreçte cephede gerçekleşen olayların detaylarını içermektedir. Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi’ne ilişkin son derece önemli bilgileri ihtiva eden bu eserde yazar, Bağdat’ın kaybına neden olan askerî hataları dile getirmektedir. Bahse konu eser, Bağdat’ın kaybı üzerine yazılmış önemli bilgiler ve detaylar içeren yegâne eser olması açısından büyük önem arz etmektedir. Çalışmada, Mehmet Emin Bey’in bu değerli eserinin araştırmacılara tanıtılması ve içeriğinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Irak Cephesi, Bağdat’ın Düşüşü, Binbaşı Mehmet Emin Bey, Osmanlı Başkomutanlık Karargâhı, Altıncı Ordu Komutanlığı.

* Bu makale, 20-22 Aralık 2017 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu Başkanlığı tarafından İstanbul’da düzenlenen *100.Yılında Uluslararası Bağdat (Medînetü’s-Selâm) ve Kûtü’l-Amâre Sempozyumu*’nda sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. fatabey@agri.edu.tr.

From the Memory of the First World War Iraçian Front : “Baghdad and the Event of its Last Fall”

Abstract

The most important success of the Ottoman army after Çanakkale, which fought on many fronts during the First World War, is undoubtedly the victory of Kutü'l Amâre. However, this great victory did not prevent the fall of Baghdad after about a year. In this paper, Major Mehmet Emin’s book, *Baghdad and the Event of its Last Fall* and his evaluations about the military errors which led to the fall of Baghdad, is examined. This memoir with 140 pages, was printed by General Staff Military Press in 1922, and includes four appendix and twelve photos. Mehmet Emin wrote his memoirs in this book which is translation from Ottoman Turkish to today’s Turkish has not been done yet, relating to his experiences and impressions during his service as a director in the Intelligence Office of the Sixth Army in 1916-1917. The book contains very important details about the Iraçian front covering the period from victory of Kut’ül-Amare on 29th April 1916 to the capture of Bagdad by the English on 11th March 1917. Mehmet Emin gives the military mistakes which cause the loss of Bagdad. This memoir, the greatest and most important engagement relating to the loss of Bagdad. In this context the aim of this study introduce this valuable work to the researchers and describe its content.

Keywords: The Iraçian Front, Fall of Bagdad, Major Mehmet Emin Bey, Ottoman General Headquarters, Sixth Army Command.

Giriş

29 Nisan 1916’da gerçekleşen Kutü’l-Amâre zaferi ile büyük başarı kazanan Altıncı Ordu Komutanlığı ile Başkomutanlık Genel Karargâhı artık Dicle cephesindeki harekâtın sona erdiğini değerlendirmiş ve bu cepheden ziyade General Baratof komutasındaki Rus ordularının Hanikin istikametinde ilerlemesini ileri sürerek, İran cephesine ilişkin faaliyetlere ağırlık vermeye başlamıştı. Bu kapsamda önce Dicle cephesini takviye etmek üzere İstanbul’dan Bağdat’a gelmek üzere yolda bulunan 6. Tümenin istikâmeti, 7 Mayıs 1916’da Hanikin’e doğru değiştirilmiş ve hemen ardından 9 Mayıs 1916 tarihinde ise Dicle Cephesi’nde bulunan iki kolordudan biri olan Albay Ali İhsan (General Sabis) Bey komutasındaki 13. Kolordu karargâhı, İran Cephesi’ne gönderilmişti. Durum böyle olunca Dicle cephesi iyice zayıflatılmış, gün geçtikçe takviye edilen İngiliz kuvvetleri karşısında Albay Kâzım (General Karabekir) Bey komutasındaki 45., 51. ve 52. Tümenlerden ibaret 18. Kolordu tek başına bırakılmıştı. Bu birliklerin silah mevcudunun toplamı, 11.914 tüfek,

403 kılıç, muhtelif cins ve çapta olmak üzere 57 toptan ibaretti.¹ Diğer taraftan General Percy Lake'in yerine 28 Ağustos 1916'da Irak Seferi Kuvvetler Komutanlığına getirilen General F.S. Maude ise taarruz hazırlıklarına hız vermiş, İngiliz ordusunun yeni takviyelerle insan sayısı 160.000 ve geri hizmetler ile 210.000 kişiye yükselmişti.² Neredeyse yedi ay süren bir hazırlık döneminin ardından İngilizler, 13 Aralık 1916 tarihi itibarıyla Dicle cephesinde Bağdat hedefli yeni ve çok üstün bir taarruza geçmişti.³ 12/13 Aralık 1916 gecesi başlayan İngiliz saldırılarına karşı Osmanlı askerlerinin direnişi, ancak 24 Şubat 1917'de kırılabilmişti. 24 Şubat 1917'de Kutü'l Amâre'nin düşmesi ile 18. Kolordunun Felâhiye ve Kut cephelerini boşaltmaktan başka yapacağı bir şey kalmazken, General Maude'un birlikleri de 25 Şubat 1917'den itibaren 11 Mart 1917'ye kadar sürecek olan Bağdat hedefli ileri harekâtına başlamıştı. 11 Mart 1917 tarihi itibarıyla de Bağdat İngiliz kuvvetlerinin eline geçmişti. Bu noktada o dönemde Altıncı Ordu'da İstihbarat Şube Müdürü olarak görev yapan Süleymaniyeli Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey, cephede yaşadıklarına binaen kaleme aldığı *Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'ı* adlı eserinde Irak Cephesi'nde özellikle 29 Nisan 1916'da Osmanlı Altıncı Ordusunun kazandığı Kutü'l-Amâre zaferinden Bağdat'ın İngiliz birlikleri tarafından işgal edildiği 11 Mart 1917 tarihine kadar olan süreçte bilinmeyen pek çok noktayı aydınlatmaktadır.⁴

Yazarın Özgeçmişi ve Eserin İçeriği

Kurmay Binbaşı Mehmet Emin (Zeki) Bey, 1880 yılında Irak'ın Süleymaniye şehrinde doğmuştur. Süleymaniye'de Askerî Rüştiyeyi,

¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, c. III, kıs. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s.54; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım (Birinci Cihan Harbi)*, c.III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s.178.

² 18. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Bey anılarında "12 Aralık 1916'ya kadar Irak'taki İngiliz ordusunun Dicle cephesinde taarruza geçeceği muhtelif kaynaklardan haber alındığı, o esnada Mısır'dan taze kuvvetlerin yanı sıra ayrıca çok sayıda nakliye vasıtaları geldiği ve büyük miktarda cephanenin yığıldığı bilinmekteydi," açıklamasını yapmaktadır. Buna rağmen Altıncı Ordu Komutanlığının bölgedeki birliklerin durumunu iyileştirmek için ciddi anlamda bir tedbir almadığı anlaşılmaktadır. [Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.520.]

³ Figen Atabey, "General F.S. Maude'nin Bağdat Seferi", *History Studies*, 9/2, June 2017, s.73.

⁴ Altıncı Irak Ordusu İstihbarat Şubesi Müdürü Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Mehmet Emin, *Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'ı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1922.

Bağdat’ta Askerî İdadiyi, İstanbul’da Harp Akademisini birincilikle bitirmiştir. Muhtelif birçok görevin ardından 1915 yılının Eylül ayında binbaşı rütbesine terfi etmiş ve Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığında Harekât Şube Müdürü, olarak görevlendirilmiştir. Burada Başkomutanlık Vekâletinin emri ile *Kurmay* sınıfına terfi ettirilmiştir. 1915 yılının sonlarında Irak cephesinde başta Selman-ı Pak Meydan Muharebesi olmak üzere Delabiha ve Şeyh Sa’d Muharebelerinde bizzat bulunmuştur. 1915 yılının Aralık ayında Altıncı Ordunun faaliyete geçmesi ile birlikte bu ordunun İstihbarat Şube Müdürlüğü görevine atanmıştır. 1917 yılının Mart ayında Bağdat’ın düşmesinden sonra bir müddet Musul’da görev yapmasının ardından 1 Temmuz 1917 tarihi itibarıyla Mustafa Kemal Paşa’nın komutasındaki 7. Ordunun Kurmay Başkan Yardımcılığı görevine getirilmiştir. 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanması ile birlikte son görev yeri olan Genelkurmay Harp Tarihi Araştırma Komisyonu Üyelğine atanmıştır. Cumhuriyeti’nin ilanından sonra Bağdat’a giderek, Irak Krallığının hizmetine girmiştir. 1924 yılından itibaren Bağdat Harp Okulunda ders vermeye başlamıştır. 1925 yılından sonra Irak Hükûmetinde İskân ve Ulaştırma, Eğitim ve Milli Savunma Bakanlığı gibi çeşitli Bakanlık görevlerinde bulunmuştur. 1948 yılında vefat eden Mehmet Emin Bey’in kabri Süleymaniye’de bulunmaktadır. Mehmet Emin Bey, Osmanlı Devleti’nde kurmay subay olarak görev yaptığı süre içerisinde askerî harp tarihine ilişkin özellikle Irak tarihi ve Irak’taki Osmanlı-İngiliz mücadelesini konu alan çok sayıda eser yazmıştır.⁵

⁵ Yazarın Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesine ilişkin basılan hatırat türü eserleri şunlardır: *Irak’ı Nasıl Kaybettik* (Askeri Matbaa, İstanbul, 1920), *Irak’ta Türk-İngiliz Seferi ve Hatalarımız* (Askeri Matbaa, İstanbul, 1921), *Selman-ı Pak Meydan Muharebesi ve Zeyli* (Askeri Matbaa, İstanbul, 1921), *Harb-i Umumi’de Osmanlı Cepheleri Vakayii* (Askeri Matbaa, İstanbul, 1921), *Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı*, (Askeri Matbaa, İstanbul, 1922). En son olarak Irak’a döndükten sonra tamamlamış olduğu *Kutü’l-Amare Hücum ve Muhasarası* adındaki iki defterden oluşan ve 1924 yılında İngiltere/Londra’da bulunan Savaş Tarihi Kütüphanesine bağışlanmış olduğu eseri, 2016 yılında Kültür Bakanlığı tarafından sadeleştirilerek, yayınlanmıştır. [Mehmet Emin (Zeki) Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, Apec & Öz-Ge Yayınları, İsveç, 1998, s.5-6; Binbaşı Mehmet Emin Bey, *KütulAmâre Hücum ve Muhasarası: Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, (Ed. Muzaffer Albayrak; yay. haz. Sezai Dumlupınar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s.10].

Binbaşı Mehmet Emin Bey tarafından kaleme alınan orijinali Osmanlı Türkçesi olan *Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'ı* adlı eserin hâlihazırda günümüz Türkçesine çevirisi yapılmamıştır.⁶ Toplam 140 sayfadan ibaret olan Eser; *İçindekiler, Yazarın Önsözü, Giriş ve Dört Bölümden* ibarettir. Eserin Birinci Bölümü; *Kuşatma ve Hücuma Sebebiyet Veren Olaylar*, İkinci Bölümü; *Altıncı Ordunun Genel Durumu ve İngiliz Ordusunun Bağdat'a İlerlemesine Karşı Yaptığı Hazırlıklar*, Üçüncü Bölümü; *Bağdat'ın Savunulması ve Düşmesi*, Dördüncü Bölümü; *Bağdat'a Hücum ve Müdafaası Hakkında Birkaç Söz*, başlığı altındaki konuları içermektedir. Eserin sonunda dört adet Lahika yer almaktadır. Bunlar da şöyle sıralanabilir: Lahika-I: *Bağdat şehrinin kuruluşundan 1917 yılının Mart ayına kadar kaç defa ve kimler tarafından muhasara, istila ve tahrip edildiğini gösteren açıklamalı liste*, Lahika-II: *Altıncı Ordunun Bağdat'tan çekilmesine ilişkin Başkomutanlığa Gönderilen Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşanın Raporu*; Lahika-III: *Altıncı Ordunun çekilme emri*, Lahika-IV: *18. Kolordunun Bağdat'ın Kuzeyine Çekilmesine İlişkin Emri*. Eser genelinde on iki adet fotoğraf okuyucunun istifadesine sunulmuştur. Bu fotoğraflar sırasıyla; 1. *Binbaşı Mehmet Emin Beyin fotoğrafı* (Eserin kapağının hemen arkasında); 2. *Harun Reşit'in hanımı Seyyide Zübeyde'nin Türbesi* (s.8); 3. *Bağdat'ın Genel Manzarası* (s.24); 4. *İmam Musa Kazım Hazretlerinin Türbesi ve Mabedi* (s.40), 5. *Kâhya Camii* (s.40); 6. *İmam-ı Azam Ebu Hanife Hazretlerinin Türbe ve Mabedi* (s.56), 7. *Gavs-ı Azam Şeyh Abdülkadir Hazretlerinin Cami ve Türbesi* (72), 8. *Şeyh Maruf Kerhi Hazretlerinin Cami ve Türbesi* (s.88); 9. *Bağdat Ahalisinin Milli Kıyafeti* (s.88), 10. *Dicle Sahilinde Bir Yalı, Eski Alman Konsoloshanesi*; 11. *Har Demir Köprüsü* (s.128); 12. Başlıksızdır, ancak kuvvetle muhtemel Abbasiler döneminde yapılan bir kanalın haritasıdır (s.29). Eserin sonunda bir adet "*Bağdat ve civarı haritası*" ile bir adet "*Bağdat şehrinin yeni ve eski planı*" mevcuttur. Bağdat ve Irak'ın kaybına sebep olan askerî hataları içeren eserin kapak sayfasında, "*Gelecek için*

⁶ Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey'in "Selman-ı Pak Meydan Muharebesi" ve "Kutü'l-Amâre Muhasarası" adlı eserlerine nazaran çok bilinmese de bu eserine birçok İngiliz kaynağında atıf yapıldığı görülmektedir. Bahse konu eser, başta İngiliz resmi harp tarihi yazarları F. J. Moberly ve A. J. Barker olmak üzere birçok İngiliz tarihçi tarafından konu ile ilgili başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. [F.J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, vol. III, H.M.Stationery Office, London, 1925; A.J. Barker, *The Bastard War, The Mesopotamia Campaign of 1914-1918*, Dial Press, New York, 1967].

bir rehber olarak geçmişte yapılan hataları araştırmak bir ulusun sorumluluğu altındadır. Bu görevi ihmal eden uluslar için umut yoktur,” sözü yer almaktadır. Eserin önsözünde ise Mehmet Emin Bey, bu eseri ne için yazdığını şöyle ifade etmektedir: “*Harun Reşit’in eski başkentinin kaybına sebebiyet veren günahlarımızı araştırıp göstermekle hem milli ve hem de vicdani bir vazife ifa etmiş olacağımı ve yıllardan beri bu kaybın sebeplerini sır gibi saklayarak günah işleyen vicdanıma bu sayede biraz huzur ve sükûn bahşedebileceğimi ümit ediyorum*”. Yazar yaşanması bir nevi kader olan Bağdat’ın kaybına sebebiyet veren olayları samimi bir tarafsızlıkla tespit ettiğini, bizzat içinde yaşayarak tecrübe ettiği bu olayları aynı zamanda çok derin bilgi ve araştırmaya dayanarak ortaya çıkardığından hiçbir okuyucunun kuşku duymamasını dile getirmektedir. Ayrıca Yazar eserinde Bağdat’ın kaybına ilişkin vermiş olduğu bilgileri, mevcut eser ve vesikalarda bulmanın neredeyse imkânsız olduğunun da altını önemle çizmektedir.

Bağdat’ın Tarihiçesi

İlk çağlardan başlayarak Bağdat birçok göç ve istilaya maruz kalmış, birçok medeniyetin doğup gelişmesine şahit olmuştur. Bu topraklar, Sümer, Akad, Babil, Asur, Med-Pers, Roma-Bizans, Sasani devletlerinin temsil ettiği kültür ve medeniyete sahne olmuştur. Devlete yeni bir merkez arayan İkinci Abbasî Halifesi Mansur, elverişli iklim şartlarına, ticaret yollarına, geniş sulama imkânlarına sahip olması gibi nedenlerden ötürü bu bölgeyi tercih etmişti. Bağdat’ın inşası 762 yılında başlatılmış ve 766 yılında bitirilmişti. Şehrin planı bizzat halife Mansur tarafından çizilmişti. Bağdat, kurulduğu 766 yılından Abbasi Devleti’nin yıkıldığı 1258 yılına kadar hilafet merkezi olarak kalmıştı. Abbasi Halifesi Mansur tarafından "Medinetû’s-Selâm" ismiyle kurulan Bağdat, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine önemli katkıda bulunan birçok eğitim öğretim kurumunun ve bilim adamının faaliyetinde bulunduğu bir şehir olmuştur. Rasathaneleri, fennî müesseseleri, kütüphaneleri, medreseleri ile bir ilim merkezi olan Bağdat, mesire yerleri, parkları, bahçeleri ve eğlence yerleri ile de Beşinci Abbasi Halifesi olan Harun Reşit’in *bin bir gece masallarına* da ilham kaynağı olmuştur. Yıllarca Abbasi hilafetinin merkezi olan bu şehir, 1508’de Safevilerin eline geçmiş, ancak 1534’te Kanuni Sultan Süleyman’ın seferiyle Osmanlı İmparatorluğu’na bağlanmıştı. 1623’te ise yeniden Safeviler bu şehre

hâkim oldularsa da, Sultan IV. Murat'ın 1638 yılındaki Bağdat Seferi ile yeniden Osmanlı topraklarına katılmıştı. Mehmet Emin Bey eserinde otuz sayfa ayırmış olduğu Bağdat'ın Tarihçesi konulu giriş kısmında *Irak'a Nereleri Merkez Oldu; Bağdat'ın Plan ve İnşası; Bağdat'ın Yükselişi ve Düşüşü, İlhanlı, Kara-Ak Koyunlular, Safeviler ve Osmanlı idaresi altında Bağdat; Harpten Önceki Bağdat; Bağdat'ın Nüfusuna ilişkin alt başlıklarda konu ile ayrıntılı bilgiler vermektedir.*⁷

Bağdat'ın Kaybına Sebebiyet Veren Olaylar

Bağdat'ın detaylı tarihçesine yer verilen *Giriş* bölümünün ardından *Kuşatma ve Hücum Sebebiyet Veren Olaylar* adı altındaki Birinci Bölüm: Başkomutanlık Karargâhı ve Altıncı Ordunun Hataları ile 18. Kolordu'nun Bağdat'a Doğru Çekilmesi, konuları üzerine yoğunlaşmaktadır. Yazar bu bölümde genel olarak Bağdat ve Irak'ın kaybına sebep olan askerî hataların değerlendirmesini yapmaktadır. Eserin Birinci Bölümünde yazar, olayları incelemeye Kutü'l-Amâre'nin ele geçirilme döneminden başlamaktadır.⁸ Mehmet Emin Bey, 29 Nisan 1916 tarihindeki Kut zaferinden sonra Dicle cephesindeki harekâtın tamamen sona erdiğine hükmedilerek, Dicle cephesinin ihmal edilmesi konusunda Başkomutanlık Genel Karargâhına ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Yazar, eserin genelinde Başkumandanlık Vekâletinin bu kadar önemli bir cepheyi neden terk ettiği ve İran'da gereksiz bir maceraya atıldığı konusuna bir türlü anlam veremediğini ifade etmektedir. Mehmet Emin Bey'in ifadesine göre, Başkumandanlık Vekâletinin Almanların direktiflerine uyup, İngilizlerin önceki yenilgilerinin intikamını almak için hazırlandıkları bir sırada 35.000-40.000 civarında muharip askerden oluşan kuvvetin sadece 10.000 kadarını İngilizlere karşı Bağdat'a açılan kapı olan Kutü'l-Amâre'de bırakması büyük bir hataydı.⁹ Almanlar, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinde büyük rol oynamış ve bunu her şeyden önce Alman cephelerinin emniyeti için istemişti. Osmanlı ordusu bu dönemde zayıf, yorgun ve donanımdan yoksundu. Bütün olanak ve gayretler, Almanlar tarafından siyasal

⁷ Binbaşı Mehmet Emin Bey, *Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'ı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1922, s.3-30.

⁸ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.32.

⁹ 1916 yılının Mayıs ayı itibarıyla 18. Kolordunun tüm mevcudu, 10.500 tüfek ve 50 toptan ibaretti. [Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.32].

maksat ve emellerine hizmet için ortaya atılmış olduğu şüphesiz olan İran cephesine verilerek, bu cephenin geliştirilmesine gayret sarf edilmiş ve asıl vatan parçası olan Irak cephesi ihmal edilmişti. Bu bağlamda Yazar, İran cephesinin yaratılmasından Altıncı Ordu Komutanı Mareşal Von der Goltz’u sorumlu görmektedir.¹⁰ Yazarın düşüncesine göre Goltz Paşa, Irak’ın zayıf ordusundan 1915 yılının Aralık ayı sonlarında yaklaşık iki bin asker ve dört topu çekip, İran’a göndererek İran cephesini yaratmıştı.¹¹ Goltz Paşa 1916 yılının Nisan ayında Bağdat’ta tifüsten vefat ettikten sonra bu politika, Başkomutanlık Karargâhı ile Altıncı Ordu Komutanı Halil (Kut) Paşa tarafından devam ettirilmiştir.¹² Mehmet Emin

¹⁰ Mareşal Colmar von der Goltz, 1843 yılında Doğu Prusya’nın Bielkenfeld kentinde doğmuştur. Von der Goltz, 1861 yılından itibaren Prusya ordusunda subay olarak değişik birliklerde bulunduktan sonra, 1878-1883 arasında Berlin’deki askeri akademide öğretmenlik yapmış, “*Silahlanan Millet*” adlı kitabını 1883 yılında yayınlamıştır. Bahse konu kitap, “*Millet-i Müselleha*” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Haziran 1883’te yarbaylığa terfi etmesi ile birlikte askerî müşavir olarak Osmanlı Ordusu’na katılmak üzere Alman askerî heyeti içinde yer almıştır. 1897 yılında Korgeneral rütbesi ile Almanya’ya geri dönen Goltz Paşa, 1908 yılında tekrar Osmanlı Ordusu’nda görevlendirilmek üzere davet edilmiştir. 1911 yılında Mareşal rütbesine terfi ederek, Osmanlı Ordusu’nun Erkân-ı Harbiye Riyaseti İkinci Başkanlığına kadar yükseltilmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Ağustos 1914’te Almanya’ya dönmüş; işgal edilen Belçika’nın askerî valiliğine atanmıştır. Goltz Paşa, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman gizli ittifak antlaşması gereği 28 Kasım 1914’te yeniden İstanbul’a gelmiştir. Saroz bölgesinde Birinci Ordu Komutanlığı görevinde iken 5 Ekim 1915’te Irak’ta teşkil edilen Altıncı Ordu Komutanlığı görevine atanmıştır. Altıncı Ordu Komutanı von der Goltz Paşa, Irak cephesinden sorumlu olmasının yanı sıra Almanya’nın İran faaliyetlerinden de sorumlu bulunmaktaydı. 6 Aralık 1915 tarihinde Bağdat’taki Genel Karargâhında göreve başlayan Altıncı Ordu Komutanı Goltz Paşa, yakalandığı tifüs hastalığı nedeniyle 19 Nisan 1916’da vefat etmiştir. [Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi, K. K. K. İliği Askeri Basımevi, İstanbul, 1953, s.46-48; Faruk Yılmaz, Colmar Von Der Goltz, Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri “Goltz Paşa’nın Hatıratı”, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.118-119; Taylan Sorgun, *Kut’ül Amare Kahramanı Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 143].

¹¹ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.34.

¹² Alman General Liman von Sanders’in 4 Kasım 1918’de Karadeniz’de yazılan “*Türkiye’nin Yıkılmasının Sebepleri*” adlı raporunda İran operasyonlarının tamamen Alman Genelkurmaylığı tarafından planlandığı ve yürütüldüğüne ilişkin görüşleri konuya açıklık getirmesi açısından ayrıca önemlidir: “27 Mart 1919 tarihli “*Türkiye’nin Askerî Çöküntüsünün Sebepleri*” konulu makalesinde Liman von Sanders, Türk kuvvetleriyle İran’da zemin kazanmak yolunda Almanlar tarafından tasarlanan ve mütemadiyen tekrarlanan teşebbüsler, sadece başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Alman Yüksek Kumandanlığı tarafından sevk ve idare edilen 13. Türk Ordusunun 1916’da İran’ın içlerine

Bey, Goltz Paşanın vefatı üzerine Altıncı Ordu Komutanlığı görevine getirilen Halil Paşa'yı İran macerasını diriltmeye çalışmakla suçlamaktadır.¹³ Ardından Bağdat'ın kaybına giden süreçte yaptığını varsaydığı hataları kendi kanaatine sıralamaktadır: Yazara göre İngilizlerin Kut'ta uğradıkları çok elim mağlubiyetin acısını çıkarmak için er geç karşı taarruza geçecekleri bilinmeliydi. Bu noktada İngilizlerin yedi ay süresince yapmış olduğu hazırlıkları görmezden gelmek ve Albay Ali İhsan (General Sabis) Bey emrindeki 13. Kolorduyu İran'a göndermek Altıncı Ordu Komutanının hatasından başka bir şey değildi. Hiç olmazsa Ruslar Hanikin'den İran içlerine atıldıktan sonra bu kolordu süratle tekrar Dicle cephesine geri getirilmeliydi, ancak bu da yapılmamıştı. Dolayısıyla fetih ve istilâ emelleri ile 13. Kolordunun Irak harekâtı alanından alınarak İran içlerine ve Hemedan'a kadar gönderilmesi Bağdat'ın ve netice itibariyle de Irak'ın kaybedilmesine sebep olmuştu.¹⁴ Yazar, Kutü'l- Amâre zaferinden sonra Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşanın karargâhını cepheden Harun Reşit'in başkenti olan Bağdat'a nakletmesi konusuna da ağır eleştiriler getirmektedir. Yazara göre Altıncı Ordu Komutanı yaklaşan tehlikeyi görmezden gelmiş; 18. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Beyin uyarılarına da aldırış etmemişti. Albay Kâzım Bey, Ordu Komutanının gözünü açmaya çalışmıştı, ancak bunu başaramamıştı. Ordu Komutanı, 1916 yılının Aralık ayında Kâzım Beyin

doğru girişi, Bağdat'ın elden gitmesinde başlıca amil olmuştur. Alman Yüksek Kumandanlığına 1916 Ekim ayında göndermiş olduğum, ve yukarıda zikrettiğim, raporumda, böyle bir hareketin hatalı olduğuna, daha o zaman işaret etmiştim." [Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966, s.79-80].

¹³ 1915 yılının Ekim ayında Bağdat'a doğru İngiliz ileri harekâtı devam ederken Osmanlı birlikleri, Kafkas Cephesi'nden 18.Kolordu Komutanı Albay Halil (General Kut) Bey komutasında muharip kuvvetlerden oluşan 51.ve 52. Piyade Tümeni ile takviye edilmiştir. Albay Halil (Kut) Bey, Osmanlı ordusunun Kutü'l- Amâre'ye çekilen İngiliz 6.Tümenini takip harekâtında 18.Kolordu Komutanı unvanıyla Irak ve Havalisi Umum Kumandanı Albay Nureddin (Sakallı Nurettin Paşa) Beyin emrinde görev yapmıştır. Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın amcası olan Albay Halil Bey, 13 Ocak 1916 tarihi itibariyle Nureddin Albay'ın yerine Irak Ordusu Komutanlığı görevine atanmıştır. Altıncı Ordu Komutanı Mareşal Goltz Paşa'nın 19 Nisan 1916'da Bağdat'ta vefatı üzerine bu ordunun komutanlığa kısa bir süre önce rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltilen Albay Halil Bey getirilmiştir. 29 Nisan 1916 tarihinde Altıncı Ordu Komutanı Halil (Kut) Paşa tarafından Kutül-Amâre'de 5'i general, 272'si İngiliz subayı olmak üzere toplamda 13.309 İngiliz-Hint askeri ile birlikte esir alınmıştır. [Atabey, *a.g.m.*, s. 68-69].

¹⁴ Binbaşı Mehmet Emin Bey, *a.g.e.*,s.35-37.

13. Kolordunun bir an önce Bağdat’a çağrılması yönündeki ikazlarını da dikkate almamıştı. Bu noktada Mehmet Emin Bey, Halil Paşayı en çok da yaklaşan tehlikeyi görmemek ve bu durumu ilgili makamlardan gizlemekle eleştirmektedir.¹⁵ Ordu Komutanı Kutû’l-Amâre’nin düştüğü 24 Şubat 1917 tarihine kadar İran projesini bırakmamakta ısrar etmişti.¹⁶ Bu durumda 18. Kolordunun Felahiye ve Kut cephelelerini boşaltmaktan başka yapacağı bir şey kalmamıştı. İngiliz birliklerinin 25 Şubat 1917’de Dicle nehrinin sol sahiline geçmesi ve Kutû’l-Amâre’nin elden çıkması üzerine büyük paniğe kapılan Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa ise, ancak bu tarihten sonra 13. Kolordunun İran’ı tahliye ederek, bütün kuvvetiyle Hanikin istikâmetinde geri çekilmesi yönünde emir vermek zorunda kalmıştı. Mehmet Emin Bey’e göre bu çok geç yapılmış bir çağrıydı ve dokuz aylık İran macerası 13. Kolorduya 1000’den fazla şehit ile 2.000’e yakın yaralıya mâl olmuştu.¹⁷ Mehmet Emin Beyin bu bölümdeki genel düşüncesi Altıncı Ordu Komutanlığı tarafından 1916 yılının Aralık ayında

¹⁵ Halil Paşa, anılarında bu duruma şöyle açıklık getirmektedir; “*Ne var ki, öteden beri İran’da hayal içinde olan, siyasi ve iktisadî menfaatler peşinde koşan Almanlar, Başkumandanlık karargâhını tesirleri altına almışlardı. Bu tesirin neticesinde son derece hatalı bir emirle karşı karşıya kaldım. Emir şöyleydi; Dicle Cephesi’nde yeteri kadar kuvvet müdafaada bırakılarak, İran Cephesi takviye edilecek, ilk olarak da Kirmanşah işgal altına alınacaktır*”. Halil Paşa, Başkumandanlık Vekâletinin bu emrine şu cevabı verdiği ifade etmektedir; “*Bir yıl önceki Kut mağlubiyetini unutamayan İngilizler, Bağdat’ın 110 kilometre güneyinde 100 bin süngülük bir kuvvet toplamışlardı. Böyle bir durumda ordunun mühim bir kısmını Dicle cephesinden çekip İran ortalarına sevk etmek cahilane ve caniyane bir sergüzeşt teşkil eder. Böyle bir kumandan olmak istemem. Bu şekildeki bir harekete de olurum yoktur*.” Halil Paşanın anılarındaki ifadesine göre; Karargâh ısrarla harekete geçmesini istiyor, o da böyle bir harekâtın hatalı olacağını bildiriyordu. Hatta kendisinin Altıncı Ordu Kumandanlığı görevinden alınmasını talep etmiş, fakat cevaben Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla “*Altıncı Ordu Kumandanı olarak kalacaksınız ve Kirmanşah’ı mutlaka ele geçireceksiniz,*” emri verilmiştir. Halil Paşa, bu noktada yapılacak harekâtın hatalı olacağını ısrarla bildirmiş ve bütün yolları denemiş, mesleki açıdan görevini yapmıştı. Ancak son gelen ve “kesin” olduğu bildirilen emre itaatsizlik etmeyi kendisine yakıştıramadığını belirtmektedir. Halil Paşa sözlerine şöyle devam etmektedir: “*İlerideki bütün fecaatin sorumluluğu artık Başkumandanlığa aitti. İran Cephesini 13.Kolordu Karargâhı ve bir kısım piyade ve topçu kuvvetleriyle takviye ederek bu kuvvetleri Kirmanşah’ın işgaline sevk ettim.* [Sorgun, a.g.e., s. 140-141].

¹⁶Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.38-45; 13.Kolordu Komutanı Ali İhsan Sabis anılarında bu durumu şöyle ifade etmektedir; “*İngilizler Bağdat önlerine gelerek taarruza başlayınca kadar bizi İran’da tuttular. Ancak o zaman 1917 Şubat ayında İran’ı terk edip, Bağdat’ın imdadına koşmamı bana tebliğ ettiler.* [Sabis, a.g.e., s.188].

¹⁷Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.48-49.

İngiliz taarruzu başlamadan önce ve yahut Şubat ayına kadar Kutül-Amâre ve Bağdat arasında birkaç mevkiye hazırlık yapılsaydı, 18. Kolordunun bu kadar zor bir durumda kalmayacağı yönündedir.¹⁸

Altıncı Ordunun Genel Durumu ve İngiliz Ordusunun Bağdat'a İlerlemesine Karşı Yaptığı Hazırlıklar

Bahse konu eserin "*Altıncı Ordunun Genel Durumu ve İngiliz Ordusunun Bağdat'a İlerlemesine Karşı Yaptığı Hazırlıklar*" başlığı altındaki ikinci bölümünde; Mehmet Emin Bey, *Bağdat'ın coğrafi durumu; savunmanın olasılıkları; Bağdat'ı savunmak için ne yapıldı; Ordunun morali ve savunma konusunda fikir ayrılıkları; Diyale hattının savunması* gibi farklı noktalar üzerine oldukça detaylı bilgiler vermektedir.¹⁹ Mehmet Emin Bey'e göre 1 Mart 1917 tarihi, Bağdat'ın savunması konusunda Genel Karargâhın uyandığı ilk gündür. Yazar, yine bu tarihte Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşanın acele ve iyi koordine edilmemiş planlar ile Bağdat'ın savunulması konusunu nihayet gündeme getirdiğini belirtmektedir.²⁰ 1-4 Mart 1917 tarihleri arasında cephede bir hareket olmadığından 18. Kolordu içinde bir takım düzenlemelere gidilerek, bazı birlikler lağvedilirken, bazı birlikler de takviye edilmişti. 18. Kolordu 5/6 Mart 1917'de Diyale Nehrine doğru geri çekilmeyi tamamlamıştı. 6 Mart 1917 sabahı ise 51. ve 52. Tümenlerden oluşan 18. Kolordu buraya çekildiğinde Diyale hattı birkaç gündür yapım aşamasındaydı. Mehmet Emin Beyin ifadesi ile 1 Mart 1917'de Bağdat'ın tahkimine karar veren Başkomutanlık Karargâhı, bu aşamada ne yapılacağı konusunda hiçbir fikre ve plana sahip değildi. Mehmet Emin Bey'in düşüncesine göre şayet gerçekten iyi bir mevki bu nehrin gerisinde hazırlanmış olsaydı, şüphesiz Diyale geçidi çok daha zor şartlar ile geçilebilirdi. Böylelikle İngiliz birliklerinin ilerlemesi bir süre daha engellenmiş olabilirdi.²¹ Dicle sağ (batı) sahilinin savunması ile ilgili olarak da bahse konu eserde önemli açıklamalar mevcuttur. Buna göre Dicle, sağ tarafının tahkimi için *Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'* eserinin yazarı Kurmay Binbaşı Mehmet Emin Bey görevlendirilmişti. Ümmüt-Tubl [Delabiha] Tepeleri mevzi olarak Mehmet Emin Bey tarafından

¹⁸ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.50.

¹⁹ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.51-70.

²⁰ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.57.

²¹ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.59.

seçilmiş ve 2 Mart 1917’de işe başlanmıştı. Ancak 3 Mart 1917 günü Başkomutanlık Vekâleti tarafından görevlendirilen bir Alman Binbaşı cepheye gelerek tahkim edilecek mevziyi uygun görmemiş ve yeni bir hat yapılmasını istemişti. Bağdat’ın düşmesinden sadece dört gün önce ise yani 7 Mart 1917 tarihinde 18. Kolordu Komutanı Kâzım Bey bu kadar uzun bir hattın savunulmasının mümkün olmadığını görerek, Ümmü’t-Tubl mevkiinin istihkâmının yapılmasını Mehmet Emin Bey’e emretmişti. Bu yerinde bir karar olmakla birlikte Mehmet Emin Bey ve ekibinin üç günlük emeği boşa gitmişti. Yeniden üç gün boyunca 43. Alayın da yardımı ile yoğun bir çalışma ile Ümmü’t-Tubl mevziinin hazırlanmasına başlanmıştı. Ancak İngiliz birliklerinin Aziziye’den ileri taarruza başlamasıyla bu mevziinin tamamlanmasına fırsat bulunamamıştı. Bahse konu eserin ikinci bölümünde yer alan *Bağdat’ın Savunması İçin Neler Yapılabildi* adlı alt başlıktaki ana düşünce yine Bağdat’ın savunulması görevinin ihmal edildiği üzerinedir.²² Şöyle ki; 18. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Beyin acil ısrarına kulak asılmamış, Bağdat’ın savunulmasına İngiliz General Maude’un ordusu kapıya dayandığı zaman 1917 yılının Mart ayı başında karar verilmişti. Yazarın düşüncesine göre, İngiliz Irak ordusunun taarruz başlangıcı olan 1916 yılının Aralık ayında işe başlanılsaydı Kutü’l-Amâre ile Bağdat arasında birkaç mevzi hazırlamak ve Bağdat’ı tahkim etmek mümkün olabilirdi. Dicle cephesinin çökmesinden sonra 26 Şubat’ta Bağdat’a gelen Ordu Komutanı ancak düşman Bağdat’a yaklaştığı zaman Bağdat’ın tahkimine lüzum görmüştü. Bu dokuz, on günlük zaman Bağdat’ın tahkimi açısından çok yetersizdi. Bu zaman zarfında Dicle nehrinin bir tarafından diğer tarafına süratle kuvvet geçirmek için geçit vasıtalarının ve geçit yerlerinin hazırlanması ve emin bir muharebe şebekesinin kurulması lâzımdı. Bunlar yapılamadığına göre, maddi ve manevi bakımdan çok sarsılmış olan 10.000 muharip askerle 50.000 kişilik bir İngiliz kuvvetine karşı Bağdat’ın savunulması mümkün görünmüyordu.²³

Bağdat’ın Savunulması ve Kaybı

Eserin *Bağdat’ın Savunulması ve Düşmesi* konulu Üçüncü Bölümü, 18. Kolordunun Diyale gerisine çekilmesinden Bağdat düşüşüne kadar

²² Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.61-66.

²³ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s. 68-70; Fahri, Belen, *Birinci Dünya Harbi, Türk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri*, c. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.39.

olan olaylara açıklık getirmektedir.²⁴ 18. Kolordunun 5/6 Mart 1917 gecesi başlayan geri çekilmesi, 6 Mart 1917 sabahı Diyale nehri batısına gelmesi ile tamamlanmıştı. Bağdat'ın ne şekilde savunulacağı düşüncesi Bağdat'ın düşmesinden ancak beş gün önce 6 Mart 1917'de tartışma konusu olmuş ve konuya ilişkin Başkomutanlık Vekâleti, Ordu Komutanı ve Kolordu Komutanı farklı görüşlerde bulunmuşlardı. Aynı bölümde "Durumun Muhakemesi" alt başlığında 10 Mart 1917 akşamı Har Köşkü'nde toplanan harp meclisine yer verilmiştir. Ordu, Kolordu ve Tümen Komutanları ile Kurmay Başkanları hazır bulunduğu bu meclisin gündemi Bağdat'ın savunulması ve yahut boşaltılması konusuydu.²⁵ Ordu Komutanı 11 Mart 1917 için kesin neticeli muharebenin tutulan hatta verilmesini uygun buluyordu. Zira Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa, bu büyük tarihi şehrin kolay kolay ve mevcut kuvvetin üçte birine mal olacak bir muharebe vermeden terk edilmesinin ordu için silinmez bir leke bırakacağı düşüncesindeydi. 18. Kolordu Komutanı Kâzım Bey ise İngiliz zırhlı otomobillerinin 14. Tümenin gerisine sarktığını, bunun erlerin maneviyatını bozduğunu, 14. Tümenin büyük gayretle akşama kadar mevzilerini sebatla savunduğunu, sağ sahilde düşmanın büyük bir kuşatma hareketine karşı kâfi bir ihtiyat bulunmadığından Ümmü't-Tubl mevziinin yarın kuşatılacağını ve buradaki muharebenin bir imha muharebesi şeklinde sonuçlanabileceğini ifade etmişti. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Bey, bir an önce sabah olmadan hazır hareket serbestliğine sahipken ordunun çekilmesinin en doğru harekât tarzı olacağı düşüncesindeydi. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Beyin mütalaasına itiraz etmemekle beraber Halil Paşa; "*Evet, fakat Bağdat nasıl terk olunur,*" diyebilmişti. Buna rağmen gerçeği kabul edip,

²⁴ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s. 73-111.

²⁵ 10 Mart 1917 günü akşama doğru 52. Tümen karargâhında ordu ve kolordu komutanları ile 51. ve 52. Tümen komutanlarının katıldığı bir savaş meclisi toplanmıştır. Bu mecliste uzun süren tartışmalardan sonra Bağdat'ın terk edilerek, tümenlerin geri çekilmesi kararlaştırılmıştır. Geri çekilmeden önce Bağdat şehrindeki bütün yaralı ve hastalar Samerra'ya nakledilmiş ve ağır hastalar ve yaralılar bir eczacı yarbay emrinde şehirde bırakılmıştır. Ordu karargâhı ile hükümet görevlileri de bir gün önce Bağdat'ı terk etmişlerdi. Bağdat şehri 10/11 Mart 1917 gece yarısı Altıncı Ordu tarafından tamamen tahliye edilmiş ve 11 Mart 1917'de İngilizler tarafından işgal edilmişti. [Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesinde 5. Seferî Kuvvetleri (52. Tümen)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.91].

çekilmeye onay vermek zorunda kalmıştı.²⁶ Alınan karar gereğince 18. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Beyin çekilme emrini 10 Mart 1917 akşamı saat 20.00’de birliklerine tebliği üzerine 18. Kolordu 10/11 Mart 1917 gecesi Bağdat’ı tahliye ederek, Bağdat’ın kuzeyindeki Müşahede İstasyonu civarına çekildi. Bahse konu emirde, kolordu birliklerin şimdiye kadar yaptıkları hizmetleri övülerek, çekilmenin askerî sebeplerden ileri geldiği belirtilmekteydi. 11 Mart 1917 günü, sabahın ilk saatlerinde ileri hatlardan hareket eden İngiliz piyadesi önlerindeki mevzilerin tahliye edilmiş olduğunu görerek şaşırılmıştı. İngilizler, Bağdat’ın zifiri karanlıkta şiddetli toz fırtınası altında ve düzensiz bir vaziyette terk eden Osmanlı kuvvetlerinden geç haberdar olmuş ve dolayısıyla da takip harekâtına teşebbüs etmekte geç kalmıştı. Eserin sonunda [Lahika-II]’de tamamı yer alan Halil Paşanın 10 Mart 1917 akşamı saat 20.00’de Altıncı Ordunun Bağdat’tan çekilmesine ilişkin Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği rapor kısaca şöyledir:

“ Düşmanın üç aydan beri sayıca pek üstün bir kuvvet ve bol cephane ile durmaksızın yapmış olduğu taarruz karşısında 18.Kolordunun hemen tamamıyla âciz kaldığını ve maneviyatının Komutandan en genç ere kadar o derece kırılmış olduğunu anlıyorum ki, eğer yarın düşmanın bütün kuvvetine karşı muharebe edersek Bağdat’ın kaybedileceğine ve bütün kuvvetin topları ile beraber esir olacağı kanaatindeyim. Muharebeyi kesmek, Ordunun maddi ve manevi kuvvetini ıslah etmek zaruretini takdir ederek Bağdat’ı terk etmek ve 18.Kolorduyu 10/11 Mart 1917 gecesi Dicle

²⁶ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.109-110; Halil Paşa, anılarında bu duruma şöyle açıklık getirmektedir: “...Korktuğum olmuştu. 29 Nisan 1916’da teslim mecbur olan Kut’un intikamını almaya hazırlanan İngiliz kuvvetleri Irak’ta tek başına kalan 18. Kolordu’ya karşı 13 Aralık 1916’da yüklenmeye başlamıştı. Sırasıyla Felahiye, İmamı Muhammed, Garafi Şarkî, Garafi Garbî düşman saldırısına uğramıştı. Süratle savaş yerine hareket ettim. Süngü adedi ve topçu mermisi bakımından düşmandan dört beş kat daha az olan bu kıymetli kolordu, her şeye rağmen 3 ay 10 gün müddetle İngilizleri oldukları yerde tuttu, İngilizler yarı yarıya zayıf verdilerse de kolordunun mevcudu da yarıya indi....Askerî birlikler yorgundu, zayıf ağırdı, buna rağmen birliklerimiz kahramanca dövüşüyordu. Ama kahramanlar her zaman ölmemelidir. Bağdat elden çıkmaya mahkûmdu. Bağdat yerine Musul’u öğretebilirdik. Bun yapmaya karar verdim. Hem kolorduyu kurtaracaktım, hem de Almanların ihtiraslarına son verecektim.” [Sorgun, a.g.e., s. 143-145].

*boyunca kuzeye çekmek gibi elim bir zaruretle karşı karşıya bulunmaktayım”.*²⁷

Bağdat’a Hücum ve Müdafaası Hakkında Birkaç Söz

Bağdat, kuruluşundan itibaren 11 Mart 1917 tarihine kadar tam yirmi dokuz kez içten ve dıştan taarruza uğramıştı ki, İngiliz Generali Maude’un yaptığı bu son taarruz, otuzuncu olması açısından önem arz etmekteydi. 18. Kolordu, karşısında kendisinden sayıca çok üstün olan İngiliz ordusuna karşı iki buçuk ay süresince olağanüstü bir direnç göstermişti. Mehmet Emin Bey, Kutü’l-Amâre’de iki ayı geçkin bir süre olağanüstü fedakârlık ve azim gösteren 18. Kolordunun 1917 yılı Şubat ayı sonunda yıpranarak bitkin bir hâle gelmesinde Başkomutanlığın ve Ordu Komutanlığının strateji kurallarını dikkate almamasının etkili olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. 11 Mart 1917 sabahı İngiliz süvari birliklerince Bağdat’ın ele geçirilmesi netice itibariyle bütün Irak kıtasının elden çıkmasına sebep olduğu için meydana getirdiği üzüntü de doğal olarak çok büyük olmuştur. Ancak Mehmet Emin Beyin ifadesi ile buna etki eden sebepleri Irak Ordusu’nda değil, başka yerlerde aramak gerekti. Çünkü Irak Ordusu bu cephede meydana gelen muharebelerde kendine düşen görevi fazlasıyla yapmıştı. Kutü’l-Amâre ve Felahiye Muharebeleri ile aylarca devam eden İmam-ı Muhammed ve Garraf Muharebeleri buna en belirgin örnekti.²⁸ Bundan böyle yüzyıllardır Bağdat ve havalisinde devam eden huzurlu Osmanlı idaresi, artık mazi olmuş bir devrin hikâyesi olarak nesilden nesile aktarılan hatıralarda yaşatılacaktı.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Ordusu, Birinci Dünya Savaşı süresince birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Bu cephelerden birisi de Irak Cephesi’dir. Bu noktada Binbaşı Mehmet Emin Beyin bağımsız bir kitap hâlinde Bağdat’ın kaybına ilişkin tespit ve izlenimlerini kaleme alması yakın tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir. Binbaşı Mehmet Emin Bey, Altıncı Ordu Komutanlığında Harekât Şube Müdürlüğü görevini

²⁷ 18. Kolordunun 10 Mart 1917’deki muharip kuvveti 500 kılıç, 9.000 tüfek, 48 top, İngiliz Dicle Ordusu 3.864 kılıç, 41.479 tüfek ve 176 top idi. Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.125.

²⁸ Binbaşı Mehmet Emin Bey, a.g.e., s.124-134.

yürütürken üst düzey görevi nedeniyle tecrübe etmiş olduğu hem cephe gerisi, hem de muharebeler esnasındaki yaşanmış olaylar hakkında önemli detayları içeren kıymetli bir eser bırakmıştır. Mehmet Emin Beyin hatırat türünden olan bu çalışması, 29 Nisan 1916 tarihli Kutü’l-Amâre zaferinden Bağdat’ın kaybıyla sonuçlanan 11 Mart 1917 tarihine kadar cephede gerçekleşen olaylara ilişkin bilinmeyen pek çok noktayı aydınlatması ve bu konuda başlı başına yazılmış yegâne eser olması açısından da çok değerlidir. Eserdeki ana düşünce Bağdat’ın savunulması görevinin ihmal edildiği üzerinedir. Eserde eleştiri oklarının Başkomutanlık Vekâletine ve Altıncı Ordu Komutanlığına yönelik olduğu görülmektedir. Yazara göre; Kutü’l-Amâre zaferinin hemen ardından 13.Kolordu Dicle Cephesi’nden çekilip, İran’a gönderilmeseydi, Bağdat’ın–verilecek ehemmiyete göre- ya sonuna kadar muhafazası veya uzun müddet savunulması mümkün olabilirdi.

Kaynakça

Atabey Figen, “General F.S. Maude’nin Bağdat Seferi”, *History Studies, International Journal of History*, 9/2, June 2017, s.67-83.

Barker A.J., *The Bastard War, The Mesopotamia Campaign of 1914-1918*, Dial Press, New York, 1967.

Baykoç Hulusi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas ve Irak Cephesinde 5.Seferî Kuvvetleri (52.Tümen)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006.

Belen Fahri, *Birinci Dünya Harbi, Türk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri*, c. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

Binbaşı Mehmet Emin Bey, *Bağdat ve Son Hadise-i Ziya’ı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1922.

Binbaşı Mehmet Emin Bey, *Kûtul-Amâre Hücüm ve Muhasarası: Bir Osmanlı Subayının Hatırası*, (Ed. Muzaffer Albayrak; yay. haz. Sezai Dumlupınar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914–1918, c.III, kıs. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

Goltz Paşa’nın Hatırası ve Hâl Tercümesi, K.K.K.İği Askeri Basımevi, İstanbul, 1953.

Karabekir Kâzım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Kurat Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.

Mehmet Emin (Zeki) Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, Apec &Öz-Ge Yayınları, İsveç, 1998.

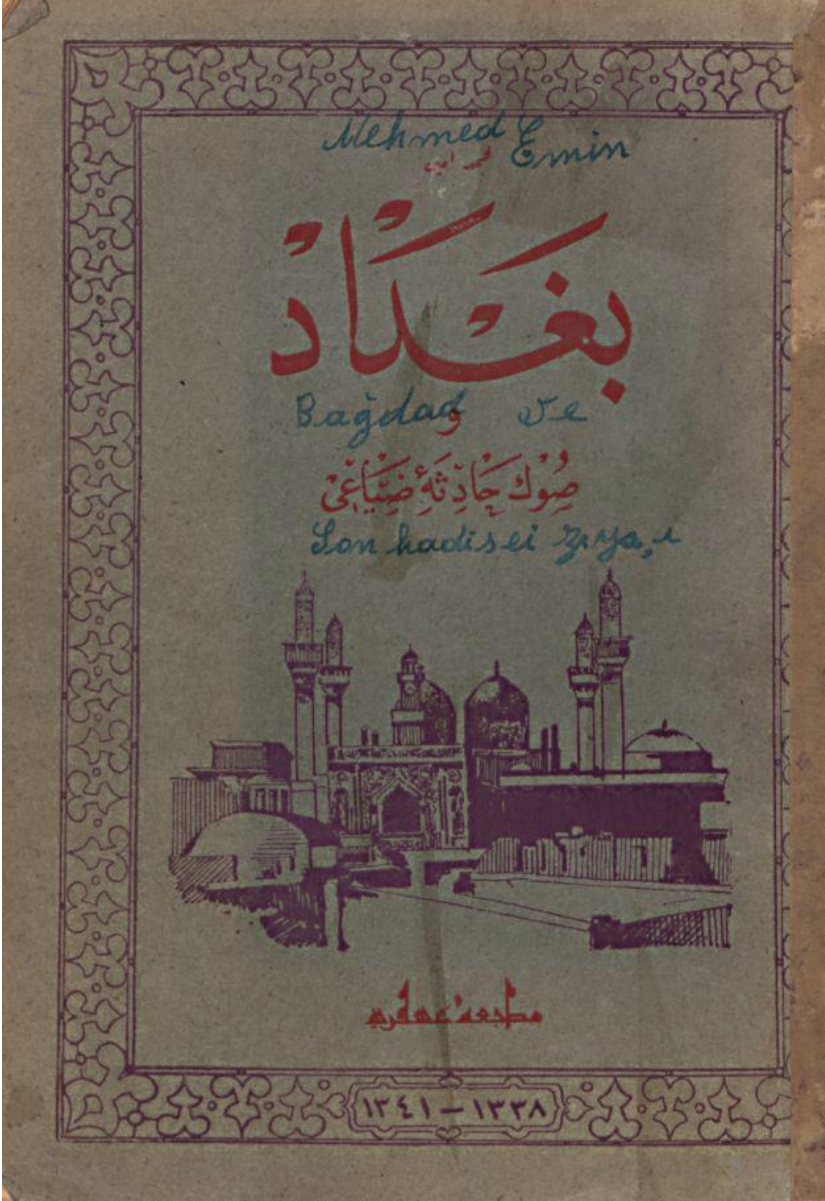
Moberly F.J., *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, vol. III, H.M.Stationery Office, London, 1925.

Sabis Ali İhsan, *Harp Hatıralarım (Birinci Cihan Harbi)*, c. III, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.

Sorgun Taylan, *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.

Yılmaz Faruk, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

EK: Eserin Kapağı

Osmanlıca Basında Sunulan Hava Durumu

Remzi Çavuş*

(ORCID ID: 0000-0002-7078-4707)

Makale Gönderim Tarihi
07.06.2019

Makale Kabul Tarihi
26.08.2019

Özet

1868 yılında Aristide Coumbary tarafından İstanbul'da kurulan rasathane, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar çalışmıştır. Avrupa'dan ithal edilen araç gereçlerle donatılan rasathane, telgraf hatları vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğundaki istasyonlarla ve Avrupa'daki rasathanelerle bilgi paylaşımında bulunmuştur. Böylece istasyonların yaptığı ölçümler, Avrupa'daki rasathanelerden alınan verilerle birlikte değerlendirilmiş ve hava tahmin raporları çıkarılmıştır. Elde edilen meteorolojik raporlar, telgraflar ve gazeteler aracılığıyla günlük olarak yayınlanmaya çalışılmıştır. Dönemin imkânları kısıtlıdır ve bu nedenle yeterli başarı elde edilememiştir. Rasathane, elde ettiği verileri 1868 yılından başlamak üzere günlük, aylık ve yıllık tablolar halinde düzenlemiştir. Bu verileri halkın istifadesi için basın ile paylaşmıştır. Değişik nedenlerle rasathane çalışmalarının kesintiye uğraması, 31 Mart Olayı'nda Rasathane malzemesinin kısmen tahrip edilmesi ve gazetelerin değişken ilgisi gibi sebepler nedeniyle hava durumu tahminlerinin düzenli olarak yayımlandığı söylenemez.

Anahtar Kelimeler: Hava Durumu, Meteoroloji, Rasathane-i Amire, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı basını.

Weather Forecast Presented in Ottoman Press

Abstract

The observatory that founded by Aristide Coumbary in 1868 in Istanbul, operated until the end of the First World War. The observatory that equipped with imported equipment from Europe, has shared information with stations in Ottoman Empire and observatories in Europe countries through telegraph lines. Thus, the measurements made by the stations were evaluated together with the data from observations in Europe and weather forecast reports were

* Dr., remzicavus@hotmail.com.

issued. Obtained meteorological reports have been tried to be publicized daily through telegrams and newspapers. The possibilities of the process are limited and therefore, sufficient success has not been achieved. The observatory has arranged the data obtained as daily, monthly and annual tables to start from 1868. The data has been shared with the press for the benefit of the people. It can not be said that weather forecasts are published regularly due to reasons such as the interruption of observatory work for various reasons, the partial destruction of the observatory's material during the March 31 Incident and the variable interest of the newspapers.

Keywords: weather forecast, meteorology, Imperial Observatory, Ottoman Empire, Ottoman press.

Giriş

Meteorolojik çalışmalar yapmak amacıyla Rasathâne-i Âmire, gerekli alet ve edevat Avrupa'dan getirilerek, Maarif Nezareti'ne bağlı olarak 1868 yılında Aristide Coumbary (1826-1896)¹ tarafından İstanbul'da Beyoğlu'nda kurulmuştur.²

Müdürlüğünü 1868'den 1896 yılına kadar A. Coumbary, 1896'ten 1909'e kadar Salih Zeki (1864-1921) yapmıştır. Salih Zeki'nin Maarif Meclisi üyeliğine atanmasından sonra, Fatim Gökmen müdür tayin edilene kadar rasathane müdürlüğü boş kalmıştır. Fatim Gökmen (1877-1955) ise 21 Haziran 1910'dan 1943'e kadar görevde kalmıştır.³

Rasathanenin kalabalık bir ekibi olmamıştır. Genel itibariyle bir müdür, bir kâtip ve bir memurdan ibarettir.⁴ Taşradaki telgrafhaneler ve

¹ Feza Günergün, "Salih Zeki ve Astronomi: Rasathane-i Amire Müdürlüğü'nden 1914 Tam Güneş Tutulmasına", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/1 (2005), 98; Sevtap Kadıoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meteorolojinin Kurumsallaşması ve Ahmet Tevfik Göymen*, Ankara Matbaa, İstanbul, 2012, s. 20.

² BOA. A.İMKT.MHM, 414/24. 29 Rebiülevvel 1285 (20 Temmuz 1868); *Devlet-i Aliye Salnâmesi*, (1293), 606-609; Muammer Dizer, *Kandilli Rasathanesi*, Kandilli Rasathanesi Yayınları, İstanbul, 1973, s. 10; Mithat Atabay, "İstanbul'un Hava Koşullarının Ölçülmesi Kurulan Rasathaneler", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, 5 (2016), s. 3.

³ Dizer, *a.g.e.*, 14; Salim Aydüz, "Osmanlı Astronomi Müesseseleri", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, c. 2, S. 4, s. 447, 448.

⁴ Günergün, *a.g.m.*, s. 97. *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1326, s. 334; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1327; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1311, s. 406;

bazı okullar istasyon vazifesi gördüğünden, memur istihdam etmeye gerek duyulmamıştır.⁵

Salih Zeki'nin rasathaneden ayrılmasından sonra burada kâtip olarak vazife yapmakta olan Bedîî Bey, rasathaneyi Beyoğlu'ndaki binadan Maçka'daki topçu kışlasının karşısına, telgrafhanenin yanına taşımıştır. Böylece taşradan gönderilen veriler hızlı bir şekilde elde edilebilmiştir. Rasathane 31 Mart Olayı'na (13 Nisan 1909) kadar kesintisiz bir şekilde çalışmıştır. 31 Mart Olayı'nda Topçu Kışlası karşısındaki rasathane tahrip edilmiştir.⁶ İsyân esnasında rasathanenin içindeki cihazlar, kütüphanedeki kitaplar ve 1888-1909 dönemine ait tutanaklar kısmen tahrip edilmiştir. Rasathane bu yüzden, İcadiye Tepesi'nde yeniden açıldığı 1 Temmuz 1911 tarihine kadar düzenli bir şekilde meteorolojik ölçümler yapmamıştır.⁷

Rasathanenin uzun bir süre çalışmaması aydın çevrelerde tepkiyle karşılanmıştır. *Sırat-ı Müstakim*'deki "Mekteplerde Alâim-i Cevviye Rasadhaneleri" başlıklı makalede, Osmanlı ülkesinde meteoroloji çalışmalarının durumu hakkında değerlendirmeler yapan Edhem Nejad,⁸ Osmanlı ülkesinde bu tür çalışmaların geri olmasını eleştirdikten sonra bir rasathanenin oluşturulması için fazla bir para gerekmediğini dile getirdikten sonra o dönemin şartlarında rasathane için gerekli olan tüm cihazların, en kalitelisinden olmak şartıyla, 4000 kuruşa mal oldu-

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1321 Hirci, Dersaadet, 1319, s. 423; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* 1323 Hicri, Dersaadet, 1321, s. 484.

⁵ 1868 yılı Ağustos-Kasım dönemi gözlem defterinde mevcut istasyon adları şu şekilde verilmiştir: İstanbul, Soulina, Köstence, Varna, Burgaz, Trabzon, Rodos, Çanakkale, Kavala, Selanik, Manastır, Valana, Elbasan, Durazzo, Beyrut. Aslında bunlar tam teşekküllü birer meteoroloji istasyonu değildir. Çünkü o dönemde, elde edilen verilerin İstanbul'daki rasathaneye zamanında ulaştırılması için, taşradaki telgrafhaneler meteoroloji istasyonu olarak kullanılmıştır. BOA. A.}MKT.MHM. 414/24, 29 Rebiülevvel 1285 (20 Temmuz 1868); *Devlet-i Aliye Salnâmesi*, 1293, s. 606-609; Dizer, *a.g.e.*, s. 10. Kadioğlu, *a.g.e.*, s. 24.

⁶ Aydüz, *a.g.m.*, s. 447, 448; Kadioğlu, *a.g.e.*, s. 25.

⁷ *Rasathâne-i Âmire 1912- 1913, 1914 Senelerine Ait, Hulasa-i Rasadâtı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330, s. 4; Tanin, nr. 703, 16 Ağustos 1910, s. 3; Aydüz, *a.g.m.*, s. 447, 448. A. Süheyl Ünver, "Tarihimizde İcadiye Tepesi ve Rasadhaneleri", Türkiye Tüning ve Otomobil Kurumu Belleteni, 240 (1962), s. 7, 8.

⁸ Edhem Nejad: 1887 yılında İstanbul'da doğan ve 1921'de vefat eden; ittihatçı, Türkçü, sosyolog ve eğitimci olan Edhem Nejad, Türkiye Komünist Partisi'nin üyelerinden ve Türkiye'de sosyalist düşüncenin meşhur simalarından biridir.

ğunu belirtmiştir.⁹ 31 Mart Olayı'ndan sonra rasathanenin uzun bir süre atıl bir şekilde kalması ve faaliyetlerine devam etmemesi Meclis-i Mebusan'ın gündemine de gelmiştir. Meclis-i Mebusan'ın 28 Temmuz 1325 (10 Ağustos 1909) tarihli oturumunda söz alan Maarif Nâzırı Ferit Paşa, rasathanenin mevcut olmadığını ve rasathaneyi o sene içinde kuracaklarını belirtmiştir. Meclis başkanı ise Yıldız Sarayı'ndaki rasathanede¹⁰ kullanılacak malzemeler olduğunu, bunların kullanılacağını söylemiştir. 29 Mayıs 1326 (11 Haziran 1910) tarihli oturumda söz alan Antalya Mebusu Hamdi Efendi, Avrupa'da büyük bir rasathane için 1.200.000 Frank harcandığını, rasathanenin çalışmasının elzem olduğunu, böyle bir kurumun devletin başka devletler karşısındaki saygınlığı açısından da önemli olduğunu, bütçeye rasathane için yeterli ödenek konulması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, en azından 200-300 liraya mal olan bir rasathanenin kurulmasını istemiştir. Hamdi Efendi'den sonra söz alan Maarif Nâzırı Emrullah Bey ise, hava durumunun yıllardır okullar tarafından düzensiz bir şekilde yapılan ölçümlerle tespit edildiğini, deniz taşımacılığı açısından hava raporlarının gerekli olduğunu, isabetli raporlar tutulabilmesi için ülke içinde ölçümlerin mükemmel yapılması gerektiği gibi başka ülkelerin rasathanelerinden alınacak verilerin de kullanılması gerektiğini dile getirmiştir.¹¹

1911 yılında, rasathanenin faaliyetlerine aktif bir şekilde devam etmesi için hükümet tarafından gerekli adımlar atılmış ve rasathane masrafı için 1911 yılı bütçe görüşmelerinde 120.000 kuruş olarak kabul edilmiştir.¹²

Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında, rasathanenin meteoroloji çalışmaları aksamlar yaşanmıştır. Rasathâne-i Âmire Müdürü Fatin Gökmen'in verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Birinci Dünya Savaşı

⁹ Edhem Nejad, "Mekteplerde Alâim-i Cevviye Rasadhaneleri", *Sırat-ı Müstakim*, 130 (1326), s. 426-428; 1914 yılı temmuz ayında 1 çeki odun, yaklaşık olarak, 45 kuruş, 1 kg zeytinyağı 6 kuruştur.

¹⁰ II. Abdülhamit'in emriyle 1884'te Coumbary tarafından kurulmuştur. Avrupa'dan getirilen teknik araç gereçlerle modern bir rasathane özelliği kazandırılan Yıldız Rasathanesi'nin çalışmaları II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle sona ermiştir.

¹¹ MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi), İ. 129. 28 Temmuz 1325; MMZC, İ. 110. 29 Mayıs 1326.

¹² MMZC, İ. 104. 9 Mayıs 1327; *Devlet-i Osmaniye 1327 Senesine Mahsus Bütçedir*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327, s. 65.

öncesinde, Rusya'nın Karadeniz sahillerindeki ölçüm istasyonlarının sayısı 34'ü bulmuştur. Bu istasyonların yaptığı ölçümler sayesinde Rusya çıkabilecek fırtınalardan önceden haberdar olmuş, denizcilerini uyarmış, dolayısıyla da olabilecek kaza ve zararların önüne geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin meteoroloji istasyonları yetersiz olduğundan, ihtiyaç duyulan veriler elde edilememiş dolayısıyla da hava durumuna bağlı deniz kazaları devam etmiştir.¹³

Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanların yönlendirmesi ve teknik destekleriyle, savaş uçaklarının hareketlerinin hava şartlarına göre planlanması için, meteoroloji çalışmalarına yeniden ağırlık verilmiştir. Uçakların keşif veya taarruz yapacakları bölgelerin bulutluluk, sis ve yağış durumlarını tam bilmeleri gerekir. Sisin hangi saatte çöküp hangi saatte kalktığı, ne kadar kalınlıkta ve genişlikte olduğu vs. bilinmelidir.¹⁴ Bunun için Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine rasâdat-ı havaiye şubeleri (meteorolojik gözlem istasyonları) kurulmuştur. İstanbul (Kuruçesme, Vaniköy), Edirne, Zonguldak, Sinop, Giresun, Gelibolu, İzmir, Antalya, Adana, Eskişehir, Ankara, Sivas, Konya, Halep, Şam ve Mardin'de birer şube, Filistin Cephesi'nde 5 tali şube kurulmuştur. Şubelerin günlük olarak yaptığı ölçümler telgrafla İstanbul'a bildirilmiştir.¹⁵

Savaş esnasında hava raporları sadece hava kuvvetleri açısından önemli değildir. Piyade birlikleri ve topçu birliklerinin de hava raporlarına göre hareket etmesi gerekir. Özellikle de top atışları rüzgârın şiddeti ve yönü; hava sıcaklığı dikkate alınarak yapılır. Batarya komutanları günün belirli saatlerinde rasadât-ı havaiye kitasından (günümüzde ölçme taburları vardır) hava durumu raporu alır ve bu raporu defterine kaydeder. Tatbikatlarda ve savaşlarda atışlar bu raporlar göz önünde bulundurularak yapılır.¹⁶ Ayrıca günlük hava durumu harp ceridelerini

¹³ Dersaadet, nr. 92, 15 Teşrinievvel 1336 / 15 Ekim 1920, s. 1.

¹⁴ *Vekayi ve Terakkیات-ı Havaiye Risalesi*, 10 (1334), s. 9; *Dersaadet*, nr. 94, 17 Teşrinievvel 1336 / 17 Ekim 1920, s. 1. I. Dünya Savaşı'na Almanlar 256, Fransızlar ise 158 uçakla girmiştir. O zamanlar bu uçakların ortalama hızı saatte 115 km kadardır. Erkan-ı Harbiye Miralayı Muzaffer, *Kuva-yı Havaiye Rehberi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1926, s. 34.

¹⁵ *Dersaadet*, nr. 94, 17 Teşrinievvel 1336 / 17 Ekim 1920, s. 1. Kadioğlu, *a.g.e.*, s. 26, 27.

¹⁶ *Topçu Mecmuası*, 16, (1926), s. 44.

tutan subaylar tarafından yazıya geçirilir.¹⁷ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularının iki taarruz cephesi incelendiğinde, ne Süveyş Kanalı'na doğru 4. Ordu'yu taarruza geçiren Cemal Paşa'nın ne de 9. ve 10. Kolordu'yu Sarıkamış'a doğru yürüten Enver Paşa'nın hava şartlarını dikkate aldığı görülür. Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa ve Galip Paşa gibi komutanların hava şartlarıyla ilgili olarak yaptığı tüm uyarıları dikkate almamıştır. Aralık 1914'te başlayan harekât Ocak 1915'te Türk kolordularının perişanlığıyla sonuçlanmıştır.¹⁸

Mondros Mütarekesi 1918'te imzalandıktan sonra, savaşta kurulmuş olan meteoroloji istasyonları kapatılmış, ölçüm işlerinde kullanılan alet ve edevat Maarif Nezareti'ne bağlı yerel birimlere teslim edilmiş, bu istasyonlarda tecrübe kazanmış olan subaylar ise dağıtılmıştır. 1920 yılında, rasathane çalışmalarının düzenli bir şekilde yürütülmesi için tekrar harekete geçilmiştir. Yeni rasathane şubelerinin teçhiz edilmesi için mütarekeden sonra Maarif Nezareti'ne teslim edilmiş olan alet ve edevat, teknik eleman olarak ise savaşta ölçüm istasyonlarında vazife yapmış olan personelin kullanılması düşünülmüştür.¹⁹

1920 yılında, Karadeniz ve Marmara'nın değişik noktalarında ve derinliklerinde sıcaklık ve akış durumlarını tespit etmek için Fransa ve İtalya'dan bir bilim heyeti gelmiştir. Bu heyete Osmanlı Devleti adına da Rasathâne-i Âmire Müdürü Fatin Bey katılmıştır. Fatin Bey, Dersaadet Gazetesi muhabirine verdiği bilgilerde bu heyetle beraber üç ay boyunca incelemeler yaptığını, çalışmaların en az üç sene de daha devam edeceğini belirtmiştir. Denizdeki gelgit olaylarını ve diğer değişimleri ölçmek için ise Arnavutköy'de bir istasyon kurulmuştur.²⁰

Meteoroloji raporlarının hazırlanması

1854 yılında çıkan büyük bir fırtına Avrupa ve Karadeniz sahillerini vuran şiddetli fırtınadan Fransa donanması büyük zarar görmüştür. Bu

¹⁷ ATASE. BLH. 732/H2/1-69; BLH. 732/H2/1-68; BLH. 734/H4/1-11a; BLH. 734/H4/1-12; BLH. 734/H5/1-17a; BLH. 734/H/1-12.

¹⁸ BOA. DH.ŞFR, 454/21; ATASE. BDH. 139/638/51-4, 5; Selahattin Güngör, *Komutanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1937, s. 63, 64; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 9, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 420.

¹⁹ *Dersaadet*, nr. 92, 15 Teşrinievvel 1336 / 15 Ekim 1920, s. 1; *Dersaadet*, nr. 94, 17 Teşrinievvel 1336 / 17 Ekim 1920, s. 1.

²⁰ *Dersaadet*, nr. 92, 15 Teşrinievvel 1336 / 15 Ekim 1920, s. 1.

durumdan ders çıkaran Fransa, Paris'teki rasathanenin merkez kabul edilerek dünyanın önemli merkezlerindeki rasathanelerin aralarında, telgraf vasıtasıyla, meteoroloji ölçüm verilerini paylaşmasını teklif etmiştir. Fransa'nın bu teklifi Avrupalı devletler tarafından kabul edilmiştir. Anlaşmayı kabul eden devletlerin rasathaneleri 1863 yılında, Paris Rasathanesi merkez kabul edilmek üzere, veri paylaşmaya başlamıştır.²¹ Ancak, hava tahminlerinin doğru yapılamamasından veya yapılan ihtarların dikkate alınmamasından dolayı, Avrupa ve Anadolu sahillerinde, fırtınaya bağlı deniz kazaları görülmeye devam etmiştir.²²

Coumbary, Fransa'daki sistemi örnek göstererek bir fırtınanın gelişinin önceden haber alınabilmesi için telgrafhanelerden hava durumu raporu alınması gerektiği fikrini ortaya koymuştur. Bu düşünce doğrultusunda telgrafhanelere hava ölçüm cihazları verilmiştir.²³ Böylece Trabzon, Kale-i Sultaniye, Selanik, Sakız, İzmir, Beyrut, Bağdat gibi bazı merkezlerdeki telgrafhaneler Rasathâne-i Âmire'nin şubeleri olarak kabul edilmiştir. Bu şubeler, yaptıkları hava ölçümlerini her gün 08.00'da, telgrafla, İstanbul'daki rasathaneye bildirmiştir.²⁴ Zamanla, telgrafhane görevlilerinin bu işi hakkıyla yapamadıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine taşradaki bazı okullara meteorolojik ölçüm cihazları verilerek günlük hava raporları isteme yoluna gidilmiştir.²⁵ Ancak bu uygulamadan da beklenen verim elde edilememiştir.²⁶ Bu tür olumsuzlukların yaşanmasına taşrada istasyonların kurulmaması ve meteoroloji eğitimi almış kişilerin istihdam edilmemesi sebep olmuştur.

1873'te Viyana'da, Coumbary'nin de katıldığı uluslararası meteoroloji kongresi yapılmıştır. Bundan sonra, kongrede alınan kararlar gereğince, İstanbul'daki rasathane de Avrupa'daki rasathanelerle iletişim halinde olmuş ve veri paylaşmıştır. Rasathane öğleden önce üç ve öğ-

²¹ Coumbary, *Dersaadet Rasathâne-i Âmire'nin Cevv-i Havaya Dair Yirmi Senelik Tarasudatı Neticesi*, Dersaadet, 1304, s. 4-6; *Devlet-i Aliye Salnâmesi*, 1293, s. 606-609.

²² *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6767-1567, 27 Şubat 1900, s. 3; *Dersaadet*, nr. 85, 8 Ekim 1920, s. 3; *Dersaadet*, nr. 85, 8 Ekim 1920, s. 3; *Dersaadet*, nr. 87, 10 Ekim 1920, s. 3.

²³ Kübra Fettahoğlu, *Rasathâne-i Âmire'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 4; Hülya Yeşilyaprak, "Kandilli'nin Teleskopları", *Türkiye'deki Teleskoplarla Bilim Sempozyumu*, s. 62.

²⁴ *Devlet-i Aliye Salnâmesi*, 1293, s. 606-609.

²⁵ BOA. MF. MKT, 312/42, 9 Nisan 1312 (21 Nisan 1896).

²⁶ MMZC. İ. 129. 28 Temmuz 1325; MMZC. İ. 110. 29 Mayıs 1326.

leden sonra üç defa olmak üzere günde altı defa yaptığı ölçümleri deftere kaydetmiştir. Ülke içindeki şubelerden günlük olarak elde edilen sıcaklık, basınç, yağış, nem, rüzgâr durumu defterlere işlenmiştir. Elde edilen raporlar Paris, Roma, Petersburg, Viyana, Odesa, Atina, Sofya, Belgrat gibi önemli merkezlerdeki rasathanelerle paylaşmıştır. Kendisi de aynı merkezlerden hava raporları almıştır. Böylece birkaç gün sonra meydana gelebilecek fırtınalardan ve yağışlardan önceden haberdar olunmuş; raporlar memleket içindeki rasathane şubelerine ve iskelelere bildirilmiştir.²⁷ Ancak bu işleyiş düzenli ve istikrarlı bir şekilde devam etmemiştir.

Resmi makamlar arasında yapılan yazışmalardan da anlaşıldığında göre, 1896 yılına gelindiğinde, ülkenin başta gelen şehirlerinde bile düzenli bir şekilde meteorolojik ölçümleri yapacak istasyonlar kurulmuş değildir. Telgraf memurları ve okul müdürlerine havale edilen ölçüm işleri ise düzenli bir şekilde yürümektedir.²⁸

Meteoroloji raporlarının paylaşılması

Rasathâne-i Âmire kurulmadan önce, *Ceride-i Havadis* gazetesinde 1841 yılından itibaren hava raporları yayımlanmıştır. Gazete, hava raporunu bazı sayılarında ilk sayfasında, bazılarında ise ikinci sayfasında sunmuştur. Genel itibariyle ise ikinci sayfa kullanılmıştır. Gazete, hava raporlarını hangi kaynaktan aldığını belirtmemiştir. Fakat gazetenin 68 numaralı ve 26 Zilkade 1257 tarihli nüshasının birinci sayfasında, Avrupa'dan İstanbul'a bir bilim adamının geldiğinden ve bu kişinin elindeki cihazlarla 1840 ve 1841 yıllarıyla ilgili olarak hava ölçümleri yaptığının bahsedilmiştir.²⁹

²⁷ BOA. MF. MKT. 37/45. 25 Cemaziyülevvel 1293 (18 Haziran 1876); BOA. BEO. 73/5410. 27 Safer 1310 (20 Eylül 1892); *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, İstanbul, 1319, s. 63, 64; *Devlet-i Aliye Salnâmesi*, 1293, s. 606-609; Coumbary, *a.g.e.*, s. 4-6. Denizcilik yapanların fırtınalara karşı daha bilinçli olması için, onlara verilmek üzere, meteoroloji rehberi hazırlanması yoluna gidilmiştir. BOA. İ.DH. 719/50200. 28 Safer 1293 (25 Mart 1876).

²⁸ BOA. MF.MKT. 312/42.

²⁹ *Ceride-i Havadis*, nr. 68, 26 Zilkade 1257, s. 1; *Ceride-i Havadis*, nr. 49, 11 Receb 1257, s. 1; *Ceride-i Havadis*, nr. 50, 18 Receb 1257, s. 2; *Ceride-i Havadis*, nr. 51, 25 Receb 1257, s. 1; *Ceride-i Havadis*, nr. 306, 17 Zilkade 1262, s. 2.

Teferruatlı ve birkaç gün sonrasının tahminlerini sunan bir hava durumu raporunu düzenleyebilmek için geniş bir sahadaki değişkenlerin ölçülmesi ve elde edilen verilerin paylaşılması gerekir. Bunun için de telgrafa ihtiyaç vardır. 1830'da icat edilen telgraf Osmanlı ülkesine Kırım Harbi (1853-1856) esnasında girmiştir. Ülke içindeki yerleşimler arasında telgraf ağının oluşturulması ise yıllarca sürmüştür.³⁰ Tutarlı tahminlerin yapılabilmesi için dünyanın başka bölgelerindeki ölçümlerin de bilinmesi gerekmektedir. Avrupa ülkelerindeki rasathaneler arasında veri paylaşımı 1863 senesinde başlarken Osmanlı Devleti bu organizasyona yaklaşık on yıl sonra katılmıştır.³¹ *Basiret* gazetesinin 24 Mart 1286 tarihli nüshasında, birkaç gün sonra büyük bir fırtınanın olacağını Paris'teki rasathaneden öğrenildiğini ve bu bilginin gerekli birimlere aktarıldığını yazması, Osmanlı gazetelerinin Avrupa'daki rasathanelerden faydalanmasının Viyana'da düzenlenmiş kongreden önce başladığını göstermektedir.³²

Rasathane-i Âmire, 1868 yılından itibaren, dış merkezlerden ve yurt içindeki şubelerden günlük olarak aldığı sıcaklık, basınç, rutubet, rüzgâr ve yağışla ilgili sayısal bilgileri tablo haline getirerek Yıldız Sarayı'na, İstanbul'daki gazetelere ve iskelelere bildirmiştir La Turquie, ilk Hava durumu tablosunun ilk yayımlandığı gazete).³³ Ancak İstanbul'daki bütün gazeteler, hava durumu raporlarını düzenli bir şekilde sunmamıştır. Sayfalarında, hava durumuyla ilgili olarak, sadece İstanbul ile ilgili bilgileri paylaşan, dünyadaki önemli merkezleri de kapsayacak şekilde tablolar sunan, Avrupa'daki fırtına ve yağış haberlerini veren gazeteler olduğu gibi hava durumuna hiç yer ayırmayanlar da olmuştur.³⁴ Yani İstanbul'daki gazeteler hava durumunun sunumu standart-

³⁰ Mustafa Kaçar, *Osmanlı Telgraf İşletmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986, s. 73-104.

³¹ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, İstanbul, 1319, s. 63, 64; *Devlet-i Aliye Salnâmesi*, 1293, s. 606-609; Coumbary, *a.g.e.*, s. 4-6.

³² *Basiret*, nr. 49, 24 Mart 1286, s. 4.

³³ BOA. MF. MKT. 31/77. 13 Şaban 1292 (14 Eylül 1875); Y.PRK.SRN. 2/59; Y.PRK.MF. 3/60; Y.PRK.MF. 4/32; La Turquie, 1868'de ilk defa hava durumu tablosu yayımlayan ve Fransızca olarak çıkan bir gazetedir. Fettahoğlu, *a.g.t.*, s. 52.

³⁴ *Basiret*, nr. 188, 11 Ekim 1870, s. 1; *Sabah*, nr. 3997, 2 Mart 1900, s. 3; *İkdam*, nr. 715, 16 Temmuz 1896, s. 3; *İkdam*, nr. 801, 10 Ekim 1896; *İkdam*, nr. 851, 29 Kasım 1896; *İkdam*, nr. 5651, 13 Kasım 1912; *Tasvir-i Efkar*, nr. 330, 2 Eylül 1286; *Tasvir-i Efkar*, nr. 363, 22 Kânunusani 1286; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 10147, 30 Haziran 1905;

laşmamıştır. Hava durumunu birkaç basit cümleyle geçiştiren gazeteler olduğu gibi İstanbul'un yanı sıra ülke içindeki birkaç merkezin ve Avrupa'daki başkentlerin hava durumunu bildirenler de olmuştur. Mesela, *Takvim-i Vekayi'*de hava raporunun sunulduğu tabloda İstanbul, Trabzon, Selanik, Beyrut, Bağdat, Basra, Halep, Sakız, Sofya, Paris, Viyana, Petersburg, Moskova, Atina gibi merkezlerin sıcaklık ve yağış durumu verilmiştir.³⁵ *İkdam* gazetesinin 18 Ocak 1897 tarihli nüshasında, hava durumunun teferruatlı bir şekilde sunulduğu çizelgede İstanbul, Trabzon, Paris, Viyana gibi merkezlerin sıcaklığı ve basıncı verilmiştir.³⁶

31 Mart Olayı sonucunda rasathanenin çalışmaz duruma gelmesi, hava ölçümlerinin yapılmasını aksatmıştır. 1 Temmuz 1911 tarihine kadar düzenli ölçümler yapılmadığı gibi Avrupa'daki merkezlerle de bilgi alışverişi yapılmamıştır. Buna bağlı olarak yaklaşık iki sene boyunca İstanbul'daki gazeteler hava durumu sunmamıştır.³⁷

1 Temmuz 1911'den itibaren rasathane düzenli bir şekilde ölçüm yapıp bu verileri paylaşırsa da tüm gazeteler hava durumu raporunu düzenli bir şekilde sunmamıştır. *Sabah* gazetesi 14 Eylül 1911 tarihli nüshasında teferruatlı bir şekilde hava durumu raporu verirken *Tanin* gazetesi, 28 Temmuz 1911 tarihli nüshasında, *Servet-i Fünun* 21 Kasım 1911 tarihli nüshasında, *Takvimli Gazete* 5 Ekim 1911 tarihli nüshasında hava raporuna yer vermemiştir.³⁸ Yani gazetelerin her biri hava durumu sunmadığı gibi bu iş düzenli de yapılmamıştır.

İstanbul'daki gazetelerde, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar birkaç gün sonrasında havanın nasıl olabileceğine dair tahminlere pek yer verilmemiştir. *Basiret* gazetesinin 4 Nisan 1286 tarihli nüshasında, Av-

Tercüman-ı Hakikat, nr. 6767-1567, 27 Şubat 1900, s. 3; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 10149, 2 Temmuz 1905; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 10176, 31 Temmuz 1905; *Sabah*, nr. 6989, 11 Mart 1909; *Osmanlı*, nr. 16, 1 Nisan 1909; *Tanin*, nr. 1465, 9 Ekim 1912.

³⁵ *Takvim-i Vekayi*, nr. 158, 5 Kânunuevvel 1307, s. 2.

³⁶ *İkdam*, nr. 901, 18 Ocak 1897.

³⁷ *Tanin*, nr. 274, 7 Haziran 1909; *Tanin*, nr. 299, 2 Temmuz 1909; *İkdam*, nr. 299, 2 Temmuz 1909; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 10147, 30 Haziran 1909; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 10177, 1 Ağustos 1909; *Sabah*, nr. 7320, 7 Şubat 1910; *Sabah*, nr. 7321, 8 Şubat 1910; *Sabah*, nr. 7343, 2 Mart 1910.

³⁸ *Sabah*, nr. 7897, 28 Temmuz 1911, s. 4; *Tanin*, nr. 1043, 28 Temmuz 1911; *Servet-i Fünun*, nr. 350-51, 21 Kasım 1911; *Takvimli Gazete*, nr. 1117-1, 5 Ekim 1911; *Sabah*, nr. 9068, 28 Aralık 1914; *Tanin*, nr. 2124, 3 Aralık 1914.

rupa ülkelerinde ileriye yönelik hava tahminlerinin yapılamakta olduğundan övgüyle bahsedilmiştir.³⁹ Fatin Bey'in rasathane müdürlüğü yaptığı dönemde İstanbul'daki gazetelerde, birkaç gün sonrasında rüzgârın yönünün ve şiddetinin ne şekilde olacağına ve yağmur yağıp yağmayacağına dair tahminlere yer verilmiştir.⁴⁰

II. Abdülhamit döneminde yapımı tamamlanan Dolmabahçe Saat Kulesi'nin dört tarafına barometre ve termometre takılmıştır. Böylece Beşiktaş civarında hava durumuyla ilgili sayısal bilgiler elde edilmiştir.⁴¹ Yine II. Abdülhamit döneminde Bâb-ı Âli'de vükelanın toplandığı salona ve sadrazamın makam odasına, içerideki sıcaklığın doktorların tavsiye ettiği seviyede tutulması için, birer termometre takılması kabul edilmiştir.⁴²

Rasathane-i Âmire, ölçümlerle elde ettiği verileri değişik tarihlerde istatistikler halinde yayınlanmıştır. *Dersaadet Rasathâne-i Âmire'nin Cevv-i Havaya Dair Yirmi Senelik Tarassudatı Neticesi* adıyla 1888'de bastırılan kitapçıkta, 1 Ocak 1868'den 31 Aralık 1887'ye kadar olan meteorolojik ölçümler çizelgeler halinde verilmiştir. Bu çizelgelerde ortalama sıcaklık, rüzgârın yönü ve şiddeti; yağış şekli ve miktarı yıllık ve aylık olarak belirtilmiştir.⁴³ *Rasathâne-i Âmire 1912, 1913, 1914 Senelerine Ait Hulasa-i Rasadâtı* adıyla 1914'te basılan kitapçıkta ise 1912, 1913 ve 1914 yılına ait meteorolojik ölçümler yıllık ve aylık olmak üzere çizelgeler halinde sunulmuştur.⁴⁴ İstanbul'la ilgili 1913, 1914 ve 1919 yılı meteorolojik ölçümleri *İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası*'nda çizelgeler halinde sunulmuştur.⁴⁵ 1283 tarihli Devlet-i Aliyye Salnamesi'nde de İstanbul'un bir yıllık meteorolojik ölçümleri istatistik-

³⁹ *Basiret*, nr. 57, 4 Nisan 1286, s. 4.

⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 12490, 23 Ocak 1916, 2; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 12504, 7 Şubat 1916, 2; *Sabah*, nr. 9478, 29 Ocak 1916, s. 1.

⁴¹ Hakkı Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2011, s. 44; Çağrı Güntan, *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 63.

⁴² BOA. İ.DH. 1261/99031.

⁴³ Coumbary, *a.g.e.*, s. 9-16.

⁴⁴ *Rasathâne-i Âmire 1912, 1913, 1914 Senelerine Ait, Hulasa-i Rasadâtı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330, s. 10-31.

⁴⁵ *1330 Senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmuası* (1331), s. 2-9; *1335 Senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmuası* (1337), s. 3.

sel olarak sunulmuştur. Bu raporda yıl içinde hangi yönden kaç defa rüzgâr estiğinden aylık sıcaklık ortalamalarına kadar teferruatlı bir şekilde bilgi verilmiş, ayrıca hangi rüzgârın yağış getirip getirmediği de açıklanmıştır.⁴⁶ Dr. Ludwig Friedrich Weickmann (1882-1961) tarafından yazılan *Şarkî Bahr-i Sefid Havalisinde Tazyik-i Nesimî ve Rüzgârlar* adlı kitapçıkta 1916, 1917, 1918 yıllarının hava durumuyla ilgili istatistikler verilmiştir.⁴⁷ İstatistiksel olarak bir veya birkaç yıllık meteorolojik ölçümlerin çizelgeler halinde verilmesi yabancı basında İstanbul basınından daha önce görülmektedir. Mesela İngiltere’de yayımlanan *Carlisle Journal* adlı gazete 14 Ocak 1843 tarihli nüshasında 1841 ve 1842 yıllarının ay ay yağın yağmur miktarı, karlı gün sayısı, rüzgârlı gün sayısı, ortalama sıcaklığı, en düşük ve en yüksek sıcaklığı, ortalama basıncı tablolar halinde sunulmuştur.⁴⁸

Rasathâne-i Âmire’nin yayınlamış olduğu salnamede hava durumuy- la ilgili ölçümlere yer verilmemiştir. Bu salnamede astronomik bilgilere, rüzgârların hızı ve yönüyle ilgili bilimsel açıklamalara, yerel saatin tespit edilmesinde dikkat edilecek hususlara ve bir yıllık yerel saat listelerine yer verilmiştir.⁴⁹

31 Mart Olayı esnasında rasathanedeki tutanaklar tahrip edildiğinden 1888-1909 dönemiyle ilgili yaklaşık yirmi yıllık meteorolojik veriler toplu bir şekilde, çizelgeler halinde halkın hizmetine sunulamamıştır. Bu dönemle ilgili veriler, dönemin gazetelerinden derlenerek istatistiksel tablolara dönüştürülebilir. Fakat ilgili dönemin gazetelerinde de hava durumu düzenli bir şekilde verilmemiştir. Mesela *İkdam* gazetesi Selanik, Mekke, Trabzon gibi yerleşimlerin hava durumunu sunduğu gibi Viyana, Paris, Moskova gibi dış merkezlerin hava durumunu da tablo halinde sunmuştur. Fakat *İkdam*, bu işi düzenli olarak yapmamıştır. Hava durumu, gazetenin bazı sayılarında tablo halinde teferruatlı

⁴⁶ *Devlet-i Aliye Salnâmesi*, 1293, s. 606-609.

⁴⁷ Ludwig Friedrich Weickmann, *Şarkî Bahr-i Sefid Havalisinde Tazyik-i Nesimî ve Rüzgârlar*, Çev. Tefik Ali, İstanbul, 1341.

⁴⁸ *Carlisle Journal*, 4 Ocak 1843, s. 2.

⁴⁹ *Rasadhâne-i Âmirenin Salnâmesi*, *Rasadhâne İdaresi*, İstanbul, 1288.

bir şekilde sunulurken bazı sayılarında hava raporlarına yer verilmemiştir.⁵⁰

Hava durumu sunmada yabancı gazetelerde de bir uyum olmamıştır. Mesela *Standart Journal* hava durumu raporunu küçük bir paragrafta birkaç cümleyle geçiştirmiştir. *Sheffield Daily Telegraph*, sıradan bir haber gibi, paragraf haline getirerek sunmuştur.⁵¹ *The Scotsman*, bir gün öncesinin hava durumunu öğleden önce ve öğleden sonra olmak üzere ikiye bölerek bir çizelge halinde vermiş, *The Star*, haftalık raporlar sunmuş ve bu raporlarında bir hafta öncesinin sıcaklık, yağış ve basınç durumlarını gün gün sunmuştur. *London Standard*, çizelge halinde sunduğu raporun altına bir paragraflık anlatım eklemiş ve bazı nüshalarında dış merkezlerin hava durumunu da belirtmiş; *The Times* ise 1877 yılındaki sayılarında İngiltere'nin hava durumunu üzerinde izoterm çizgileri ve rüzgârların yönlerini gösteren oklar gösteren bir harita üzerinden anlatmıştır. Sunmuş olduğu haritaya ilaveten birkaç paragraflık anlatım yaptıktan sonra birkaç gün sonraki hava tahminlerini de sunmuştur.⁵² *The Scotsman* ise 8 Ekim 1908 tarihli sayısında hava durumuna sütunlarından birini ayırmış; İngiltere'deki hava durumuna yer verdiği gibi Almanya, Fransa, Danimarka, İsveç gibi Avrupa ülkelerinin hava durumuyla ilgili veriler de sunmuştur. Hava durumuyla ilgili olarak yaptığı tahminlerde nem durumundan denizlerdeki duruma kadar bilgiler vermiş ve ayrıca geçmiş ayların ortalamalarını gösteren küçük bir tablo sunmuştur.⁵³

Avrupa'daki gazetelerin hava durumuyla ilgili haberleri haritalar kullanılarak aktarmaları, farklı ülkelerin hava durumlarına da yer vermeleri *Tasvir-i Efkâr* tarafından takdirle karşılanmış ve benzer uygulamaların Osmanlı ülkesinde de olması için temenni de bulunulmuştur.⁵⁴

⁵⁰ *İkdam*, nr.14, 15 Ağustos 1894, s. 4; *İkdam*, nr. 24, 25 Ağustos 1894, s. 4; *İkdam*, nr. 40, 10 Eylül 1894; *İkdam*, nr. 51, 21 Eylül 1894, s. 4.

⁵¹ *Sheffield Daily Telegraph*, 6 Ağustos 1912, s. 6.

⁵² *The Star*, 6 Ocak 1864, s. 1; *Standart Journal*, 4 Ocak 1872, s. 2; *The Times*, 20 Kasım 1877, s. 6; *The Times*, 21 Kasım 1877, s. 7; *The Times*, 23 Kasım 1877, s. 6; *The Scotsman*, 1 Ekim 1901, s. 3; *Southern Echo*, 14 Ekim 1901, s. 3; *Dunde, Perth, and Cupar Advertiser*, 1 Mart 1850, s. 3; *London Standard*, 17 Aralık 1877, s. 6; *London Standard*, 18 Aralık 1877, s. 6.

⁵³ *The Scotsman*, 8 Ekim 1908.

⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, nr. 893, 25 Ekim 1913, s. 3, 4.

Taşrada hava durumu raporlarının paylaşılması

Tarımla ilgilenen, hava durumunu takip etmek zorunda kalan fakat günlük gazeteleri takip etmekten mahrum olan kırsal kesim insanları, genel itibariyle, insanlığın uzun sürede edindiği tecrübeler ve gözlemlere dayanan, yılın hangi vaktinde hangi iklimsel olayların olacağını gösteren halk takvimine göre hareket etmiştir. Çünkü halk, yazılı bir şekli olmayan ve nesilden nesle aktarılarak gelen bu takvime uymadığında zarar gördüğünü tecrübe etmiştir.⁵⁵ Salnamelerde sunulan yıllık takvim çizelgesinde de, halk takvimiyle paralel bir şekilde yılın hangi gününde hangi iklimsel olayın olacağı gösterilmiştir.⁵⁶

İnsanlar yüzlerce yıl hayvanların ve bitkilerin durumuna göre meteorolojik tahminlerde bulunmaya çalışmıştır.⁵⁷ Çünkü hayvanlar, havadaki basınç ve nem oranının değişimine ve diğer iklimsel sinyallere karşı daha duyarlıdır. Tarım bölgelerinde, kırsalda yaşayan halk, kırlangıçların yüksekte uçmasından, arıların sabah erkenden kovanlarından ayrılarak uzaklara uçmasından, örümceklerin ağ örmeye devam etmesinden havanın iyi olacağı yorumunu çıkarmıştır. Sineklerin insanlara fazlaca musallat olmasından, arıların kovanların etrafından uzaklaşmamasından, örümceklerin faaliyet göstermemesinden ve kırlangıçların alçaktan uçmasından ise yağmur yağacağı yorumu çıkarılmıştır.⁵⁸

Osmanlı ülkesinin Selanik, Trabzon, Bağdat gibi bazı vilayetlerinde meteorolojik ölçümler yapılmıştır. Bu ölçümleri yapan ise telgrafhaneler olmuştur. Yerleşim yerlerinin genelinde ise ölçümler yapılmamıştır. Dolayısıyla da taşradaki yerleşimlerin çoğuyla ilgili hava durumu raporu çıkarılmamıştır. İstanbul'daki gazetelerde Selanik, Bağdat, Trabzon, Sofya gibi bazı vilayetlerin hava durumları sunulmuş, taşradaki gazetelerde ise genel itibariyle hava raporları verilmemiştir. Taşradaki yerel gazeteler genel itibariyle, yağışlardan, fırtınalardan, sellerden, aşırı

⁵⁵ İbrahim Güner ve Oğuz Şimşek, "İğdir'da Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 33 (1998), s. 131; Nergis Biray, "Bugün Hava Nasıl Olacak?", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20 (2013), s. 2.

⁵⁶ *1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 2-13; *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334, s. 6-17; *Takvim-i Sâl*, İbrahim Efendi Matbaası, İstanbul, 1312; *Takvim ve Hayriye Salnâmesi*, Orhaniye Matbaası, Dersaadet, 1921.

⁵⁷ Fazıl Nazmi, "Yunan-ı Kadim ve Eski Roma'da Takvim-i Sâl ve Usul-ı Tevarih", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 3-4 (1341), s. 147.

⁵⁸ Ahmet Tefvik, *Ziraî Meteoroloji*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1340, s. 200-202.

yağan yağmur veya kardan bahsetmiştir. Meteorolojik ölçümlere yer verilmemiştir.⁵⁹

Sonuç

Meteorolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilerin faydaya dönüştürülmesi etkili bir iletişim ağının kurulmasıyla yakından ilgilidir. İnsanoğlunun değişik merkezler arasında hızlı iletişim kurmasını sağlayan ilk araç olan telgraf, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı ülkesinde ise telgrafın kullanılmaya başlaması Kırım Savaşı yıllarında olmuştur. Fakat telgraf hatlarının Avrupa'daki ve Osmanlı ülkesindeki önemli merkezlerce çekilmesi yıllarca sürmüştür. Meteoroloji çalışmalarında telgraftan etkin bir şekilde faydalanma ise XIX. yüzyılın sonlarını bulmuştur.

Osmanlı Devleti, Avrupa'da meteoroloji alanında meydana gelen teknik gelişmeleri yakından takip etmek istemiş ve bu alanla ilgili araç gereçleri ithal ederek modern bir rasathane oluşturmaya gayret etmiştir. Fakat ülke içinde, meteoroloji çalışmalarının verimli bir şekilde yürütülmesi için yeterli nitelikte istasyon kurulmamış, meteorolojik ölçüm yapacak yeterli sayıda teknisyen yetiştirilememiştir.. Dolayısıyla da İstanbul'daki rasathane ülke içindeki farklı noktadaki iklim verilerini etkin bir şekilde elde edememiştir. Ayrıca iç ve dış politikada meydana gelen değişikliklere bağlı olarak, dış merkezlerdeki meteoroloji istasyonlarıyla veri paylaşımı da istendik seviyede olmamış hatta rasathanenin çalışmalarının yıllarca aksadığı olmuştur.

Meteorolojik verilerin gazetelerin aracılığı ile halka duyurulmasında pek başarılı olunamamıştır. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında, İstanbul'daki rasathanenin oluşturduğu raporlar, halkın istifadesine telgraf ve gazeteler vasıtasıyla 1968 yılından itibaren sunulmaya çalı-

Manastır, nr. 1124, 20 Mart 1907, s. 3; *Manastır*, nr. 1125, 27 Mart 1907, s. 3; *Manastır*, nr. 1127, 10 Nisan 1907, s. 2; *Manastır*, nr. 1130, 1 Mayıs 1907; *Aks-i Sadâ (Samsun)*, nr. 274, 9 Teşrinievvel 1326; *Aks-i Sadâ (Samsun)*, nr. 165, 2 Şubat 1325; *Bursa (Bursa)*, nr. 48, 17 Teşrinievvel 1307; *Ceride (Edirne)*, nr. 49, 24 Şubat 1306; *Ceride (Edirne)*, nr. 38, 17 Kânunusani 1306; *Sada-yı Şarkî (Erzurum)*, nr. 7, 7 Ağustos 1911, *Sada-yı Şarkî (Erzurum)*, nr. 10, 28 Ağustos 1911; *Ferda (Adana)*, nr. 4, 3 Ekim 1918; *Babalık (Konya)*, nr. 303, 22 Temmuz 1915; *Babalık (Konya)*, nr. 341, 27 Temmuz 1916; *Sivas (Sivas)*, nr. 3, 7 Nisan 1879; *İkbal (Trabzon)*, nr. 356, 12 Teşrinisani 1329; *Asır (Selanik)*, nr. 1155, 21 Şubat 1907; *Asır (Selanik)*, nr. 10, 29 Nisan 1873.

şılmıştır. Fakat bu iş düzenli bir şekilde yapılmamıştır. O günlerde İstanbul'da günlük olarak basılan gazeteler olsa da taşradaki şehirlerin çoğunda düzenli olarak gazete çıkmamıştır. Günlük olarak çıkarılan gazetelerde bile hava durumu raporları düzenli bir şekilde verilmemiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- ATASE. BDH. 139/638/51-4, 5.
 ATASE. BLH. 732/H2/1-69.
 ATASE. BLH. 732/H2/1-68.
 ATASE. BLH. 734/H4/1-11a.
 ATASE. BLH. 734/H4/1-12.
 ATASE. BLH. 734/H5/1-17a.
 ATASE. BLH. 734/H/1-12.
 BOA. A.}MKT.MHM. 414/24, 29 Rebiülevvel 1285 (20 Temmuz 1868).
 BOA. BEO. 73/5410. 27 Safer 1310 (20 Eylül 1892).
 BOA. DH.ŞFR. 454/21.
 BOA. İ.DH. 1261/99031.
 BOA. İ.DH. 719/50200. 28 Safer 1293 (25 Mart 1876).
 BOA. MF. MKT. 31/77. 13 Şaban 1292 (14 Eylül 1875).
 BOA. MF. MKT. 37/45. 25 Cemaziyülevvel 1293 (18 Haziran 1876).
 BOA. MF. MKT. 312/42. 9 Nisan 1312 (21 Nisan 1896).
 BOA. Y.PRK.MF. 3/60.
 BOA. Y.PRK.MF. 4/32.
 BOA. Y.PRK.SRN. 2/59.

Gazete ve Dergiler

- 1330 Senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmuası, 1331.
 1335 Senesi İstanbul Belediyesi İhsaiyat Mecmuası, 1337.
 Aks-i Sadâ, nr. 165, 2 Şubat 1325.
 Aks-i Sadâ, nr. 274, 9 Teşrinievvel 1326.
 Asır, nr. 1155, 21 Şubat 1907.
 Asır, nr. 10, 29 Nisan 1873.
 Babalık, nr. 303, 22 Temmuz 1915.
 Babalık, nr. 341, 27 Temmuz 1916.
 Basiret, nr. 49, 24 Mart 1286.

- Basiret, nr. 57, 4 Nisan 1286.
 Basiret, nr. 188, 11 Ekim 1870.
 Bursa, nr. 48, 17 Teşrinievvel 1307.
 Carlisle Journal, 4 Ocak 1843.
 Ceride, nr. 49, 24 Şubat 1306.
 Ceride, nr. 38, 17 Kânunusani 1306.
 Ceride-i Havadis, nr. 49, 11 Receb 1257.
 Ceride-i Havadis, nr. 50, 18 Receb 1257.
 Ceride-i Havadis, nr. 51, 25 Receb 1257.
 Ceride-i Havadis, nr. 68, 26 Zilkade 1257.
 Ceride-i Havadis, nr. 306, 17 Zilkade 1262.
 Dersaadet, nr. 92, 15 Teşrinievvel 1336 / 15 Ekim 1920.
 Dersaadet, nr. 94, 17 Teşrinievvel 1336 / 17 Ekim 1920.
 Dundee, Perth, and Cupar Advertiser, 1 Mart 1850.
 Ferda, nr. 4, 3 Ekim 1918.
 İkbâl, nr. 356, 12 Teşrinisani 1329.
 İkdâm, nr. 299, 2 Temmuz 1909.
 İkdâm, nr. 715, 16 Temmuz 1896.
 İkdâm, nr. 801, 10 Ekim 1896.
 İkdâm, nr. 851, 29 Kasım 1896.
 İkdâm, nr. 901, 18 Ocak 1897.
 London Standard, 17 Aralık 1877.
 London Standard, 18 Aralık 1877.
 London Standard, 20 Aralık 1877.
 Manastır, nr. 1124, 20 Mart 1907.
 Manastır, nr. 1125, 27 Mart 1907.
 Manastır, nr. 1127, 10 Nisan 1907.
 Manastır, nr. 1130, 1 Mayıs 1907.
 Osmanlı, nr. 16, 1 Nisan 1909.
 Sabah, nr. 299, 28 Haziran 1890.
 Sabah, nr. 3997, 2 Mart 1900.
 Sabah, nr. 7321, 8 Şubat 1910.
 Sabah, nr. 7343, 2 Mart 1910.
 Sabah, nr. 7885, 2 Eylül 1911.
 Sabah, nr. 7897, 28 Temmuz 1911.
 Sada-yı Şarkî (Erzurum), nr. 7, 7 Ağustos 1911.
 Sada-yı Şarkî (Erzurum), nr. 10, 28 Ağustos 1911.
 Servet-i Fünun, nr. 350-51, 21 Kasım 1911.
 Sheffield Daily Telegraph, 6 Ağustos 1912.
 Sivas, nr. 3, 7 Nisan 1879.
 Southern Echo, 14 Ekim 1901.

- Standart Journal, 4 Ocak 1872.
 Takvim-i Vekayi, nr. 158, 5 Kânunuevvel 1307.
 Takvimli Gazete, nr. 1117-1, 5 Ekim 1911.
 Tanin, nr. 274, 7 Haziran 1909.
 Tanin, nr. 299, 2 Temmuz 1909.
 Tanin, nr. 1043, 28 Temmuz 1911.
 Tanin, nr. 2124, 3 Aralık 1914.
 Tanin, nr. 1465, 9 Ekim 1912.
 Tasvir-i Efkâr, nr. 330, 2 Eylül 1286.
 Tasvir-i Efkâr, nr. 363, 22 Kânunusani 1286.
 Tasvir-i Efkâr, nr. 893, 25 Ekim 1913.
 Tercüman-ı Hakikat, nr. 6767-1567, 27 Şubat 1900.
 Tercüman-ı Hakikat, nr. 10147, 30 Haziran 1905.
 Tercüman-ı Hakikat, nr. 10149, 2 Temmuz 1905.
 Tercüman-ı Hakikat, nr. 10177, 1 Ağustos 1909.
 Tercüman-ı Hakikat, nr. 12490.
 Tercüman-ı Hakikat, nr. 12504, 7 Şubat 1916.
 Topçu Mecmuası nr. 16, 1926.
 The Scotsman, 1 Ekim 1901.
 The Scotsman, 8 Ekim 1908.
 The Star, 6 Ocak 1864.
 The Times, 20 Kasım 1877.
 The Times, 21 Kasım 1877.
 The Times, 23 Kasım 1877.

Salnameler

- 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus Trabzon Vilayeti Salnamesi*
Devlet-i Aliye Salnâmesi, (1293)
İlmiye Salnamesi, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334)
Rasadhâne-i Âmirenin Salnâmesi, (İstanbul: Rasadhâne İdaresi, 1288)
Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, (Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1311)
Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1321 Hicri, (Dersaadet: 1319)
Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye 1323 Hicri, (Dersaadet: 1321)
Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, (Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326)
Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, (Dersaadet: Selanik Matbaası, 1327)
Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, (İstanbul:1319)
Takvim ve Hayriye Salnâmesi, (Dersaadet: Orhaniye Matbaası, 1921)
Takvim-i Sâl, (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1312)

Basılı Eserler ve Makaleler

Acun, Hakkı, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2011.

Ahmet Tefrik, *Ziraî Meteoroloji*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1340.

Atabay, Mithat, "İstanbul'un Hava Koşullarının Ölçülmesi Kurulan Rasathaneler", İstanbul Araştırmaları Yıllığı, 5 (2016), s. 1-14.

Aydüz, Salim. "Osmanlı Astronomi Müesseseleri". *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, 2 /4, s. 411-453.

Biray, Nergis Biray, "Bugün Hava Nasıl Olacak?", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20(2013), s. 1-30.

Coumbary, *Dersaadet Rasathâne-i Âmire'nin Cevv-i Havaya Dair Yirmi Senelik Tarassudatı Neticesi*, Dersaadet 1304.

Dizer, Muammer, *Kandilli Rasathanesi*, Kandilli Rasathanesi Yayınları, İstanbul 1973.

Erkan-ı Harbiye Miralayı Muzaffer, *Kuva-yı Havaiye Rehberi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1926.

Fazıl Nazmi, "Yunan-ı Kadim ve Eski Roma'da Takvim-i Sâl ve Usul-ı Tevârih", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 3-4 (1341), s. 146-161.

FETTAHOĞLU, Kübra, *Rasadhane-i Âmire'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Güner, İbrahim ve Şimşek, Oğuz, "İğdır'da Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 33 (1998), s. 123-135.

Günergün, Feza, "Salih Zeki ve Astronomi: Rasathane-i Amire Müdürlüğü'nden 1914 Tam Güneş Tutulmasına", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/1 (2005), s. 98-122.

Güngör, Selahattin, *Komutanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937.

GÜNTAN, Çağrı, *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

KAÇAR, Mustafa, *Osmanlı Telgraf İşletmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

Kadioğlu, Sevtap, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meteorolojinin Kurumsallaşması ve Ahmet Tefrik Göymen*, Ankara Matbaa, İstanbul 2012.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 9. Cilt, TTK, Ankara 1999.

Nejad, Edhem, "Mekteplerde Alâim-i Cevviye Rasadhaneleri", *Sırat-ı Müstakim*, 130 (1326), s. 426-428.

Ünver, A. Süheyl, "Tarihimizde İcadiye Tepesi ve Rasadhaneleri", *Türkiye Turizm ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 240 (1962), s. 7-8.

Waikman, L, *Şarkî Bahr-i Sefid Havalisinde Tazyik-i Nesimî ve Rüzgârlar*, Çev. Tefrik Ali, İstanbul 1341.

Yeşilyaprak, Hülya, “Kandilli’nin Teleskopları”, *Türkiye’deki Teleskoplarla Bilim Sempozyumu*, s. 57-81.

EKLER

Ek 1: London Standard'ın 20 Aralık 1877'de Sunmuş Olduğu Hava Raporu⁶⁰:

Geçen 24 Saatteki Hava Durumu							
Zaman	Deniz Seviyesi Basıncı (32F)	Rüzgarın Yönü	Kuru Termometre Sıcaklığı	Islak Termometre Sıcaklığı	Gölgede En Yüksek Sıcaklık	Gölgede En Düşük Sıcaklık	Yağan Yağmur
14 Aralık	30,41	Kuzey-Batı	41	40	44	32
15 Aralık	30,43	Batı	46	45	47	31
16 Aralık	30,29	Kuzey-Batı	49	48	50	46	0,02
17 Aralık	30,36	Kuzey-Batı	49	47	49	44
18 Aralık	30,57	Kuzey-Doğu	45	42	46	41
19 Aralık	30,66	Güney-Batı	41	40	41	30

Ek 2: Sabah Gazetesi'nin Sunmuş Olduğu Hava Durumları⁶¹:

Rasathâne-i Âmire'nin İstanbul'a Ait Hava Durumu			
	Perşembe	Cuma	
	Öğle Sonrası	Öğle Öncesi	Öğle Sonrası
Hava Basıncı (Milimetre)	759,5	761,2	762,6
Hava Sıcaklığı (Santigrat)	21	21,4	24,8
Nem Oranı	90	89	74
Rüzgârın Hızı (Saniye / Metre)	2	0	9
Rüzgârın Yönü	Yıldız-Poyraz	Yıldız-Poyraz	Yıldız-Poyraz
Bulutluluk Durumu (10:Tamamen Kapalı)	1	3	6

⁶⁰ London Standard, 20 Aralık 1877, s. 6.

⁶¹ Sabah, nr. 7885, 2 Eylül 1911, Cumartesi, s. 4; Sabah, nr. 299, 28 Haziran 1890, s. 3.

Ek 3: Dersaadet Gazetesi'nin Sunmuş Olduğu Hava Durumu⁶²:

Dün Sabahki Durum		
Merkez	Sıcaklık	Yağış
Viyana	15	Yağmur
Petersburg	16	Yağmur
Odesa	16	Yağmur
Paris	18	
Trabzon	21	
İzmir	22	
Beyrut	27	
Bağdat	35	
Basra	39	

Tahvilat-ı Havaiye	
Dün Sabahki Sıcaklık	23,5
Dün Öğle Vakti Sıcaklık	26
Basınc	857,5
Hava açık olup sıcak devam edecektir.	

⁶² Dersaadet, nr. 20, 27 Temmuz 1336, s. 4.

Haçlıların Maarretünnumân'da İşledikleri Cürümler

Gülşen İstek*

(ORCID ID: 0000-0003-3064-1071)

Makale Gönderim Tarihi
28.07.2019

Makale Kabul Tarihi
20.09.2019

Özet

Antakya'yı 28 Haziran 1098 tarihinde işgal eden Haçlılar Kudüs'e doğru yola çıkmış, Maarra ya da Maarretünnu'mân şehrini kuşatarak yaklaşık bir ay burada kalmışlardır. Söz konusu şehir, daha sonraları Haçlıların Müslümanlara uyguladıkları katliamla adından çokça bahsettirir hale gelmiştir. Nitekim Haçlı savaşlarına katılan Orta Çağ müellifleri dahi askerlerin bu insanlık dışı davranışını utanç içinde aktarmışlardır. Ancak buna rağmen bazı yazarların Haçlıları koruduğu görülmektedir. Onlara göre Haçlıların Müslümanları öldürmeleri ve burada gerçekleştirdikleri çeşitli zulümleri sadece civardaki Türkleri korkutma amaçlıdır. Bu bağlamda Maarretünnu'mân kuşatması Haçlı savaşlarında yaşananları ve Haçlıların gerçek yüzünü tanımada önemli bir unsur olarak görülmüş ve çalışılması düşünülen bu konuda farklı bir perspektif yakalayabilmek için Latin kroniklerinin yanı sıra Almanca ve İngilizce eserler de kullanılmıştır. Söz konusu kuşatmanın ana hatlarıyla Alman ve İngiliz literatüründe nasıl anlatıldığı, gerçeklerin çarpıtılıp çarpıtılmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Haçlı Savaşları, Maarretünnu'mân, Yamyamlık.

Offenses committed by the Crusaders in Maarretünnu'mân

Abstract

After the conquest of Antioch by on 28 June 1098, the Crusaders sailed to Jerusalem and besieged the Maarra or Maarretünnu'mân area, staying here for about a month. The region is known not for conquests but for the slaughter of the Crusaders against the Muslims. Indeed, even the medieval writers who

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, gulsenistek@siirt.edu.tr.

participated in the Crusader war have conveyed this inhumane behavior of the soldiers in shame. However, despite this, some authors appear to have protected the Crusaders. According to them, the crusaders should kill Muslims, cook their meat and eat Muslim children, believing that the swallowed gold swallowed the bellies only to intimidate the Turks nearby. In this context, the siege of Maarretünnu'mân was seen as an important element in recognizing the crusaders' experiences and the true face of the crusaders. For this reason, German and English works were used in addition to Turkish works in order to capture a different perspective on this subject. In this way, it is tried to reveal how the siege in question is explained generally in German and English literature and whether they distort the facts.

Keywords: History of Islam, Crusader Wars, Maarretünnu'mân, Cannibalism.

Giriş

Maarretünnu'mân şehri ismini Hz. Peygamberin kumandanlarından biri olan Beşîr'in oğlu Numân'dan¹ ya da Nu'man bin Adiy bin Gatafân'dan almaktadır. Şehir, 637 yılında Ebû Ubeyde bin Cerrâh komutasında barış yoluyla İslam topraklarına dâhil edilmiş, Muâviye döneminde ise Hims şehrine bağlanmıştır.² Abbasiler döneminde Avâsım bölgesine dâhil edilen bu şehir, 903 yılında Karmatîler tarafından zapt edilmiştir. Bu dönemde belki de ilk kez Haçlı zulmüne benzer bir zulüm yaşamış ve şehir halkının erkekleri kılıçtan geçirilirken, kadınlar ve çocuklar ise esir edilmiştir.³ Maarra ya da Maarretünnu'mân, 968 yılına kadar bölgedeki göçebe toplulukların, sonrasında Hamdânîlerin ve İhşîdîlerin kontrolünde olmuştur. Şehrin 968 yılında Bizans hâkimiyetine girmesinden sonra Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas'ın surları ve şehrin en büyük camisini yıktırıldığı görülmektedir.⁴ Şehir halkı Bizans'a

¹ Numan bin Beşîr, Ensar'ın hicretten sonra doğan ilk çocuğu olarak bilinmektedir. Abdullah bin Revaha'nın da yeğenidir. Muaviye döneminde Suriye ve el-Cezire bölgesi, Abdullah bin Zübeyr döneminde ise Humus valisi olarak görev yapmıştır. Numan bin Beşîr, Halep ve Humus arasından geçerken oğlunun biri Ma'arra denilen yerde vefat edince buraya Ma'arratü'nnuman adı verilmiştir. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Nu'mân b.Beşîr", *İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (2007), TDV Yayınları, s. 233-234.

² Işın Demirkent, "Maarretünnu'mân", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt XXVII, 2003, s. 274.

³ Demirkent, a.g.m. , s. 274.

⁴ Demirkent, a.g.m. , s. 274.

vergi vermekle mükellef kılınmış, ancak Bizans'ın bölgedeki hâkimiyeti çok uzun sürmemiştir. Maarra şehri, 11.Yüzyıla kadar Hamdânîler ile Bizans imparatorluğu, bu tarihten sonra da Hamdânîler ile Mirdâsîler'in yönetimleri arasında el değiştirmiştir. 1070-1092 yılları arasında Selçukluların, 1092-1098 yılları arasında ise Halep Emiri Rıdvan'a bağlı Sökmen bin Artuk'un kontrolünde olmuş, ancak daha sonra Haçlıların eline geçmiştir.

Haçlılar, Antakya'nın işgalinden sonra yönlerini Kudüs'e doğru çevirmiş ve el-Bâre şehrinin sekiz mil ötesinde bulunan zengin⁵ ve kalabalık bir nüfusa sahip olan Maarretünnumân'a 27 Kasım 1098⁶ tarihinde ulaşmışlardır. Ard arda yaptıkları taarruz hareketlerinin başarısızlığa uğraması neticesinde şehri 1100 kişiden oluşan bir kuvvetle kuşatmaya karar vermişlerdir.⁷ Kuşatmanın üzerinden iki hafta geçmesine rağmen şehrin yüksek surlarla çevrili olmasından dolayı ele geçirilememesi ve Haçlılar arasında hüküm süren açlık, Kont Raymond, Flandre Kontu Robert ve Bohemond'un yeni askeri taktikler bulmasını zorunlu kılmıştır. Haçlıların morallerinin de oldukça düşük olduğu ve askerinin yeni bir saldırı harekâtına hazır olmadığı da görülmektedir. Ancak bu sırada Alman oryantalist Hammer'in, *"Bu sırada saf askerlerin cesaretini elinde tutan Provençal Peter'in Havari Andreas ve Peter'i gördüğünü söylemesi, kuşatma malzemelerinin tamamlanmasından daha çok cesaret ve güven verdi"*⁸ ifadeleriyle atıfta bulunduğu rüya hadisesi haçlıları cesaretlendirmiş ve onları savaşa koşar hale getirmiştir. Benzer

⁵ Bölgenin zengin olmasının nedeni tarım ile uğraşmasıdır. Ayrıca kuşatma esnasında halkın sönmemiş kireç atarak Haçlıları dağıtması ve Haçlıların da mağaralara sıkışmış insanları çıkarmak için kükürt yakması, bölgenin yer altı zenginlikleri açısından da zengin olduğunu göstermektedir. (Geniş bilgi için bkz. Paul M. Cobb, *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2018, s. 149).

⁶ Haçlılar 24 Kasım 1098 tarihinde Antakya'dan ayrılmış ve 3 gün sonra Maarretünnumân şehrine varmışlardır. Antakya'dan çıkan ve öncü birlik olarak kabul edilen askeri birlik, Kont Raymond von Toulouse'nin komutasındadır. Kuşatmada öncelikle onun emri ile başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Johann Sporschil, *Geschichte der Kreuzzüge*, Bremen, 2011, s. 101.

⁷ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l Haleb min Târîhi. Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 97; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt 1, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 199.

⁸ Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Gemäldeaal der Lebensbeschreibungen grosser moslimischer Herrscher der ersten sieben Jahrhunderte der Hischret*, Cilt 5, Leipzig und Darmstadt, 1838, s. 145.

durumlar aslında Antakya'da da gerçekleşmiştir. Kuşatma altında kalan aç, yorgun ve moralsiz bir ordu rüyalarda havarilerin görülmesi, onların rehberliğinde Kutsal Mızrak olduğu iddia edilen bazı eşyaların belirlenmesi ve İsa'nın görülerek olaylara yön vermesi gibi hadiseler sonrasında kuşatmanın seyrini değiştirebilecek bir cesarete sahip olmuştur.⁹ Maarra kuşatmasında da Kutsal Mızrak olduğu iddia edilen bir eşyanın bulunmasına öncülük eden Peter Bartholomeus'un ilham yoluyla Havari Andreas'tan aldığını söylediği bazı yönlendirmelere şahit olunmaktadır. Bartholomeus'un ve bazı din adamlarının yeni rüya görerek şehrin fethedileceğini bildirmesi üzerine Haçlılar, öncelikle kale surlarına ahşap merdivenlerle ulaşmayı denemişler¹⁰ ancak bu başarılı olmayınca topladıkları ağaç gövdelerinden tekerlikle ahşap kuleler inşa ederek surlara ulaşmayı başarmışlardır.¹¹ Haçlılar bir taraftan ahşap kuleleri surlara doğru yürütürken, diğer taraftan da kulenin alt kısmından surların dibini kazmaya ve surun çökmesini sağlamaya çalışmıştır. Kuşatma iki yönlü devam ettirilmiş, bir tarafta Kont Raymond ve onun askerleri bulunurken diğer tarafta Antakya Prinkepsliğinin kurulmasından sonra prens unvanı verilen Bohemond ve ordusu yer almıştır. Avrupa'nın farklı bölgelerinden katılan diğer asilzadeler ve kontlar da Maarra şehrini Kudüs'e yolculukta bir durak olarak gördükleri için kuşatmada hazır bulunmuşlardır.¹² Alman tarihçi Wilken kuşatmaya katılanlar arasında Ermenilerin de olduğunu, kuşatma esnasında Haçlıların civarda ağaç bırakmadığını ve söz konusu ağaçlardan yüksek kuleler yapılarak şehrin surlarına ulaşıldığını bildirmiştir.¹³ Şehir sakinleri sur duvarlarına dayandırılan merdivenleri ve ahşap kuleleri mancınıklarla, taşla, sönmemiş kireçle ve hatta arı kovanları ile bertaraf

⁹ Antakya'nın işgali hakkında bkz. Mevlüt Poyraz, "Antakya'nın Haçlılarca İşgali Üzerine bir Değerlendirme", *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/13 (Haziran 2018), s. 189-202.

¹⁰ Raimundus Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, çev. Süleyman Genç, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 133.

¹¹ Cobb, a.g.e. , s. 150.

¹² Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, trans. Susan B. Edgington, Surrey, 2013, s. 194.

¹³ Friedrich Wilken, *Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten*, Theil II, Leipzig, 1813, s. 43-44.

etmeye çalışmıştır.¹⁴ İbnü'l-Esir Maarra halkının verdiği mücadeleyi şu sözlerle aktarmıştır:

"Halk onlara karşı çok çetin bir savaşa girdi. Haçlılar, onların düşmanı yenmek için şiddetli bir şekilde savaştıklarını gördüler, savaştaki azim ve gayretlerini, onlarla savaşmak uğrunda çabalarını bizzat müşahede ettiler. Bunun üzerine şehrin surlarının hizasında ağaçtan bir burç yaptılar. Çarpışmalar bunun üzerinde cereyan etti, fakat bu yolla Müslümanlara hiç zarar veremediler. Gece olunca bir grup Müslüman korkuya kapıldı, içlerine korku düştü, sızlanmağa başladılar. Büyük bir eve kapanırlarsa kendilerini müdafaa edebileceklerini zannettiler. Surlardan inip, müdafaa ve muhafaza ettikleri yerleri boş bıraktılar. Başka bir topluluk da onları görüp aynı şeyi yaptı. Aynı şekilde onların da surlardaki yerleri boş kaldı".¹⁵

Yoğun saldırılar neticesinde Müslümanların bütün çabalarının sonuçsuz kalması Maarra şehrinin, 21 Aralık 1098 tarihinde bir akşam vakti Haçlılar tarafından ele geçirilmesine neden olmuş ve Haçlıların zulümleri aynı günün gecesinde başlamıştır.¹⁶ Şehrin ele geçirilmesinde bağlı bulunduğu emirlikten yardım gelmemesi de önemli bir etkidir. Kaynakların aktardığına göre ne melik Ridvan'dan ne de Humus emiri Cenahüddeve'den destek gelmiş ve halk kendi makûs kaderine bırakılmıştır.¹⁷

Maarretünnümân'daki Haçlılar

Şeyzerli vakanüvis Usâme bin Munkiz'in *"Nasıl ki güç ve saldırganlık hayvanların bir üstünlüğüyse, Frenkler hakkında bilgi sahibi olan herkes de onları, savaşta cesaret ve atılganlıktan başka bir üstünlüğü olmayan hayvanlar olarak görmüştür"*¹⁸ ifadesinden de anlaşacağı üzere Haçlılar Maarra şehrinde savaşçı özelliklerini değil kendi dinleri tarafından bile

¹⁴ Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 191; Aguilers, a.g.e, s. 136; Cobb, a.g.e. , s. 150.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *El Kamil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, Cilt 10, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 232.

¹⁶ Kemâlüddin İbnü'l- Adîm, a.g.e. , s. 97.

¹⁷ Sevim, a.g.e. , s. 191; Cobb, a.g.e. , s. 150; Maarra'nın işgali ve bölge emirlerinin tutumları hakkında ayrıca bkz. Mevlüt Poyraz, "Maarratu'n-nümân Şehrinin Haçlılarca İşgali Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi Tam Metin Kitabı*, Antalya, 11-12-13 Mayıs 2018, s. 218- 232.

¹⁸ Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferi*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 51.

tasvip edilmeyen diğer yanlarını göstermişlerdir. Zira Maarretünnumân'a gece yarısı giren Haçlılar, komutanlarını dahi dinlemeden gece yarısı yağmaya başlamıştır. Şehirdeki bu durumu Alman tarihçi Wilken, Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm'den alıntı yaparak şöyle aktarmıştır:

*“Kuşatılanlar sabah vaktinden akşam namazına kadar mücadele ettiler ve bunlardan birçoğu surların üzerinde ya da aşağısında öldürüldü. Nihai olarak 24 Muharrem Cumartesi günü Frankların komutanları ordusuyla birlikte şehre girdi. Belde halkının bir kısmı müstahkem evlere saklandı ve pazarlık yapılmasını istedi. Franklar onların teklifini kabul etti ve her eve belli bir vergi ödeme şartı getirildi. Ancak onlar daha sonra gece olmadan zorla her yeri işgale başladılar. Haçlılar insanların dinlenmesine izin vermeden şafak vaktinde erkekleri öldürmeye, kadınları ve çocukları esir etmeye başladılar. Yirmi binden fazla erkek ve kadın Maarretünnu'mân'da hayatını kaybetti. Franklar şehir halkının büyük bir bölümünü acı içinde öldürdüler ve bütün mallarına el koydular ve bununla da kalmayıp onlara su vermediler ve suyu parayla sattılar. Bu nedenle birçoğu susuzluktan öldü”.*¹⁹

İbn'ül-Adîm'den aktarıldığı üzere, Müslümanlar Haçlıların saldırıları karşısında çaresiz kalınca Bohemond tarafından görevlendirilen bir münadi aracılığıyla mal ve mülkleri karşılığında “eman” istemişlerdir. Bohemond teslim olmak isteyenlerin şehrin ana kapısı civarındaki bir binaya sığınmalarını, onları öldürmeyeceğini ve haraç verdikleri takdirde canlarını başıslayacağını belirtmiştir.²⁰ Ancak Bohemond'un bu hareketi savaş diplomasisinden ziyade uzunca bir zamandır arasında sürtüşme olan Kont Raymond'dan daha önce davranarak şehrin ganimetlerinden daha fazla yararlanma ve fethedilen Maarra'yı Antakya'ya bağlayabilme çabasından başka bir şey değildir. Nitekim bölge halkının mallarını, zenginlerin gömülü olan hazinelerini ele geçirdikten sonra Bohemond, verdiği sözün aksine Maarra halkını kılıçtan geçirmiştir. Yaptığı hamle ile şehrin ganimetlerinin büyük bir kısmını ele geçiren Bohemond, şehrin Hristiyanlar tarafından ele geçirildiğini gösterebilmek için şehrin üst kısımlarına çarmıhlar diktirmiştir.²¹ Nitekim Alman tarihçi Sporschil,

¹⁹ Wilken, a.g.e. , s. 44; Sevim, a.g.e. , s. 191.

²⁰ Runciman, a.g.e. , s. 200.

²¹ İbn Kalâsanî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev. Onur Öztağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 5.

eserinde Bohemond'un, Raymond'un ordusuna dâhil olmasıyla Maarra şehrinde fırtınaların koptuğunu belirtmiş ve Aralık ayında söz konusu şehirde "Maarra fırtınası" olduğunu aktararak bir teşbihte bulunmuştur.²² Benzetmelerine şehrin kan gölüne döndüğünü söyleyerek devam etmiştir. Bu konuda Orta Çağ eserlerinden biri olan ve Haçlı seferleri hususunda oldukça fazla bilgi veren Gesta Francorum ise şunları aktarmaktadır:

"Şimdi bizimkilerin hepsi şehre girdiler ve her biri evlerde ve bodrumlarda bulduğu her şeyi kendi payına aldı ve şafakla birlikte kadın, erkek demeden orada rastladıkları herkesi öldürdüler. Şehrin hiçbir köşesinde Müslüman kalmadı ve sokaklardan Müslüman cesedine basmadan yürümek mümkün değildi. Nihayet Bohemond saraya gitmelerini emrettiği kişileri yakaladı ve altın, gümüş ve diğer tüm eşyalarına el koydu, bazılarını öldürdü, bazılarını da Antakya'ya getirerek köle olarak sattı".²³

Ganimetin büyük bir kısmını Bohemond ve adamları alırken, Maarra saldırısının askeri sorumlusu olan Kont Raymond ise ertesi sabahı beklemiştir. Raymond'un şehre girmesinden sonra dini bir misyon yüklediği görülmektedir. Zira o, şehir halkının Hristiyanlaştırılması için çalışmalara başlamış ve camileri kiliselere dönüştürmüştür.²⁴

Haçlı askerlerinin şehri yağmalama ya da ganimetlerden pay alma arzusu komutanlarından çok da farksız değildir. Kuşatma sırasında açlıktan kale dışındaki tarlalara, ağaçlık alanlara saldıran ve buradaki besinler tükenince de kuşatma alanından kaçmaya çalışan Haçlılar, sabahı dahi beklemeden şehri talan etmeye başlamıştır. Bu arada bazı eserlerde Haçlıların şehre girdiklerinde kimseyi bulamadığını ve şehir halkının mağaralara, mahzenlere ve su sarnıçlarına sığındıkları belirtilmiştir.²⁵ İbnü'l-Esir de Haçlılardan kaçabilen şehir halkının kendilerini daha güvenli gördükleri yerlere kaçtığını doğrulamış, ancak Müslümanların mağara yerine evlere sığındığını söylemiştir.²⁶ Bu bağlamda hem Batılı kaynaklarda hem de İslamî kaynaklarda ortak bir

²² Sporschil, a.g.e. , s. 101.

²³ Anonim Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum), çev. Engin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 142.

²⁴ Thomas Asbridge, Haçlı Seferleri, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 104.

²⁵ Cobb, a.g.e. , s. 150.

²⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e. , s. 232.

nokta vardır ki, o da şehrin düşmesi ve orada bulunan Müslümanların kılıçtan geçirilmesidir. İbnü'l-Esir burada öldürülen Müslümanların sayısını 100.000 olarak vermiştir.²⁷ Bu sayıyı 20.000 olarak aktaran kaynaklar da mevcuttur.²⁸ Maalouf ise İbnü'l-Esir'in yaşanan vahşetin vahametini aktarabilmek için abartılı bir sayı verdiğini, şehrin ele geçirilmeden evvel nüfusunun 10.000 olduğunu ve bunların bir kısmının da kuşatmadan önce kaçtıkları hesap edilirse rakamın 10.000'den bile az olacağını belirtmiştir.²⁹ Alman oryantalist Josef Purgstall-Hammer de İbnü'l-Esir'in verdiği sayıyı desteklemiştir.³⁰ Hammer, Maarretünnu'mân şehri ile ilgili bilgilere öncelikle şehrin, büyük Arap şairi Ebu'l-Âla el-Maarri'nin memleketi olduğundan ve onun şiirlerinin Kabe'ye asılan yedi şiirden biri olduğunu belirterek başlamış ve yaşanan insanlık dışı hadiseleri ise şu sözlerle aktarmıştır:

*“Şehir zapt edildikten sonra, genel bir soygun ve cinayetlerin ortasında kaldı ve Haçlılar “Bunu Tanrı istiyor, Tanrı istiyor!” diye bağıarak mağaralara saklanmış şehir sakinlerinin olduğu yere geldiler ve onların boğulmasını sağlayarak dışarı çıkardılar ve çıkışta da onları kılıçtan geçirdiler. Acımasız bir katliamdı ve bu konuda Haçlı Seferlerini yazan tarihçilerin aktardıkları, Doğu'da yazılanlarla aynıydı, yüz binden fazla insan kılıçların kurbanıydı. Haçlı Seferlerini anlatan tarihçilerin aktardığına göre Hristiyanlar cesetlerin içinde altın bulmak için onları açıyordu. Şehrin rengi öldürülen şehir sakinlerinden dolayı artık kırmızıydı ve anemon kırmızısı adı verilen bir renk oluştu (en-Noman'dan dolayı olsa gerek)”.*³¹

Hammer'in aktardığı birkaç hususun üzerinde durmak gerekir. Birinci husus; Haçlıların Müslümanları öldürmeye giderken yaptıklarının “*Tanrı adına*” olduğunu iddia etmesi ve Haçlı Savaşlarına çağrıda bulunan Papa II. Urban'ın söylemi olan “*Bunu Tanrı istiyor*” ifadesini tekrarlaması, diğeri de, günümüzde de kullanılan ve “*anemonrot*” olarak adlandırılan bir rengin Müslümanların kanını anımsatıyor olmasıdır.

²⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e. , s. 232.

²⁸ Demirkent, a.g.m. , s. 275.

²⁹ Maalouf, a.g.e. , s. 50.

³⁰ Bu sayı hakkında yorum yapmayan ancak İbnü'l-Esir'e doğrudan atıf yapan yazarlar da vardır. Bunun için bkz. Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, New York, 2000, s. 59.

³¹ Hammer, a.g.e. , s. 146.

Maarra'nın zengin bir yer olduğunu öğrenen Haçlılar, şehri yağmaladıktan sonra mağaralara kaçan halkın yanlarında altın, gümüş gibi değerleri madenler götürdüklerini düşünmüş ve bu nedenle yönlerini o tarafa doğru doğru çevirmişlerdir. Haçlı askerleri, Müslümanları buldukları yerden çıkartmak için mağara önlerine ateş ve kükürt yakarak içerdekilerin dumandan zehirlenmesini ve en nihayetinde de mağaranın dışına çıkmalarını sağlamıştır.³² Birçok Müslümanın dumanlardan kurtulmak için mağaradan çıkmasıyla öldürülmesi bir olmuş ve Haçlılar onların altınları yuttuklarını düşünerek öldürdükleri kimselerin karınlarını deşmeye ya da sağ kalanları işkence ile öldürmeye başlamıştır.³³

Maarretünnu'mân şehrinde yaşanan olayların dehşete düşürücü yanı, bir Orta Çağ müellifinin hatıratında da görülmektedir. Robertus Monachus, Haçlı askerlerinin hiç kimsenin canını bağışlamadıklarını, hatta tek tek öldürmekten yoruldukları için aynı anda bir kaç Müslümanı ipe dizdiklerini, şehrin bütün sokaklarının kan gölüne döndüğünü, altın bulma umuduyla cesetlerin içini boşalttıklarını, gençlerin esir olarak satıldığını, ancak yaşlıların, engellilerin ya da işe yaramayacakların öldürüldüğünü anlatmaktadır.³⁴ Şehirde yaşanan katliamlardan dolayı hayatını kaybeden Müslümanların cesetlerinin bir kısmı bataklıklara ya da arazilere atılırken bir kısmı ise askerler tarafından besin maddesi olarak tüketilmiştir. Gesta Francorum adlı eserden aktarılan *"Bizlerden bazıları ihtiyaçlarını karşılayamadılar ve aç kaldılar. Bazıları bağırsaklarında Bizans altını bulacaklarını umarak, ölülerin vücutlarını yarıdılar ve bazıları da ölü etini kesip, parçalayarak yemek için pişirdiler"* cümlesi dahi yaşanan vahşetin sınırlarını görmek için kâfi olsa gerektir.³⁵ Hıristiyan din adamları ile komutanların yaşananlardan rahatsız olmaları, başta el-Bâre Piskoposu ve Kont Raymond olmak üzere, sokak sokak gezerek Haçlı askerine yaptıkları zulmün kendi dinlerine dahi aykırı olduklarını söylemelerinden anlaşılmaktadır. Ancak Maalouf'un ifadesiyle "Marra Yamyamları" bu eylemden vazgeçmek şöyle dursun, piskopos ya da Raymond'un adamlarını gördüklerinde duvar diplerine

³² Aguilers, a.g.e. , s. 137.

³³ Sevim, a.g.e. , s. 191.

³⁴ Robert the Monk, *Historia Iherosolimitana*, ed. and trans. Carol Sweetenham, Aldershot, 2005, s. 185-186.

³⁵ Anomim Haçlı Tarihi (Gesta Francorum), s. 142.

saklanmış, sonrasında da işkencelerine devam etmişlerdir.³⁶ Özellikle şehirde yiyecek kalmaması daha önce bataklıklara atılan cesetlerin dahi yerlerinden çıkartılarak yenmesine kadar gitmiştir.³⁷ Historia Ierosolimitana yazarı ise *"bu şehir civarındaki açlık ızdırabı öylesine muazzam boyutlara ulaşmıştı ki, yapılması şöyle dursun söylenmesi bile tuhaftır, Hristiyanlar sadece öldürülen Türkleri ve Sarazanleri değil, aynı zamanda yakaladıkları köpekleri ateşte pişirip yemekten kaçınmadılar"*³⁸ beyanıyla Haçlıların sadece insanlara ve doğaya değil hayvanlara dahi nasıl bir katliam uyguladıklarını belirtmektedir.

Yamyamlık hadisesinin kuşatmadan önce mi sonra mı olduğu hususunda Orta Çağ yazarları arasında farklılıklar vardır. Haçlı seferlerine Normandiyalı Dük Robert'ın yanında katılan ve Haçlıların Antakya'dan Kudüs'e olan yolculuklarını Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium adında kaleme alan Fulcheris Carnotensis bu hadiselerin kuşatma esnasında gerçekleştiğini beyan etmiş ve Haçlıların cesetlerden et koparma hallerini de şu sözlerle aktarmıştır:

*"Bu kuşatma esnasında adamlarımız şiddetli açlığın neden olduğu cinnetle korkunç eziyetler çekmiş ve çevrede yatan ölü Müslümanların kalçalarından et parçaları kesmişti. Bu parçaları pişirip yemiş, yeteri kadar kızarmamış olan etleri bile vahşice yutmuşlardı".*³⁹

Willermus Tyrensis ise kuşatma sonrasında Haçlıların yamyamlığa başladığını belirtmiş ve hadiseleri şöyle anlatmıştır:

*"Adı geçen şehrin zaptından sonra (...) orduda aynı zamanda öyle bir kıtlık hüküm sürmekteydi ki vahşi hayvanlar gibi pis yaratıkları yiyecek olarak değerlendiriyorlardı. Ayrıca eğer inanılabilirse, açlıktan insan eti yedikleri söylenir ve tabiata aykırı olarak böyle pis ve rezilce şeyler yedikleri için talihsiz halktan pek çoklarının öldüğü vakidir".*⁴⁰

Bazı Orta Çağ dönemi yazarları ise gördüklerini kaleme almaktan dahi utanç duymuşlar ve satırlarına da bu durumu yansıtmişlerdir. O

³⁶ Runciman, a.g.e. , s. 201.

³⁷ Aguilers, a.g.e. , s. 142.

³⁸ Albert of Aachen, a.g.e., s. 194.

³⁹ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcın Bihter Barlas, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 96.

⁴⁰ *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar)*, haz. Ergin Ayan, İstanbul, 2016, s. 292-293.

dönemde Normandiyalı bir şövalye olan ve aynı zamanda da gördüklerini kaleme alan Radulf von Caen'in şu sözleri gerçeği bir kez daha göstermektedir:

"Bu utancın faillerinden öğrendiklerimi, işittiklerimi nakletmek utanç verici, zira yiyecek yokluğundan insan eti yemeye mecbur kaldıklarını söylediler. Kâfirlerin (Müslümanların) yetişkinleri çömlerlede pişirildi, çocuklar ise şişlere geçirilip kızartıldı. Hristiyanlar, bu etleri iştahla midelerine indirirlerken insanları kızartıp pişiren köpekler gibi vahşi hayvanlara benziyorlardı".⁴¹

Radulf'un bu sözlerinden bazı Alman yazarların da yararlandığı görülmektedir. Nitekim "Kannibalismus" ifadesiyle durumu aktaran yazarlar⁴² olduğu gibi olaya hiçbir şekilde değinmeyen yazarların sayısı da bir hayli fazladır. Bazı aktivistler ise söz konusu hadiseleri irdeleyerek finansal projeler için kullanmaya başlamıştır. 2016 yılında yayımlanan bir projede geçen ifadeler söz konusu durumu desteklemektedir. İlanda yer alan bilgiler şunlardır:

"Maarralılar talep ediyor ve diyor ki: Avrupalılar! Sonunda yamyam olduğunuzu ve yamyamlardan geldiğinizi itiraf edin! Avrupalılar, Almanlar ve Sorumlular! Atalarınızın yanlışlarına karşı finansal sorumluluk alın! Avrupalılar, psikolojik tazminat ödeyin!

Neler oldu...

Kış 1098. Haçlı ordusu Antakya ve Maarretünnu'mân'ı işgal etti. Maarra şehri kısa bir kuşatmadan sonra düştü. Şehir 12 Aralık 1098 tarihinde fethedildi, bütün erkekler öldürüldü, kadınlar ve çocuklar esir edildi ve ölümler yendi! Yamyamlık! Batı kültürü yamyamlık üzerine kuruludur. Raoul de Caen şöyle yazıyor: 'Halkımız yetişkin putperestleri tencerelerde pişirdi ve onları ızgarada pişirmeleri için çocukları şişe geçirdi'. Yaklaşık 1000 yıl boyunca Batı kültürü bu günahla ve günahın getirdiği sonuçla yaşadı. Sonuçlar, dilin bir parçası haline bile geldi. Yamyamların liderlerinden biri olan Gottfried von Bouillon'un isminin bir çorba çeşidi olarak kullanılması, Maarralılar için oldukça tatsız ve

⁴¹ Ralph of Caen, *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen. A History of the Normans on the First Crusade*, trans. Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach, Aldershot, 2005, s. 116.

⁴² Franz-Christian Schlangen, *Was wirklich geschah: Von Abraham zum Stammapostel: Was die Sonntagsschule uns verschweigt*, Norderstadt, 2017, s. 134; Ernst Feuerbaum, *Reisen in Andere Welten*, 2003 s. 66; Peter Thorau, *Die Kreuzzüge*, Verlag C.H.Beck, München, 2013, s. 67.

dayanılmazdır. Ayrıca Raymond von Toulouse ve Robert von Flandern'in ismi ise her yerdedir. Onların anısına şehirler ve bütün bölgelerde bir şeyler var. Bu artık bitmeli. Bu nedenle biz, Bulyon'un yemek kitaplarından silinmesini ve bunun yerine eski sebze sulu yemek denmesini, şehirlerde Toulouse'ye yapılan bütün şekillendirmelerin değiştirilmesini talep ediyoruz. Maarralıların yaklaşık bin yıldır yaşamak zorunda oldukları bu kültürel rezaletin, bu geçmişin yükünün bizi rahatlatması için yedi basamaklı bir miktar psikolojik tazminat olarak verilmelidir".⁴³

Yaşanan hadiseler Batı dünyası için de unutulacak türden değildir, zira bu durum hem din adına başlattıkları Haçlı savaşlarının kutsiyetine hem de kendi tarihlerine ciddi bir zarar vermektedir. Bu düşünceye bazı Alman yazarlar da destek vermektedir. Kristin Skottki yaşanan yamyamlık hadisesini eserinde *"Haçlıların yamyamlık hadisesinden dolayı Haçlı savaşları, popülist ve popüler bilim anlayışından olumsuz bir değerlendirme almıştır. Bu durum, Orta Çağın değişim yapıları arasında neredeyse Kudüs'ün fethi sırasında yaşanan bir katliam gibi bir yere sahip olduğunu da gösteriyor"*⁴⁴ cümleleriyle açıklama yapmış ve bu hadisenin Haçlı savaşlarına gölge düşürdüğünü de açıkça belirtmiştir. Başka bir yazar Maalouf'dan alıntı yaparak söz konusu hadiseleri *"Araplar ve Franklar arasında yüzyıllarca kapanmayacak derin bir uçuruma neden olacağı"* ifadesiyle kısa ve öz olarak vermiştir.⁴⁵ Bazısına göre ise Müslüman dünyasının zihinlerinde 1000 yıl geçse de kalacak olan bir travma durumudur, çünkü yamyamlıkta aşırıya kaçan davranışlarıyla Batı'dan gelen barbar istilacılar karşısında oldukça medeni bir toplumun şaşkınlığı ve dehşeti unutulacak türden değildir.⁴⁶ Hem şehirde yer alan Latin gözlemcilere hem de sonraki dönem müelliflerine göre durum tiksindiricidir ve bazılarına göre ise kesinlikle

⁴³ Science Files, "Maaratisten: Warum wir über den Kannibalismus der Europäer reden müssen", <https://sciencefiles.org/2016/03/02/maaratisten-warum-wir-ueber-den-kannibalismus-der-europaeer-reden-muessen/>, 2 Mart 2016, (et: 26.07.2019).

⁴⁴ Kristin Skottki, *Christen, Muslime und der Erste Kreuzzug*, Waxmann Verlag Münster/New York, 2015, s. 433.

⁴⁵ Hermann Kleber, "Die Tafur im Premier cycle de la croisade: asoziales Gesindel, militaerische Schocktruppe, religiöse Bruderschaft oder feudaler Lehnsverband?, *Verwandschaft, Freundschaft, Bruderschaft*, ed. Gerhard Krieger, Akademie Verlag, Berlin, 2009, s. 107.

⁴⁶ Meinolf Rode, *Die Templer - Ein Einblick und Überblick*, Extertal, 2011, s. 42.

bir katliamdır.⁴⁷ Maarra şehrinde yaşananların Batı kaynakları için bile çok edici olduğunu aktaran bazı yazarlar söz konusu olayların Kudüs'te yapılacak olan vahşetin bir ön provası olabileceğini ifade ederek cümlelerine devam etmişlerdir.⁴⁸ Ancak bazı eserlerde Haçlıların yamyamlık hadisesine Antakya'da başladıklarını dair bilgiler de mevcuttur.⁴⁹ Buna karşı olan görüşler de vardır. Andrew Holt bu hususta şunları nakletmiştir:

"Antakya'da yamyamlık iddiaları için yazılan tek kaynak, olaylardan birkaç yıl sonra yazılmıştır. Sadece aylar sonra Maarra'daki olaylar yaşandığı için Antakya'da da olduğu ileri sürülerek hadiselerin karıştırılıyor olabileceği ihtimali ortaya çıkıyor".⁵⁰

Söz konusu yamyamlık hadisesinin bir hayal ürünü ya da civardaki Türkleri ve Arapları bir korkutma stratejisinden kaynaklanmadığını bir yıl sonra papaya gönderilen raporlardan da anlaşılmaktadır. Zira kuşatmada ve şehrin fethinde yer alan komutanlar, yazmış aldıkları raporlarda bu hadiseyi şöyle anlatmaktadır: *"ordu Maarra'da korkunç bir açlığın pençesine düştü ve ihtiyaç, onları Müslümanların cesetlerini yemek gibi canavarca bir işe mecbur etti".⁵¹* Aktarılan bilgide üzerinde durulması gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Birincisi insanlık dışı yapılan ve asla unutulmayacak bu davranışların ihtiyaç gereği olarak belirlenmesi, ikincisi ise yapılanların canavarca olarak değerlendirilmesidir. Ancak aktarılan bazı bilgiler Haçlıların yamyamlık hadisesini ihtiyaçtan değil de zevkten yaptıklarını göstermektedir. Nitekim Haçlıların Tafur (fakir ve sefil Haçlılar) adını verdikleri çeteleri, dağlara, ormanlık alanlara dağılarak Müslüman eti yemek istediklerini yüksek sesle haykırmaktan geri durmadıkları gibi, akşam olunca da

⁴⁷ Thomas Schuetz, "Castra-ribat-Kastellburg. Gab es eine Vermittlung antiken Wissens über den islamischen Kulturraum?", *Der umkämpfte Ort - von der Antike zum Mittelalter*, hrsg. Olaf Wagener, Stuttgart, 1986, s.70; Asbridge, a.g.e., s. 104.

⁴⁸ Mazhar Ahmad Al-Zoby, "Die USA in der arabischen Welt- Moderne Kreuzzüge?", *Kreuzzüge des Mittelalters und der Neuzeit*, ed. Felix Hinz, Hildesheim, 2015, s. 91.

⁴⁹ Bu husus, yazarlar arasında tartışılan bir mevzudur. Bazı yazarlara göre Antakya Prinkepsi Bohemond, kuşatma esnasında Kürboğa'ya haber ulaştıran casusları öldürmüş ve onları büyük tencerelerde pişirtmiş, ancak yememiştir. Amaç; diğer casusların faaliyetlerini engellemektir. Ancak bazılarına göre ise, pişirilen insan cesetlerini Haçlılar yemiştir. Geniş bilgi için bkz. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 187-188.

⁵⁰ Andrew Holt, *The World of the Crusades*, Abc- Clio, Greenwood, 2019, s. 279.

⁵¹ Maaoluf, a.g.e. , s. 51.

kamp alanına dönerek yakaladıkları avı (bir Müslüman cesedi) ateş başında toplanarak yemişlerdir.⁵² Bu nedenledir ki, gönderilen raporlar aynı zamanda tarihi bir belge olarak nitelendirileceğinden, Haçlıların hem kendi hem de sonraki dönemlerdeki Haçlı zihniyetini korumaya çalıştıkları görülmektedir.

Dönemin vakanüvislerinin aktardığı şu ifade bile yamyamlık hadisesinin ne kadar tüyler ürpertici olduğunu göstermesi açısından yeterlidir: *“Ve gerçekten de, Tanrının bütün halkları bizden korkuyordu, ama biz bunun sebebini bilmiyorduk”*.⁵³ Hadiselerden insanların ne denli ürkütüğünü göstermesi açısından bu ifadeler yeterli olsa gerekir.

Maarretünnu'mân şehrindeki ganimetlerden dolayı öteden beri anlayamayan Provençal ve Normanlar arasında sürtüşmelerin giderek arttığı görülmektedir. Aslında bu iki Hristiyan topluluk arasındaki sürtüşmeler Antakya'nın fethi esnasında iyice ayyuka çıkmış, Provençal Kont Raymond Kutsal Mızrak hadisesini ortaya atarak manevi önderliği elinde tutmaya çalışırken Bohemond, Firûz adlı bir zırh ustası ile anlaşarak şehrin kapılarını açtırmış ve şehrin fethini kolaylaştırmış, sonrasında da şehrin yönetimini ele geçirmiştir. Maarretünnu'mân'da da Normanlar Provençalere oranla birçok esir, at ve para elde etmiş ve bunları Antakya'ya taşımıştır.⁵⁴ Ayrıca Raymond'un şehrin idaresini Albara ya da el-Bâra piskoposuna bırakmak istemesi aradaki gerginliği daha da artırmıştır. Bohemond ise fethedilen bu yerin kendi topraklarına daha doğru bir ifadeyle Antakya'ya ait olduğunu belirtmiştir. Bohemond, Kont Raymond'u köşeye sıkıştırmak için onun

⁵² Maaoluf, a.g.e. , s. 51; Kleber, a.g.e. , s. 109.

⁵³ Skottki, a.g.e. , s. 301.

⁵⁴ Bohemond'un Kont Raymond'a göre kuşatma esnasında daha akıllıca davrandığı görülmektedir. Nitekim o, kalede yaşayan Müslümanlara bir müzakereci göndermiş, kadınları, çocukları ve malları ile sığınmak isteyenlerin şehir kapısının yanında bulunan saraya gitmelerini ve onların canlarını bağışlayacağını belirtmiştir. Ancak Bohemond verdiği emanı unutarak söz konusu yerde beklemelerini istediği kişilerin altın, gümüş ve diğer tüm eşyalarına el koymuş ve işine yarayacağını düşündüğü kimseleri esir ederek Antakya'ya göndermiş, geride kalanları ise öldürmüştür. Robertus Monachus Bohemond'un öldürülmesini emrettiği kişilerin yaşlı kadınlar, yaşından dolayı güçsüz düşmüş erkekler ve özürli olanlardan oluştuğunu belirtmiştir. Bohemond'un adamları da şehri yağmalamakla kalmamış, kendilerine mukavemet etmeseler de herkesi öldürmüştür. (Geniş bilgi için bkz. *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 142; Robert the Monk, a.g.e. , s. 185-186).

manevi destekçisi olan Peter Bartholomeus' u ve Peter tarafından bulunduğu iddia edilen ve kutsiyet kazandırılmaya çalışılan mızrağı itibarsızlaştırma yoluna gitmiş ve Norman ordusunun papazı Arnulf'u, Peter'e karşı hamle yapması için yönlendirmiştir.⁵⁵ Görünürde iki din adamı, ancak gerçekte iki kavim arasında cereyan eden bu gergin ortam, mızrağın gerçek olduğunu ispatlamaya çalışan Peter'in, Arka Kuşatması⁵⁶ sonrasında mızrakla ateşe girmesine ve on iki gün sonra da ölmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁷ Ancak Peter'in hazırlanan ateş geçidinin üzerinden mızrakla canlı çıkması, Raymond'a itaat edenlerin sayısını artırmıştır.⁵⁸ Buna rağmen Normanların söz konusu mızrağa inananlarla alay ettikleri görülmektedir.

Raymond ve Bohemond'un Maarra şehrini kendi aralarında bir iç çekişme mevzusu haline getirmesinin en büyük acısını Müslümanlar çekmiş ve aralarındaki anlaşmazlık uzadıkça Haçlıların şehirden ayrılmaları gecikmiştir. Nitekim bir eserde bu durum şu şekilde aktarılmıştır:

“Bu şehir, Raymond ve Bohemond arasında bir anlaşmazlık meselesi olmuştur. Her biri Maarra şehrini yeni kurulan Albara piskoposluğuna devretmek istiyordu. Ayrıca kimse işgal ettiği kuleleri bırakmak istemiyordu. Bu anlaşmazlık sonucunda da askerinin (Kudüs'e) harekâtı gecikti. Bu durum insanların yiyecek kıtlığı yaşamaları nedeniyle en doğal olmayan yemeğin tadını çıkarmaya zorladı. Bundan sonra da birçok soylunun ve halktan insanların ölmesine neden olan veba hastalığı çıktı. Yaşanan durumlar, sonunda bir karmaşanın ortaya çıkmasına neden oldu ve Raymond, yakın bir zamanda gideceklerine dair askerine zaman verdi. Bohemond ise bir haberci vasıtasıyla verilen kararı

⁵⁵ Johann Matthias Schröckh, *Christliche Kirchengeschichte*, Cilt 25, Leipzig, 1797, s. 74.

⁵⁶ Trablus'un ikinci büyük kenti olan Arka ya da Archis, Trablus'un kuzeydoğusundaki kıyaya yakındır. Söz konusu kuşatma esnasında Arka kalesinde Türkler, Araplar ve Pavlikiyanlar'dan yaşamaktadır. (Geniş bilgi için bkz. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 294; *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 146).

⁵⁷ Friedrich von Raumer, Wilhelm Wagner, *Der erste Kreuzzug*, Cambridge, 1878, s. 73; Karl von Rotteck, *Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntnis bis auf unsere Zeiten*, Cilt 5, Freiburg am Breisgau, 1833, s.325; Eduard Heyck, *Die Kreuzzüge und das heilige Land*, Bielefeld, 1900, s. 45; Edward Robinson, Smith Eli, *Neuere biblische Forschungen in Palästina und in den angränzenden Ländern*, hrsg. E. Robinson, Berlin, 1857, s. 757.

⁵⁸ Robinson - Smith, a.g.e. , s. 757.

geçersiz kıldığını bildirdi ve Antakya'ya geri döndü ve silah gücüyle Toulouse kontu adına işgal edilen kulelerden ve mevkilerden Provençalleri çıkardı'.⁵⁹

Raymond'un Maarra şehrinde uzun kalmasından dolayı kendi ordusu arasında da rahatsızlıklar başlamıştır. 24 Aralık 1098 tarihinde ordu temsilcileri ona gelerek Kudüs'e doğru harekete geçmesini ve bütün ordunun da onu başkomutan olarak ilan edeceğini bildirmiştir.⁶⁰ Bu arada şehrin yönetimi Albara piskoposuna verilmiştir. Raymond söz konusu şehri Bohemond'a bırakmamak için askeri bir garnizon hazırlayarak şehre bırakmış ve Rugia'da askeri temsilciler ile bir toplantı düzenlemiş ve hatta şehrin yönetiminin kendisinde olması şartıyla onlara para teklifinde dahi bulunmuştur. Bu sırada şehirdeki askerler başıbozuk bir şekilde komutanlarını beklemiş ve bazı yazarlara göre de bu sırada yamyamlık hadiselerine başlamışlardır.⁶¹

Raymond'un şehirden ayrılması hususunda isteksiz olduğunu gören Haçlılar, surları yıkarak, evleri ateşe vererek onu Kudüs'e doğru yola çıkmaya mecbur etmişlerdir.⁶² Raymond'un şehirden ayrılmasından önce Bohemond kendi bölgesi olan Antakya'ya dönmüş ve Kudüs üzerine yapılacak olan sefere katılmamıştır. Haçlılar, Maarretünnumân şehrinde yaklaşık 33 gün kalmış ve bu süre zarfında şehrin bütün kıymetli eşyalarına el koymuş, camileri yıkmış ve on binlerce insanı öldürmüşlerdir.⁶³

Maarretünnumân şehrinde yaşanan yamyamlık hadiseleri, Haçlıların Kudüs'e kadar olan yol güzergâhındaki diğer Arap emirliklerini de yakından etkilemiştir. Haçlılar, Maarra şehriden çıktıktan sonra ilk önce Şeyzer Emirliği'nin topraklarına girmiştir. Bu beldenin yöneticisi olan Sultan İbn Munkiz, Kont Raymond ve askerlerinin şehre saldırmaması için on kişiden oluşan bir elçilik heyeti hazırlamış, onlara istedikleri kadar erzak, at alımı için kendi pazarlarını kullanma ve Kudüs'e kadar da yanlarına kılavuz verme karşılığında antlaşma yapmak

⁵⁹ Sporschil, a.g.e. , s. 101.

⁶⁰ Runciman, a.g.e. , s. 200.

⁶¹ Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 91.

⁶² Asbridge, a.g.e. , s. 105.

⁶³ Wilken, a.g.e. , s. 45; Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, a.g.e. , s. 97.

istediğini belirtmiştir.⁶⁴ Bunun haricinde civar beldelerden, köylerden ve emirliklerden mücevherler, altınlar, kumaşlar, erzak yüklü katırlar göndererek Haçlılarla antlaşmak isteyen birçok yerel yönetim bulunmaktadır. Antlaşma karşılığında kendi burçlarına haçlı bayrağı asmak istediklerini ve kendilerine dokunulmamasını istediklerini belirten emirlikler arasında Trablusşam ve Humus şehirleri de bulunmaktadır.

Maarra'da yaşananlardan dolayı Haçlılar gelmeden hazırlık yapan Müslüman bölgelerine de rastlanmaktadır. Bukayye Ovası'nda yaşayan halk, kendi köylerinin Haçlı güzergâhında olduğunu bildikleri için buğdaylarını, zeytinyağlarını ve sürülerini ulaştırılması zor, surları sağlam Hisnü'l-Ekrad kalesine stoklamışlar, şehir sakinlerinden bazıları Suriye'nin iç kesimlerine doğru göç ederken nüfusun geri kalan kısmı da söz konusu kaleye sığınmışlardır.⁶⁵ Ancak Haçlı ordusu kalenin yiyecek dolu olduğunu duyunca kaleyi kuşatmış ve ilk hamleleri de kale halkı tarafından püskürtülmüş ve hatta Müslümanlar sürülerini kale dışına salarak Haçlıların dağılmasını ve bunu fırsat bilerek başkomutan Kont Raymond'un çadırına dahi ulaşmayı başarmıştır. Durumdan oldukça endişeye düşen Raymond güçlükle kurtulmuş ve ertesi gün de kuşatmanın daraltılması hususunda emir vermiştir. Haçlılar şehre girdiğinde şehir halkının gece yaşanan karmaşadan yararlanarak şehirden kaçtıklarını fark etmişlerdir. Bu hadiselerden sonra da Hisnü'l-Ekrad kalesi Haçlıların yeni yerleşim alanı olarak seçilmiş ve adı da eski ismini anımsatır bir şekilde "*Krac des Chevaliers*" (Şövalyelerin Krak'ı) olarak değiştirilmiştir.

Sonuç

Antakya'nın ele geçirilmesinden sonra Kudüs güzergâhındaki yerleşim yerlerinden biri olan Maarra ya da Maarretünnu'mân şehri, iki haftalık bir kuşatma sonrasında 21 Aralık 1098 tarihinde Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir. Şehir halkı, bağlı buldukları emirlikten yardım alamayınca, surlardan attıkları taş, mancınık, sönmemiş kireç ve arı kovanlarını atarak Haçlı kuşatmasını kendi çabalarıyla savuşturmaya çalışmışlardır.

⁶⁴ Maaoluf, a.g.e. , s. 52.

⁶⁵ Maaoluf, a.g.e. , s. 52.

Haçlıları şehirden uzaklaştıramayan şehir halkının bir kısmı mağaralara, sarnıçlara ve mahzenlere sığınırken, diğer bir kısmı ise emân dileyerek teslim olma yolunu seçmişlerdir. Ancak verdikleri hiçbir emânı tanımayan Haçlılar, ne teslim olanları ne de mağara, sarnıç ve mahzenlerde yakalananları öldürmekten kaçınmamışlardır. Tarihçiler burada öldürülenlerin sayısını on birlerle ifade etmektedirler.

Maarretünnu'mân şehrinde yaşanan hadiseler, bir şehrin ele geçirilme hikâyesinden oldukça farklıdır. Nitekim söz konusu Haçlı askerleri açlık duygularını ölmüş Müslümanların cesetleri ya da şişe geçirilmiş Müslüman çocukların bedenleri ile tatmin etmiştir. Olayların şahitlerinden ve aynı zamanda Orta Çağ yazarlarından bazıları bu yamyamlık hadiselerini "ihtiyaç" ya da "mecburiyet" olarak aktarırken, Tafur isimli Haçlı çetelerinin taze Müslüman eti yemek için dağlarda bağırarak ava gittikleri bilgisi onların bu tezini çürütmektedir.

Yaşanan hadiseleri sonraki dönemde kaleme alınmış yabancı ve Türkçe eserler de değerlendirmiştir. Almanca eserlerin bazıları Antakya kuşatmasını uzun uzun anlatırken, Maarra ya da el-Bâre şehrine değinmeden direk Kudüs'ün fethine geçmişlerdir. Ancak bazı eserler ise söz konusu şehirdeki yaşananların Kudüs'ün fethi sırasında yapılanlarla aynı olduğunu, zira Haçlıların bu katliamları Maarretünnu'mân şehrinde prova ettiklerini yazmıştır. Ancak her iki tür eserlerin genelinde kabul edilen bir husus vardır ki, o da bahsi geçen şehirde inanılmaz bir vahşet yaşandığıdır. Nitekim bazı aktivistler bu hadiseleri günümüze taşıyıp, Avrupalıların Maarra şehri sakinlerine borçlu olduğunu ve en azından maddi bir destekle kendilerini affettirmeye çalışmaları gerektiğini bildirmektedir. Ayrıca şehirde yaşanan katliamı hatırlatan "anemonrot", "Bulyon çorbası" gibi bazı isimlendirmelerin Maarretünnu'mân şehrinde yaşanan katliamlardan türediği belirtilerek kullanılmaması gerektiğini de ifade etmişlerdir.

Haçlılar, Maarra şehrinde 33 gün kalmışlar ve bu süre zarfında sadece insanların değil sokaktaki hayvanların dahi cesetlerini yemişlerdir. Dönemin tarihçileri, bu bilgileri içeren hatıralarını anlatırken büyük bir utanç içinde olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca şehir, Raymond ve Bohemond adında iki Haçlı komutanın ihtiraslarının kurbanı olmuş ve en büyük acıyı da yine Müslüman halk çekmiştir. Raymond kendi ordusunun zoruyla şehirden istemeyerek ayrılış ve Bohemond da

kendi prinkepliği olan Antakya'ya dönmüştür. Şehir yönetimi ise el-Bâre piskoposuna bırakılmıştır.

Maarra şehrinde yaşananlar, civardaki Müslüman emirlikler üzerinde de büyük bir tesir bırakmıştır. Bu nedenle bazı emirliklerin kendi surlarına Haçlı sancağı çekerek güven içinde olmak istedikleri görülmektedir. Karşılığında ise Haçlı askerlerine askeri teçhizat temin etmekle kalmamışlar, erzak, altın ve mücevherler hediye ederek ve Kudüs'e kadar yollarına kılavuzlar vererek kutsal şehre girişlerini kolaylaştırmışlardır.

Kaynakça

Aguilers, Raimundus, *Haçlılar Kudüs'te*, çev. Süleyman Genç, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, trans. Susan B. Edgington, Surrey 2013.

Altan, Ebru, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Al-Zoby, Mazhar Ahmad, "Die USA in der arabischen Welt- Moderne Kreuzzüge?", *Kreuzzüge des Mittelalters und der Neuzeit*, ed.Felix Hinz, Hildesheim 2015, s.87-118.

Anonim *Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum)*, çev. Engin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2014.

Cobb, Paul M., *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2018.

Demirkent, Işın, "Maarretünnu'mân", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. XXVII (2003), s.525-546.

Feuerbaum, Ernst, *Reisen in Andere Welten*, 2003.

Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Yayıncılık, İstanbul 2009.

Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von, *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen grosser moslimischer Herrscher der ersten sieben Jahrhunderte der Hischret*, Cilt 5, Leipzig und Darmstadt 1838.

Hatiboğlu, İbrahim, "Nu'mân b.Beşîr", *İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (2007), TDV Yayınları, s.233-234.

Heyck, Eduard, *Die Kreuzzüge und das heilige Land*, Bielefeld 1900.

Hillenbrand, Carole, *The Crusades: Islamic Perspectives*, New York 2000.

Holt, Andrew, *The World of the Crusades*, Abc- Clio, Greenwood 2019.

İbn Kalâsanî, *Şam Tarihine Zeyl*, çev.Onur Öztağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

İbnu'l-Esir, *El Kamil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın, Cilt 10, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

Kemâlüddin İbnü'l- Adîm, *Zübdetü'l Haleb min Târihi. Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Kleber, Hermann, "Die Tafur im Premier cycle de la croisade: asoziales Gesindel, militaerische Schocktruppe, religiöse Bruderschaft oder feudaler Lehnsverband?", *Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft*, ed. Gerhard Krieger, Akademie Verlag, Berlin 2009, s.106-117.

Maalouf, Amin, *Arapların Gözünden Haçlı Seferi*, çev. Ali Berktaay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Poyraz, Mevlüt, "Antakya'nın Haçlılarca İşgali Üzerine bir Değerlendirme", *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/13 (Haziran 2018), s. 189-202.

Poyraz, Mevlüt, "Maarratu'n-nûmân Şehrinin Haçlılarca İşgali Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi Tam Metin Kitabı*, Antalya, 11-12-13 Mayıs 2018, s. 218- 232.

Robert the Monk, *Historia Iherosolimitana*, ed. and trans. Carol Sweetenham, Aldershot 2005.

Ralph of Caen, *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen. A History of the Normans on the First Crusade*, trans. Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach, Aldershot 2005.

Raumer, Friedrich von & Wagner, Wilhelm, *Der erste Kreuzzug*, Cambridge 1878.

Robinson, Edward & Eli, Smith, *Neuere biblische Forschungen in Palästina und in den angränzenden Ländern*, hrsg. E. Robinson, Berlin 1857.

Rode, Meinolf, *Die Templer - Ein Einblick und Überblick*, Exertal 2011.

Rotteck, Karl von, *Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntnis bis auf unsere Zeiten*, Cilt 5, Freiburg am Breisgau 1833.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt 1, TTK Yayınları, Ankara 2008.

Schuetz, Thomas, "Castra-ribat-Kastellburg. Gab es eine Vermittlung antiken Wissens über den islamischen Kulturraum?", *Der umkämpfte Ort - von der Antike zum Mittelalter*, hrsg. Olaf Wagener, Stuttgart 1986.

Schlangen, Franz-Christian, *Was wirklich geschah: Von Abraham zum Stammapostel: Was die Sonntagsschule uns verschweigt*, Norderstadt 2017.

Schröckh, Johann Matthias, *Christliche Kirchengeschichte*, Cilt 25, Leipzig 1797.

Science Files, "Maaratisten: Warum wir über den Kannibalismus der Europäer reden müssen", <https://sciencefiles.org/2016/03/02/maaratisten->

warum-wir-ueber-den-kannibalismus-der-europaeer-reden-muessen/, 2 Mart 2016, (et: 26.07.2019)

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Skottki, Kristin, *Christen, Muslime und der Erste Kreuzzug*, Waxmann Verlag, Münster/ New York 2015.

Sporschil, Johann, *Geschichte der Kreuzzüge*, Bremen 2011.

Thorau, Peter, *Die Kreuzzüge*, Verlag C.H.Beck, München 2013.

Wilken, Friedrich, *Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten*, Theil II, Leipzig 1813.

Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar), haz. Ergin Ayan, İstanbul 2016.

Felah Grubu'nun Milli Mücadele'deki Faaliyetleri

Kübra Kayabaşı*

(ORCID ID: 0000-0001-9506-5330)

Makale Gönderim Tarihi
06.05.2019

Makale Kabul Tarihi
26.08.2019

Özet

Dünya Savaşı sonrası Mütareke döneminde başta Osmanlı başkenti İstanbul olmak üzere pek çok vatan toprağı fiilen işgal edilmiş, Osmanlı ordusu terhis edilmiş, silah ve cephanesine el konulmuş ve İstanbul Hükümeti işgaller karşısında varlık gösterememiştir. Bu süreçte İstanbul'da Karakol Cemiyeti, Zabitan Grubu, Yavuz Grubu ve Müdafaa-i Milliye gibi gizli grupları kurularak istihbarat, propaganda ve mühimmat sevkiyatı faaliyetleri ile Anadolu Hareketini desteklemiştir. Felah Grubu da bu süreçte Ankara destekli olarak kurulan gizli gruplardan biridir. Grup, istihbarat ve propaganda faaliyetlerinin yanında, İstanbul'dan güvenilir subay ve memurları Anadolu'ya geçirerek Milli Mücadeleye fiili olarak katkıda bulunmuştur. Milli Mücadeleye pek çok katkıda bulunduğu bilinen grup faaliyetlerine, Hamza Grubu adı ile 23 Eylül 1920 tarihinde başlamıştır. Sırasıyla Mücahit, Muharip ve Felah isimlerini alarak 4 Ekim 1923 tarihinde son bulana kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Milli Mücadele, Felah Grubu, İstihbarat

Activities of Felah Group in the National Struggle

Abstract

During the post-World War I Treaty, many homeland territories, mainly the Ottoman capital Istanbul, were actually occupied, the Ottoman army was demobilized, its weapons and ammunition were confiscated, and the Istanbul Government could not be present against the occupations. In this process, secret groups such as the Karakol Society, Zabitan Group, Yavuz Group and Defense National Association were established and supported the Anatolian Movement with intelligence, propaganda and ammunition activities. Felah Group is one of the secret groups established in Ankara in this process. In addition to intelligence and propaganda activities, the Group has contributed

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, kayabasikubra@gmail.com.

to National Struggle by transferring reliable officers and officers from Istanbul to Anatolia. The group, known to have contributed to the National Struggle, started its activities on 23 September 1920 with the name of Hamza Group. It continued its activities until it ended in 4 October 1923 by taking the names of Mücahit, Muharip and Felah respectively.

Keywords: Ottoman, National Struggle, Felah Group, Intelligence

Giriş

Millî Mücadele, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türk halkının haklı direnişinin ve millet olarak var olma mücadelesinin adıdır. Aynı zamanda işgal devletleri karşısında yalnız kalan Anadolu halkının esaret belgesini kabul etmeyerek işgallere karşı koyuşunun yansımasıdır. ¹Mondros Mütarekesi sonrası Avrupalı devletlerin işgalleri karşısında İstanbul Hükümeti'nin teslimiyetçi yaklaşımına karşın Osmanlı ülkesinde yaşayan halkın çözüm yolu ise kendi içerisinde çeşitli gruplar kurarak mücadele etmek olmuştur. Bu gruplardan en önemlileri arasında Mondros ile lağvedilen Osmanlı ordusunun yerine alternatif bir güç olarak görülen, Kuvâ-yı Milliye (Millî Kuvvetler) birliklerinin yanı sıra, istihbarat ve silah sevkiyatı alanında hizmet vermiş olan Karakol Cemiyeti, Zabitan Grubu, Yavuz Grubu, Mim Mim Grubu gösterilebilir. Felah Grubu da, Anadolu'ya subay, silah, cephane, malzeme göndermek ve istihbarat yapmak amacıyla Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne bağlı olarak İstanbul'da kurulmuştur. Mustafa Kemal'in de desteklediği bu teşkilatlar, kendisinin liderliğindeki Milli Mücadele'ye önemli katkılarda bulunacaktır.²

Felah Grubu hakkında en önemli eser, Serdar Yurtsever tarafından 2015 yılında kaleme alınan Milli Mücadele İstihbaratında İstanbul'da Gizli Bir Grup *Felah* adlı eseridir.³ Bu çalışmasında Yurtsever, Milli Mücadele'de istihbaratın önemi ve Felah Grubu'nun istihbarata yönelik faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Felah Grubu ile alakalı bir diğer önemli eser ise, Mesut Aydın'ın 1992 yılında kaleme aldığı *Milli*

¹Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. V.

² Eric Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 2016, s.161.

³ Serdar Yurtsever, *Millî Mücadele İstihbaratında İstanbul'da Gizli Bir Grup "Felah"*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.

Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri adlı çalışmasıdır.⁴ Milli Mücadele Dönemi'nde İstanbul'da kurulan gizli gruplar hakkında önemli çalışmalar yapılsa da Felah Grubu'nun Anadolu'ya yaptığı yardımlar hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle Felah Grubu'nun Milli Mücadele'deki faaliyetlerini ele alan bu çalışma ile literatüre katkı sağlamaya çalışılacaktır.

Felah Grubu'na Giden Süreç

Millî Mücadele döneminde Anadolu hareketine yardım amacıyla kurulan gizli gruplardan birisi de Felâh Grubu'dur. Mondros Mütarekesi sonrasında işgallerin artarak devam etmesi, İstanbul'un işgali ve Sevr Antlaşması'nın İstanbul Hükümeti'ne zorla kabul ettirilmesi karşısında Ankara Hükümeti'nin desteğiyle ortaya çıkan bir harekettir. Anadolu'ya subay, silâh, cephane ile malzeme göndermek ve istihbarat yapmak amacıyla, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne bağlı olarak, Ankara'nın onayı alınarak kurulmuş olan ilk gizli grup Felâh Grubu'dur.⁵

Felah Grubu kuruluş çalışmalarına 'Moltke' adıyla birkaç kişi ile başlamış, merkez olarak Eminönü Balıkpazarı'na dönen köşede Hüseyin Hüsnü Eczanesi'nin tavan arası belirlenmiştir. Mühendis İhsan'ın Selimiye'deki evi ve Neşet Bey'in Beylerbeyi'ndeki Hazım Paşa Yalısı faaliyetlerin yürütüldüğü diğer yerlerdir.

Felah Grubu'nun ilk teşkilatının ismi Hamza Grubu olup, 23 Eylül 1920 tarihinde faaliyetine başlamıştır. Hamza Grubu'nun kurucusu Yüzbaşı Neşet Bey'dir. Neşet Bey Ankara'ya giderek Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul görmüş ve ondan aldığı direktif ile İstanbul'a dönerek çalışmalara başlamıştır. Aslında Hamza Grubu'nun kuruluşu ile ilgili çeşitli iddialar vardır. Bunlardan birisi grubun, daha sonra amirliğini yapan Ekrem (BAYDAR) Bey'in, Hamza Grubu'nu kendisinin kurduğunu iddia etmesidir. Ekrem Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta, esaretten döndüğünü, bir Erkân-ı Harbiye subayı olarak vatana hizmet etmek istediğini belirtmiştir. Bu isteğine karşılık Mustafa Kemal Paşa'nın

⁴ Mesut Aydın, *Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

⁵ Servet Avşar, *Milli Mücadelede Propaganda Faaliyetleri (1918-1923)*, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2010, s.172.

da İstanbul'un işgalinin yakın olduğu, kendisinin İstanbul'da kalarak istihbarat ve Yardım Başkanlığı vazifesini yapmasını ve hemen teşkilatlanmasını bildirdiğini ifade etmiştir.⁶

Hamza Grubu yaklaşık üç ay kadar faaliyette kaldığı dönemde, İstanbul'daki bazı zararlı dernek üyelerinin künyelerini Ankara'ya göndermiş, muhbirlerini Bursa, İzmir ve Manisa'ya kadar sokarak, Yunan ordusunun harekâtı ile ilgili Ankara'yı bilgilendirmiştir.

Hamza Grubu üyelerinden Şakir Muzaffer Bey'in İngilizler tarafından yakalanması ve grup şifrelerinin İngilizlerin eline geçmesi sonucu 15 Aralık 1920'de grup, isim değiştirerek "Mücahid" adını almıştır.⁷ Mücahid Grubu da yazışma ve faaliyetlerini 23 Şubat 1921 tarihine kadar sürdürmüş, bu tarihten sonra "Muharip Grubu" adını almıştır. Sakarya Savaşı hazırlıkları sürerken, Muharip Grubu'ndan Genelkurmay'a gelen mesajda, "İzmit'e kaçak fişek ve askeri gereç götüren motorun, 9 Ağustos 1921 tarihinde İstanbul'a dönerken bir İngiliz devriye motoru tarafından durdurulup arandığı, kaçak fişeklerin ve gereçlerin teslim edildiğini gösteren makbuzun İngilizlerin eline geçtiği, grup adı ve mührünün deşifre olduğu, kaptan ve mürettebatın tutuklandığı" bildirilmiştir. Bu gelişme üzerine Ankara tarafından şifre ve mührü değiştirilen grup, 31 Ağustos 1921 tarihinde "Felah Grubu" adını almıştır.⁸

Millî Mücadele döneminde İstanbul'dan Ankara Hükümeti'ne her türlü destek ve yardımı sağlayan Felah Grubu, Millî Mücadele'nin sonuna kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.

Fevzi (Çakmak) Paşa, grupların devamlı olarak isimlerinin değiştirmelerini İngiliz İstihbaratının tuzağına düşmelerine bağlamaktadır.⁹ Bu durum I. Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla İngiltere'nin Anadolu'yu kontrol altında tutabilmek için

⁶ Aydın, a.g.e, s.50.

⁷ Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşı'nda Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, Ankara, 1994, s.43.

⁸ Serdar Yurtsever, *Millî Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)*, Ankara, 2013, s.61.

⁹ Avşar, a.g.e. s.175.

Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Millî Mücadele'yi engellemeye çalıştığını göstermektedir.

Felah Grubu'nun Teşkilat Yapısı

Felah Grubu içerisinde görev dağılımı yapmış, 5 şube şeklinde örgütlenerek aşağıda yer alan şekli ile faaliyetlerini gerçekleştirmiştir:¹⁰

1.Şube; istihbarat, propaganda ve bunlarla ilgili vazifeleri yapmak üzere teşkilatlanmıştır. Şube müdürü Erkân-ı Harb Yüzbaşısı Seyfettin Bey (kod adı Yıldız), şube memuru ise Topçu Mülazım-ı evvel Rıdvan Bey'dir.

Grubun eleman istihdam etmeyi düşündüğü yerler; Harbiye Nezareti, İşgal kuvvetlerinin İrtibat zabıtlıkları, Ecnebi sefaretlikleri, İstanbul Merkez Kumandanlığı, İstanbul Polis Müdüriyeti ve Hariciye Nezareti'dir. İstihbarat çalışmaları, İstanbul'un çeşitli semtlerinde meydana getirilen merkezler aracılığı ile yürütülmüştür. Bu merkezler grup mensuplarının evlerinde tesis edilmişti. Biri Fatih, ikisi Şişli ve başka biri de Eminönü civarındaydı.¹¹

2.Şube; Kitaât-ı Fenniye şubesi olup telgraf, telsiz ve diğer muharebe malzemesinin Anadolu'ya gönderilmesi ile görevlidir. Şube müdürü Telgraf Yüzbaşısı Hilmi Bey'dir. Hilmi Bey, Ankara'nın emri ile İstanbul'da kalması mahzurlu görülerek Anadolu'ya çağırılmış ve orada istihdam edilmiştir.

3.Şube; Muâmelât-ı Zatiye Şubesi olup personel işleri, subayların tedarik ve sevki, posta işlemleri, Anadolu'ya gönderilecek tüm aleyhtar memurlar ile casusların hakkında bilgi elde edilmesinden sorumludur. Şube müdürü Erkân-ı Harb Yüzbaşısı Neşet Bey (kod adı Ay), şube memuru ise Topçu Yüzbaşısı Rasim Bey'dir.

4.Şube; Mühimmat Şubesi olup mühimmat ve harp malzemeleri tedarikinden sorumludur. Şube müdürü E. H. Yüzbaşısı Ekrem Bey (kod adı Güneş), şube memuru ise Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi'dir.

¹⁰Emin Demirel, *Teşkilatı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, İstanbul, 2002, s.195-196. ; Aydın, a.g.e., s. 57-62.

¹¹ ATASE Arşivi, İSH, 1534/8.

5.Şube; Levâzım Şubesi olup levazım işleri, subay sipariş işlemleri, askeri eşya tedariki, tüm hesap işlemlerinin tutulmasından sorumludur. Şube müdürü Yüzbaşı Sabit Bey (kod adı Işık Hadi), şube memuru ise Yüzbaşı Vasfi Efendi, Yüzbaşı Kemal Efendi ve Yüzbaşı Arif Efendi'dir.

Başkanlığını Erkân-ı Harb Binbaşısı Ragıp oğlu Ekrem (Baydar) Bey'in yaptığı Felah Grubu'nun 20 kişiden oluşan üyeleri ve görevleri aşağıda yer alan şekildedir:¹²

- 1) Ragıp oğlu Ekrem (Tophane), Rütbesi: Erkân-ı Harb Binbaşısı, Görevi: İstihbarat ve Yardım Başkanlığı.
- 2) Mehmet oğlu Aziz Hüdâi (İstanbul), Rütbesi: Binbaşı, Görevi: Siyasi İstihbarat.
- 3) Süleyman oğlu Kerim (Selanik), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Şifre Subayı.
- 4) Sadık oğlu İsmail Hakkı (Edirne), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Şifre Subayı.
- 5) İbrahim oğlu Kemal, Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Askeri İstihbarat.
- 6) Nezir oğlu Bedii (Kuzguncuk), Rütbesi: Üsteğmen, Görevi: Osmanlı Hükümeti Genel Kurmayı'nda İstihbarat
- 7) Ahmet oğlu Fehmi (İstanbul), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Zât İşleri.
- 8) Yusuf Ziya oğlu Cevdet (Midilli), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Anadolu'ya subay sevki ve tebligâtı.
- 9) Yahya oğlu Rasim (Üsküp), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Nakliye işleri.
- 10) Arif oğlu Eyüp (İstanbul), Rütbesi: Yarbay, Görevi: Topçu malzemesinin Anadolu'ya nakledilmesi.
- 11) Hüseyin oğlu Mehmet Emin (İstanbul), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Topçu malzemesinin Anadolu'ya nakledilmesi.
- 12) Osman oğlu Ahmet Ağa (İstanbul), Rütbesi: Üsteğmen, Görevi: Sevk edilecek malzemenin saklanması.
- 13) Kazım oğlu Hüseyin Hüsnü (İstanbul-Bakırköy), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: İstihkâm ve ulaşım aracı temin edilmesi.

¹²Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Kurtuluş Savaşında Casusluk Örgütleri*, İstanbul, 1981, s.110-111.

14) İbrahim oğlu Mehmet Ali (Girit), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Muharebe araçlarının temin edilerek Anadolu'ya gönderilmesi.

15) Edip oğlu Ali Saip (İşkodra), Rütbesi: Hesap memuru, Görevi: Hizmete ve hizmetlilere ait hesap işleri.

16) Mehmet Aziz oğlu Vasfi (İstanbul), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Levâzım işleri.

17) Osman oğlu Seyfettin (İstanbul), Rütbesi: Yüzbaşı, Görevi: Levâzım işleri.

18) Saim oğlu Saffet (Trabzon), Rütbesi: Üsteğmen, Görevi: Kurye subaylığı.

19) Hüseyin oğlu Ziya (Kırşehir), Rütbesi: Üsteğmen, Görevi: Sevkiyât

20) Ahmet oğlu İbrahim Ethem (İstanbul), Rütbesi: Teğmen, Görevi: Sevkiyât

Felah Grubu'nun, kurulduğu tarihten itibaren kısıtlı ve sayısı az olan personeli ile organize olarak imkânlar dâhilinde Millî Mücadele'de üstlendiği önemli görevi yerine getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Felah Grubu'nun Gizliliği

Felah Grubu yaptığı faaliyetlerin açığa çıkmamasına yönelik bir takım tedbirler almıştır. Grup, İstanbul'da varlığını sürdürdüğü dönemde gizli adreslerde faaliyetlerde bulunmuş ve sık sık buldukları adresleri değiştirmişlerdir. Grup yöneticileri Ay-Güneş-Yıldız gibi takma isimler kullanmışlar, Ankara-İstanbul arasında haberleşme kuryeler aracılığıyla sağlanmış, her ay kuryelerin kullandığı parolalar değiştirilmiş, telgraf yazışmalarında şifre kullanılmış, herhangi bir tehlike durumunda ihtiyat gruplarına geçiş için hazırlıklarda bulunulmuş, grup isimleri kısaltma olarak yazışmalarda kullanılmış ve Ankara'ya gönderilmek üzere hazırlanan raporların açık halinin şifre ile gönderilmesi sonrasında raporların açık hali yakılarak imha edilmiştir. Felah Grubu'nun almış olduğu önlemlere bakıldığında gizliliğe riayet edildiği görülmektedir. Grup gizli bir şekilde yapılanma ve faaliyetlerini gerçekleştirme içerisinde bulunarak aslında açığa çıkma veya grup üyeleri içerisinde birisinin ihaneti ile karşı karşıya kalınma ihtimaline karşılık tüm üyelerinin görevden geri kalmamaları amaçlanmıştır.¹³

¹³ Yurtsever, a.g.e., s.223.

Felah Grubu gizlilik içinde faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmasına rağmen bazı üyeleri açığa çıkmaktadır. İşte bu şekilde açığa çıkan üyeler, grubun çalışmalarını tehlikeye atmak için Anadolu'ya geçmek zorunda kalmışlardır.¹⁴

Felah Grubu'nun Anadolu ile Haberleşmesi

Felah Grubu, kurulduğu tarihten itibaren Anadolu ile haberleşmeyi çeşitli yollarla sağlamıştır. Grubun ilk teşkilatı olan Hamza Grubu gerekli makam ve merkezlerle irtibatını kuryeler aracılığıyla sağlamıştır. Grup, Ankara'dan veya sahillerdeki istihbarat zabıtlıklarından gönderilecek olan kuryelerin kendileri ile direkt olarak temasa geçmelerini uygun bulmayarak, verdikleri adreslere müracaat etmelerini ve bu suretle irtibatın sağlanmasını uygun görmüştür.

Grubun, Ankara ile haberleşmesini temin edecek diğer bir yol ise sahillerdeki istihbarat zabıtlıkları ile şifre haberleşmesidir. Bu yol ile haberleşmenin gerçekleşmesi için en müsait durumda bulunan İstihbarat Zabıtlığı, İnebolu İstihbarat Zabıtlığı idi.¹⁵ Grup tarafından hazırlanan herhangi bir yazı veya rapor, kurye aracılığıyla İnebolu'ya gönderilerek orada şifre ediliyor ve telle Ankara'ya ulaştırılıyordu.¹⁶ Böylece kurye ile haberleşme işgal altında bulunan İstanbul'da güvenilir bir yol olduğu için tercih edilmiştir.

Felah Grubu, Ankara ile hızlı bir şekilde haberleşmeyi gerçekleştirmek için İstanbul telgraf Müdürü İhsan (Pere) Bey ile görüşmeler yaparak büyük postanenin bodrum katında gizli bir telgraf merkezi oluşturulmuştur. Telgraf hatlarına ait bir planın bulunmamasına karşın, telgraf çavuşu Hacı Mümtaz'ın hatları ve istikametlerini ezbere bilmesinden faydalanılarak, Ankara yönüne hat tahsisi sağlanmıştır. Postanenin bodrumunda kurulan haberleşme merkezine yapılacak baskının haber alınması üzerine, gizli haberleşme merkezi aynı gece İhsan Bey'in evinin bodrumuna kurulmuştur. Telgraf müdürünün evine taşıdığı makineler, günün her saatinde çalışmış, Mustafa Kemal Paşa'ya haberler ulaştırılmıştır.¹⁷ Felah Grubu tarafından İstanbul'dan

¹⁴ Yurtsever, a.g.e., s. 312.

¹⁵ ATASE Arşivi, İSH, 1533/2.

¹⁶ Aydın, a.g.e., s. 75.

¹⁷ Yurtsever, a.g.e., s. 91.

Anadolu'ya haberlerin ulaştırılması ve yardımların yapılması İngilizleri rahatsız etmiştir.

İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçırıldığını düşünen İngiliz İstihbarat Teşkilatı, İstanbul'daki İngiliz Siyasi Temsilciliğine silah kaçırma işlemlerinin hangi yollarla yapıldığına dair rapor vermiştir. Bu raporda İstanbul'dan Anadolu'ya silahın iki yolla kaçırıldığı belirtilmiştir. Birincisi, Haydarpaşa-İzmit bölgesidir. Bu yolda tren yolu ve kayıklarla kaçakçılık yapılmıştır. İkincisi ise, Karadeniz limanlarına yapılan sevktir. İngiliz İstihbarat Servisi, bu yollar üzerinden yapılacak kaçakçılığın önlenilebileceğini dile getirerek alınabilecek tedbirleri şu şekilde sıralamıştır:

1.Pendik-İstanbul arasının tamamen boşaltılması, Pendik'ten sivillerin çıkarılarak bölgenin işgal altına alınması.

2.Karaburun'dan Pendik'e, Pendik'ten Karadeniz'e kadar denetim altına alınması, Karaburun-Pendik arasında kontrol amaçlı gemilerin bulundurulması, Pendik-İzmit arasında İngiliz kuvvetlerinin iki kat artırılarak Kağıthane önlerinde önlem alınması.

3.İstanbul'da, Anadolu'ya askeri malzeme sevkiyatıyla uğraşan şubelerin mühürlenerek bu işi yapan subayların Anadolu'ya sürülmesi.¹⁸ Bu durum, bir taraftan İngilizler Anadolu'da işgal faaliyetlerini gerçekleştirirken, diğer taraftan İngiliz İstihbarat Servisi'nin, Ankara Hükümeti faaliyetlerini ve Ankara Hükümeti'ne destek veren kişi ve kuruluşları kontrol altında bulundurmak ve Anadolu'ya yapacakları yardımları ne şekilde olursa olsun önlemeye çalıştığını göstermektedir.

Felah Grubu'nun Propaganda Faaliyetleri

Felah Grubu, Millî Mücadele'ye karşı olanların olumsuz yönde yaptıkları propagandanın İstanbul halkı üzerinde etkisini azaltmak ve yok etmek amacıyla karşı propaganda faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Grup, kurulduğu tarihte Ankara'ya gönderdiği yazıda¹⁹, propagandanın önemine işaret etmiştir.

¹⁸ Bülent Çukurova, *M.M. Grubu Haberalma Raporlarında Grup Faaliyetleri ve Bazı Zararlı Cemiyetler*, Ankara, 1989, s.53-54

¹⁹ Grup, İstanbul ve dış basın gazetelerinin Ankara tarafından düzenli olarak alınmadığının öğrenildiğini, eğer ihtiyaç varsa bunun grup tarafından sağlanabileceğini, Ankara matbuatının İstanbul'a düzenli olarak gönderilmesi gerektiğini, İstanbul'a

Felah Grubu, propaganda konusunu Ankara'nın dışarıdaki ve İstanbul'daki basın hakkında aydınlatılması, aynı zamanda Anadolu'daki matbuat konusunda İstanbul'un bilgilendirilmesi ve Milli Mücadele aleyhinde yayın yapan faaliyetlerin boşa çıkarılması için Anadolu'daki Millî Mücadele'ye ilişkin İstanbul'un doğru bir şekilde haberdar edilmesi şeklinde ele almıştır.

1 Aralık 1920 tarihinde Ankara'ya gönderilen bir yazıda, Kurmay Yüzbaşı Neşet Bey'in Ankara'dan gelirken beraberinde kitap, ajans, beyanname ve mecmuaların her sınıf halka dağıtıldığı ve olumlu sonuçların gözlemlendiği belirtilmiştir. İhsan Aksoley, gruba ulaşan Ankara matbuatını tanıdıklarına dağıttığını, vapur ve trenlerde yer değiştirerek birkaç tane, tramvay ve tünelde birer tane gazete bırakarak çıktığını, bu şekilde gazetelerin İstanbul'da dağıtılmasını sağladığını anlatmaktadır.²⁰

Felah Grubu, Ankara'dan gelen her türlü matbuatı İstanbul halkına dağıtmakla beraber aynı zamanda İstanbul'da yayınlanan gazeteleri de Ankara'daki Askerî İstihbârât Salonu'na, Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne ve Afgan Büyükelçiliğine düzenli olarak göndererek İstanbul'daki durumun günübürlük olarak Anadolu'ya bildirmeye çalışmıştır.²¹

Van, Erzurum ve Trabzon havalisinde Ermeniler tarafından yapılan mezalimi tespit eden resmi heyet raporlarının basım ve dağıtılması, İstanbul'a gelen Amerikalılara verilmesi, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti tarafından talep edilmiştir. Ermenilerin ve Yunanlıların işgal ettikleri yerlerde yaptıkları zulümleri gösteren bir kitap hazırlanmış, Hüsniyat matbaasında Binbaşı Aziz Hüdaî Bey tarafından gizlice bastırılmıştır. Dört dilde yazılan bu kitaplardan birer adedi İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan Hükümetleri'nin İstanbul'da bulunan temsilcilerine posta ile gönderilmiştir.²² Bu gelişmeler Ulusal Bağımsızlık

gönderilen Yeni Gün ve Hakimiyet-i Milliye gazetelerinin ya hiç ya da gecikmeli olarak ulaştığını, bu nedenle Ankara gazetelerinin düzenli şekilde önce sahile oradan da İstanbul'a gönderilmesi için gerekli emirlerin verilmesi gerektiğini Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâsetine izah etmiştir. Yurtsever, a.g.e., s. 322

²⁰ Hüsni Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, İstanbul, 1975,c.1, s.206.

²¹ ATASE Arşivi, İSH, 1731/3.

²² Yurtsever, a.g.e., s. 324-325

Savaşı'ndan Türk halkını haberdar etmek ve Türk halkının haklı direnişini dünya kamuoyuna duyurmak için basından da yeteri kadar istifade edildiğini ortaya koymaktadır.

Ankara Hükümeti, Milli Mücadele döneminde gerçekleştirilen önemli başarıları yayınlamış ve bunların İstanbul basınına duyurulması için Felah Grubu'na ulaştırılmasını sağlamıştır. Grupta, kendisine ulaştırılan Mustafa Kemal Paşa'nın bildirimlerinin hızlıca basına iletilmesini sağlamak için Bostancı'da gizli telgraf merkezi kurmuştur.

Sultan Vahdettin'in yaveri Albay Naci Bey'in (İldeniz) Anadolu'ya geçmesinin İstanbul'da büyük yankı uyandırması üzerine Felah Grubu, Millî Mücadele'ye olumlu katkı sağlayacağını düşünerek Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu, Vahdettin'in damadı Binbaşı İsmail Hakkı (Okday) ve Sadrazamlık Başyaveri Yarbay Hüseyin Hüsnü Bey'e Anadolu'ya geçmeleri için çağrıda bulunmuştur. Grup, İsmail Hakkı Bey'e "Adapazarlı koyun tüccarı Mustafa Ağa" adı ile sahte kimlik hazırlamıştır. Haydarpaşa'dan trenle 28 Ocak 1921 tarihinde yola çıkmışlar, İngiliz kontrolüne takılmadan Geyve'ye ulaşmışlardır. Bunun üzerine ertesi gün bütün gazetelerde Vahdettin'in damadı ve Tevfik Paşa'nın oğlu ile Sadrazamlık Başyaveri'nin Anadolu'ya kaçtığı haberi birinci sayfalarda yer almıştır.²³ Ayrıca Yakup Kadri, Yahya Kemal, Ruşen Eşref ve Falih Rıfkı gibi İstanbul'da çeşitli meslek gruplarındaki kişilerinde bu grup sayesinde Anadolu'ya geçtikleri bilinmektedir.²⁴ Bu şekilde toplumda etkin olan önemli isimlerin halk nezdinde örnek alınması böylece halkın Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na destek olması sağlanmıştır.

Felah Grubu'nun Anadolu'ya Gönderdiği Yardımlar

Anadolu'nun işgali karşısında, elde var olan silah ve mühimmatla hemen mücadeleye başlamak gerekiyordu. TBMM Hükümeti, ilk tedbir olarak Doğu ve Güneydoğu bölgesinde ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dağınık halde bulunan silah, mühimmat ve malzemeyi toplayarak ihtiyaç olan cephelere göndermiştir.

²³ Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, İstanbul, 2005, s.533.

²⁴ Himmetoğlu, a.g.e.,c. I, s. 67-68.

Felah Grubu Anadolu'ya göndereceği silah, mühimmat ve harp malzemelerinin temininde; baskın ile muhafızları bağlamak, para verme, eğlenmeye götürme, sarhoş etme, depo, ambar ve fabrikalar arasında yer değiştirme, bedeli ödenerek satın alma, şahsen alınabilecek ve taşınabilecek miktarda olan malzemeleri ilgili kişilere aldirmek, sayılı ve dolu olan sandıkları boşaltmak ve yerine başka sandıklar koymak gibi yöntemleri kullanmıştır.²⁵

Ankara Hükümeti'nin ihtiyaçları karşılamak için İstanbul, İmalat-ı Hârbiye Müesseseleri ile silah ve cephaneye depolarına sahip olması nedeniyle en önemli kaynak durumundadır.²⁶ Ancak ihtiyaç duyulan bu malzemeleri İstanbul'dan çıkarmak kolay olmamıştır. Örneğin, 1921'de Rus sığınmacılar ve İngiliz askerlerinin barındığı Selimiye Kışlası'ndaki depolardan telsiz aletleri Felah Grubu tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Bunun için Teğmen İhsan (Aksoley) bir plan hazırlamış, Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde görevli bir doktorun bir Türk askerinde veba teşhisi koymasını istemiştir. Olayın rapor edilmesine üzerine kışla hemen boşaltılmış, böylece soygun gerçekleştirilmiştir.²⁷

İstanbul'da bulunan depolardan çeşitli yöntemlerle alınan malzemeleri, Felah Grubu kurulduğu ilk zamanlarda küçük motorlarla gece taşınmasını sağlamıştır. Bunu yaparken, egzoz dumanı lastik borularla denize verilmiş, motor sesi böylece önlenmiştir. Işık yakılmadan Karamürsel'e doğru tehlikeli yolculuklar yapılmıştır.²⁸ Felah Grubu'nun sağladığı telsiz dinleme istasyonu sayesinde düşman devriyelerinin görev saatleri öğrenilerek, yola çıkılması sağlanmıştır. Ayrıca, Boğaz'ın gece ve gündüz gözetimi ve durumun her gün Felah Grubu'na bildirilmesi için Kavak Liman Reisi Yüzbaşı Fuat Bey görevlendirilmiştir.²⁹

Felah Grubu ilerleyen zamanlarda, Anadolu'nun isteklerini mavna, taka, motor gibi araçlarla karşılamının zor olduğunu göz önünde bulundurarak, mensuplarının düzenli ve yoğun çalışmaları sonucunda,

²⁵ Himmetoğlu, a.g.e., s. 293.

²⁶ Yurtsever, a.g.e., s. 183.

²⁷ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İstanbul, 2014, s.178-179.

²⁸ Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek: Sovyetler Birliği'nden Alınan Destek Kuvayı Milliye Donanması*, İstanbul, 1992, s.166.

²⁹ Himmetoğlu, a.g.e., c. II, s.199.

Fransız ve İtalyan deniz nakliye şirketleri ile anlaşmıştır. Küçük nakil araçları yerlerini bu şirketlerin ticaret gemilerine bırakmış, böylece bu gemilerle büyük ölçüde silah ve cephanenin Anadolu limanlarına sevkiyatı yapılmıştır.³⁰ Yabancı şirket gemileri kullanımından önce Türk bandıralı vapurlar sevkiyat için kullanılmış ancak İngilizlerin Türk bandıralı vapurlara karşı yaptığı sıkı kontroller neticesinde yabancı şirketlerin, kapitülasyonlardan faydalanarak Türk karasularında serbestçe ticaret yapabilmelerinden dolayı yabancı şirket gemileri tercih edilmiştir. Büyük tonajlı gemilerin tercih edilmesinin diğer sebepleri ise, küçük teknelerin her mevsimde Karadeniz'e çıkamamaları, İstanbul Boğazı'ndaki kontrol barajını aşamamaları ve Boğaz'dan çıkabilenlerin de Karadeniz'de devriye gezen işgal kuvvetlerine yakalanmalarıdır.

Anadolu'ya yabancı ticaret gemileri ile gönderilen malzemeler, Karadeniz'de İnebolu, Samsun, Trabzon, Ereğli ve Amasra'ya; Ege ve Doğu Akdeniz'de Fethiye, Antalya ve Mersin'e; Marmara'da İzmit ve Karamürsel iskelelerine çıkarılmıştır.³¹ İstanbul'dan ve Rusya'dan deniz yoluyla taşınan malzemeler için Anadolu'ya en önemli giriş kapısı İnebolu olmuştur. İnebolu dışında Samsun ve Sinop limanları da kullanılmış ancak bu limanlara yakın bölgelerde Rum çeteleri faaliyet gösterdiklerinden ulaşım güven içinde yapılamamıştır. İnebolu ise küçük bir liman olmasına rağmen Karadeniz kıyılarını Ankara'ya bağlayan karayolunun başlangıç noktası olması bakımından önemlidir. İnebolu'nun güvenliği için Amasra limanı bir üs haline getirilmiş ve kıyıya toprak yerleştirilmiştir.³² Sevkiyat noktalarına bakıldığında grubun sadece belirli bir bölge ile sınırlı kalmadığı, deniz taşımacılığının mümkün olduğu her noktaya sevkiyat yapmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

İstanbul'da Felah Grubu, çalışmalarına devam ederken Mustafa Kemal Yunanlılar'a karşı gerçekleşecek olan I. İnönü Muharebesi için Felah Grubu aracılığıyla İstanbul'dan sahra topları istemiş, toprak İtalyan şirketi Lloyd Triestino Company'ye ait bir gemiyle Anadolu'ya gönderilmiştir. Felah Grubu, Yunan Ordusu'nun son durumunu öğrenmek amacıyla grup içinde kime görev vereceği konusunu da

³⁰ Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923), Ankara, 1975, c. VII, s.102.

³¹ Yurtsever, a.g.e., s. 189-193.

³²Mütercimler, a.g.e., s. 167.

tartışmıştır. Bir Rum olan Pandikyan'ın bu görevi yerine getirebilecek yapıda olduğu ve Yunan Ordusu'na ait bilgileri elde edebileceği değerlendirilmesinde bulunulmuştur. Ancak yapılan değerlendirmelerde tercih edilen kişi ise Yüzbaşı Kemal Bey olmuştur. Grup üyelerinden Yüzbaşı Kemal Bey, Yunan Ordusunun Batı Cephesi'ndeki durumunu Fransız istihbarat şube müdürü ile olan arkadaşlığı sayesinde harita elde ederek takip etmiştir. Haritada, Yunan Ordusu'nun Batı Anadolu'daki en ileri hatlarına kadar bütün mevzileri, topçu gözetleme yerleri, tahkimat ve gelişme yönleri, büyük birliklerin yerleri ile Yunan Başkomutanlığı'na ait ihtiyat yeri işaretlenmiştir. Harita bir kurye sayesinde Ankara'ya ulaştırılmıştır. Haritayı inceleyen İsmet Paşa ve kurmayları, haritanın yanıltma amacıyla düzenlenmiş olma ihtimaline karşılık, haberin güvenilirliğini gruba sormuştur. Ancak grup, konuya açık bir şekilde cevap vermeyi uygun bulmayarak sadece bilgilerin güvenilir olduğunu söylemekle yetinmiştir.³³

Sakarya Muharebesi öncesi Türk ordusunun durumu iyi değildi. 1921 yılı içerisinde İnönü ve Kütahya-Eskişehir Muharebeleri yapıldığı için mühimmat sıkıntısı oldukça fazla idi. Sakarya Meydan Muhaberebesi'nin zaferle sonuçlanmasından sonra İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilen silah ve cephane miktarında artış olmuştur.

Millî Mücadele'nin kaderini belirleyecek olan Büyük Tarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi için hazırlıklar devam ederken Kasım 1921 başlarında Felah Grubu tarafından 8,8'lik toplara mahsus bir kürsü ile 16 adet yedek malzemesi Samsun'a sevk edilmiş, böylece Yavuz Zırhlısı'ndan sökülerek trenle Arifiye'ye, oradan da Samsun'a götürülen 8,8'lik toplar için ilk malzemeler sağlanmış oldu. Millî Mücadele'de çok büyük hizmetler vermiş olan bu ateş gücü yüksek olan toplara ait mermi ve muhtelif cephane sevkiyatı artarak devam etmiştir. Nitekim 8 Haziran 1922'de Yavuz bataryalarına ait zayıf tesirli 1000 atım kadar mermi daha Karadeniz limanlarına gitmek üzere yola çıkarılmış, 7 Temmuz 1922'de Felah Grubu tarafından Yavuz bataryalarına mahsus zayıf tesirli 150 adet tahrip mermisiyle, altı sandık içinde 18 adet tenvir mermisi Minerva vapuru ile Samsun'a gönderilmiştir. 30 Ekim 1922'de ise yine bu bataryalara ait 150 adet âdi mäsademe mermisi ve 100 adet tapa Altay

³³ Ekrem Baydar, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum", *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1970.

vapuru ile Samsun'a gönderilmiştir. Bunların yanı sıra, 18 Aralık 1921 tarihinde Muavenet-i Bahriye Heyeti³⁴ tarafından bir deniz tayyaresi ile Turgut Reis Zırhlısı'nın 7,5'luk toplarına mahsus 256 atım mermi İzmit'e gönderilmiştir. 12 Kasım 1921'de Muavenet-i Bahriye Heyeti tarafından hazırlanan iki tayyare, yedek aksamı ile birlikte İzmit Menzil kumandanlığına sevk edilmiş Felah Grubu ise 20 Şubat 1922'de piyade mermisi, uçak mermisi, çeşitli askerî malzeme ve silah, 30 Ekim 1922'de de yedek aksamı ile birlikte iki deniz uçağını İzmit'e göndermiştir.³⁵ Muavenet-i Bahriye Heyeti'nin, Felah Grubu'na katılması sonucunda grubun sevkiyat faaliyetleri daha etkili olmuştur.³⁶

7 Eylül 1922'de hareket eden Yelkencizâdelerin Anadolu vapuruyla İnebolu ve Samsun'a gönderdiği malzemeler aşağıda yer almaktadır:³⁷

Samsun'a Sevk Edilen Eşya

Markası	Sandık numarası	Sandık adedi	Miktarı	Türü
ADH		1 sandık	5 adet	7,5'luk Şınaydır cebel dürbünü
	482		5 adet	7,5'luk müstakil olmayan dürbün
			5 adet	7,5 sehpalı, pusulalı nişan dâiresi
	712	1 sandık	4 adet	Sehpalı küllemetre
	713	1 sandık	2 adet	Sehpalı makaslı batarya dürbünü
	714, 715	2 sandık	9 kangal	11 kilometre kablo

³⁴ Deniz yolu ile yardım grubu anlamına gelen bu grup, Anadolu'dan bağımsız bir örgütlenme halinde Anadolu'ya deniz yolu ile malzeme kaçırmaktaydı. İlk başta Felah Grubu'ndan bağımsız olarak kurulmuş fakat ilerleyen tarihlerde Felah Grubu'na katılmıştır.

³⁵ Metin Ayışığı, "Milli Mücadele'de İstanbul'dan Anadolu'ya Yapılan Silah Sevkiyatı ve İstihbarat Meselesi", *Ata*, (1992).

³⁶ Himmetoğlu, a.g.e., s. 236.

³⁷ ATASE Arşivi, İSH, 1601/15.

İnebolu'ya Sevk Edilen Eşya(1 Numaralı Liste)

Markası	Sandık numarası	Sandık adedi	Miktarı	Türü
ADH	602	1 sandık	25 adet	Çelik küskü
			4 adet	Taşıma manivelası/kolu
	604	1 sandık	52 adet	Taşıma manivelası/kolu
	605, 606	2 sandık	9 adet	Sehpalı dürbün, cebellere özel nişan dairesi
			4 adet	Sehpalı, pusulalı nişan dâiresi
			3 adet	Sehpalı, makaslı batarya dürbünü
	607, 608	2 sandık	2 adet	Seyyar demirci körüğü (portatif)
	609	1 sandık	1 adet	Sandıklı seyyar demirci körüğü takımı
	610, 611	2 sandık	2 adet	Alman toplarına ait alet sandığı
	612, 614	3 sandık	3 adet	Alman toplarına kundak yedek alet sandığı
	615, 616	2 sandık	2 adet	Bir kama yedek takımı
XADHH	617	1 sandık	1 adet	Kama tırnağı
			4 adet	Toplara özel anahtar
			4 adet	Çeşitli yay
			1 adet	Kama kurma mandalı
			1 adet	Çarpma iğnesi
			3 adet	Çarpma iğnesi ucu
			3 adet	Çarpma iğnesi somunu
			49 adet	Çeşitli somunlu civata
			618	1

			1 paket	Dürbünlere aid vida
			10 takım	Dürbünler için erkek
			58 adet	Mercek
			170 adet	Ruhlu şişesi
			9 adet	Mahfazalı bağımsız dürbün
			1 adet	Sahra toplarının çevirme yaylarını sökmeye yarayan palanga
			6 adet	Genişlik aleti
	619	1	2 çift	Bir kudretli cebel çevirme yayı
			37 adet	Bir kudretli cebel kama çarpışma iğnesi
			50 adet	Bir kudretli cebel kama çarpışma yayı
	620	1	4 adet	Bir cebel bağımsız nişangah
			1 adet	Sahra bağımsız nişangahı
			2 adet	Romen bağımsız dürbünlü nişangah

Samsun ve İnebolu'ya gönderilen malzemelere bakıldığında Felah Grubu'nun silah ve cephane konusunda yetersiz kaldığı, istihbarat, propaganda ve zaruri ihtiyaçların karşılanmasında daha etkin rol oynadıkları söylenebilir. Grubun silah ve cephane sevkiyatlarında yetersiz kalmasının sebebi olarak yeni kurulmuş olmaları ve yetki alanlarının sınırlandırılmış olduğu gösterilebilir.

Adana, Antep, Maraş ve Urfa'da güçlü bir direniş ile karşılaşan Fransa'nın ağır kayıplar vermesi ve Türk ordularının İnönü ve Sakarya Muharebelerinde de üstün başarılar sergilemesi Fransa'nın tutum değiştirmesine sebep olmuştur. Özellikle 20 Ekim 1921 Ankara

Antlaşması'ndan sonra Anadolu'ya yapılan silah sevkiyatına göz yummuşlardır.

Felah Grubu'nun Müdâfaa-i Milliye Vekâleti ile yaptığı yazışmalardan Fransızların eline geçen Wrangel ve Gürcistan ordusuna ait harp malzemesinin alımını da gerçekleştirdiği görülmektedir.³⁸ Felah Grubu'ndan Kimyager Nuri Efendi'nin silahların alımı esnasında Zeytinburnu'nda Fransızlar huzurunda muhalefet gösterdiği belirtilen yazıda, her ne surette olursa olsun Maçka'daki makineli tüfeklerden hiç olmazsa bir kısmının lazım gelenlere yani İngilizlere rüşvet vermek suretiyle de olsa alınarak birkaç gün içerisinde Anadolu'ya nakledilmesi istenmektedir. Kaymakam Hüsameddin Bey'e de teyit amaçlı yazılan bir yazıda da, Maçka silahhanesinde bulunan 1.000 ağır ve 200 hafif makineli tüfeğin bir an evvel kaçırılması ve hiç olmazsa bundan bir kısmının birkaç gün içerisinde Anadolu'ya naklinin sağlanması talep edilmektedir.³⁹ Söz konusu makineli tüfek alımının Felâh grubu tarafından takip edilmesi özellikle istenmektedir.⁴⁰ İhtiyaç olan silah alımından sorumlu tutulması ülkenin bağımsızlığı ve Türk milletinin istikbali için son derece önem taşıyan Anadolu Hareketi nezdinde güvenilir olduğunu göstermektedir.

Felah Grubu, Anadolu'ya 3 Ocak 1923 - 28 Ocak 1923 tarihleri arasında aşağıdaki tabloda belirtilen çeşitli malzemeleri göndermiştir:⁴¹

Tarih	Vasıta	Sevk edildiği yer	Gönderilen malzeme
-------	--------	-------------------	--------------------

³⁸ Wrangel Ordusu Menşevikler'in kolluk kuvvetlerini oluşturmaktadır. Bolşevikler ile girişilen mücadelede yenilgiye uğrayan Menşevikler ilk önce Kırım'a ardından 1919 yılında Osmanlı ülkesine gelmişlerdir, Bunlardan kalan cephaneler işgal döneminde Fransızların kontrolüne geçmiş, Felah Grubu'nun girişimleri sonucu cephanelerde bulunan askeri mühimmat ve levazımlar Anadolu'ya sevk edilmiştir. Wrangel Ordusunu daha ayrıntılı irdellemek için bkncz. Kerime Şahiner, "Bolşevik İhtilalinden Sonra Türkiye'ye Gelen Wrangel Ordusu ve Faaliyetleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.148-159.

³⁹ TİTE Arşivi, K.38, G.3, B.3-10001, 11001, 12001, 13001, 14001, 15001, 16001.

⁴⁰ TİTE Arşivi, K.38, G.3, B.3-24001.

⁴¹ ATASE Arşivi, İSH, 1635/51.

3 Ocak 1923	Şeref Cihan motoru	İzmir	Projektör makine
3 Ocak 1923	Bahtiyar motoru	İzmir	15/40 lık seri sahil toplarına has tahrip mermisi (180 sandık) 15/40 lık sahil toplarına has külahlı mermi Sehpalı telemetre (8 adet) Sehpalı vasat telemetre (12 adet) 15/40 lık külahlı tahrip mermisi (432 adet)
9 Ocak 1923	Gelibolu vapuru	Beşinci Kolordu	Süvari malzemesi (12 sandık)
28 Ocak 1923	Nuri Efendi idaresinde motor	İzmir	Uçak malzemesi
28 Ocak 1923	Eşref Kaptan idaresinde motor	İzmir	Çeşitli model mermi(15 sandık)
26 Ocak 1923	İhsan Hüda motoru	İzmir	15/40 lık külahlı tahrip danesi Sivri mermi (15 sandık)

Kurtuluş Savaşı'nda gerçekleştirilen askeri mücadele Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Savaşı ile sona ermesine rağmen Felah Grubu, projektör, süvari malzemeleri, uçak malzemeleri, çeşitli mermiler göndererek ordunun ihtiyaçlarını sağlamaya devam etmiştir.

Felah Grubu'nun faaliyette kaldığı sürece düzenli olarak Anadolu'ya gerçekleştirdiği sevkiyatın 38.500 tonu bulunduğu ambalaj, hamal, nakliye ve diğer masraflar için yüksek ücretler istenmesine rağmen toplam

masrafın her ton için 3375 kuruşu geçmediği ve bu durumun Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'nin belirlediği nakliye ücreti olan 3000 kuruşla uyumluluk arz etmesi⁴² grubun, hazinenin yüksek menfaatlerini gözettiğini ortaya koymaktadır.

Anadolu'nun silah ve malzemeye ihtiyaç duyduğu bir zamanda, Felah Grubu'na Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti tarafından İstanbul'dan Anadolu'ya hareket eden bazı vapurlarda Samsun ve çevresindeki Rumlara pahalı fiyatlarla silah ve cephane satıldığıının bilgisinin ve bu konuda gereken tedbirleri alınması talimatı verildiği görülmektedir.⁴³ Bu durum bize grubun aynı zamanda Anadolu'daki düşman Ermeni ve Rum çetelerine silah ve mühimmat gönderilmesini önlemeye çalıştığını göstermektedir.

Felah Grubu'nun Millî Mücadele döneminin zor şartları altında gerçekleştirmiş olduğu sevkiyatlar, sağladığı istihbaratlar hiç şüphesiz ülkenin bağımsızlığı ve Türk milletinin istikbalini kazanmasına sağladığı katkıları açıkça göstermektedir.

Felah Grubu'nun Dağılması

Felâh Grubu 8 Kasım 1922 tarihine kadar bağımsız olarak vazifesine devam etmiş ve bu tarihten sonra İstanbul Kumandanlığı işlerine, her konuda yardımda bulunulacağı belirtilmiştir. 8 Kasım 1922 tarihli yazıda, yapılacak olan yardımlar ile grubun bağımsız faaliyetlerinin engellenmemesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Ancak Ankara imzalı 1 Ocak 1923 tarihli bir yazı grubun kaderini tayin etmiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti II. Şube'den gelen "Hüsameddin" imzalı 1 numaralı emirde, grubun faaliyetlerinden İstanbul Kumandanlığı'nı haberdar etmesi istenmiştir. Böylelikle, Felâh Grubu İstanbul Kumandanlığı kontrolü altına girmiştir. 3 Şubat 1923 Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti imzalı bir emirde ise, Felah Grubu'nun silah, cephane, malzeme temini ve sevkiyatı gibi faaliyetlerine son verildiği ifade edilmiştir. Grupta görevli subayların ise artık Trakya-İstanbul arasındaki haberleşme ağını sağlayacakları belirtilmiştir. Bu faaliyetlerinde de grup, doğrudan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne bağlanmıştır. Grubun, İstanbul'un İşgal Kuvvetleri tarafından tahliyesinde görev alacağı ve

⁴² TİTE Arşivi, K. 38, G. 3, B. 3-1001.

⁴³ Yurtsever, a.g.e., s. 199

buna yönelik ayrıca bir talimatname ile bu hususa açıklık getirileceği bildirilmiştir. Felâh Grubu'nun şeklen devam eden varlığı, yaklaşık dokuz ay sonra sona ermiştir.⁴⁴

İstanbul'u 18 Kasım 1918'de ilk kez, 16 Mart 1920'de ikinci kez işgal eden kuvvetler, 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması imzalanana kadar faaliyetlerine devam etmiş, İstanbul tamamen 2 Ekim 1923'de boşaltılmaya başlanmıştır. Böylelikle Millî Mücadele için üstlendiği görevleri yerine getirdikten sonra Felah Grubu da dağılmıştır.

Sonuç

Milli Mücadele yıllarında en önemli sorun yeni ordunun teşkili, subay kadrolarının oluşturulması ve orduya gerekli silah ve cephanenin temin edilmesiydi. Bu süreçte İstanbul'da ilk olarak İttihatçı kadrolar tarafından örgütlenerek oluşturulan Karakol Cemiyeti isimli gizli örgütle başlayan istihbarat, propaganda ve mühimmat sevkiyatı faaliyetlerini daha sonra Zabitan Grubu, Yavuz Grubu ve Müdafaa-i Milliye Grupları ile sürdürmüştür.

Felah Grubu da bu süreçte Ankara destekli olarak kurulan gizli gruplardan biridir. Hamza grubu ismiyle, 23 Eylül 1920 tarihinde başlayan grubun faaliyetleri, 4 Ekim 1923 tarihinde son bulmuştur. 5 şube şeklinde örgütlenen grubun yöneticileri ay, güneş, yıldız gibi takma isimler kullanmışlardır. Grup istihbarat ve propaganda faaliyetlerinin yanında, Ankara'da çıkan "Yenigün" ve "Hâkimiyet-i Milliye" gibi gazeteleri İstanbul halkına dağıtarak Anadolu'da sürdürülen Millî Mücadeleye destek olmuştur.

Felah Grubu muhtelif tarihlerde Anadolu'ya muharebe araçları, motor, uçak malzemeleri, tepsi, tencere, kaşık, battaniye gibi temel ihtiyaç malzemeleri göndermiştir. Ayrıca Grubun Anadolu hareketine yönelik en önemli faaliyetlerinden biri de İstanbul'dan güvenilir subay ve memurları Anadolu'ya geçirerek mücadeleye fiili olarak katkıda bulunmasıdır. Bu bağlamda Felah Grubu tarafından Anadolu'ya gönderilen gerek subay gerekse memurların toplam sayısı, 3.307 kişidir. Bununla birlikte Milli Mücadele'nin sonuna kadar Anadolu'ya memur,

⁴⁴ Mesut Aydın, "Milli Mücadele Döneminde İstanbul'da Faaliyette Bulunan Gizli Gruplar", ed. Hasan Celal Güzel, *Türkler*, C. 15, Ankara 2002, s. 651.

sanatkâr, subay ve işgal altındaki depolardan mühimmat sevkiyatında da önemli görevler icra ettiği görülmektedir.

Netice itibariyle Felah Grubu, memleketin bağımsızlığı, milletin istikbali için, faaliyette bulunduğu süreçte, hiçbir maddi beklentiye girmemiş, önemli görevler üstlenerek Millî Mücadele’de önemli bir yer teşkil etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi, İSH, 1533/2.

ATASE Arşivi, İSH, 1601/15.

ATASE Arşivi, İSH, 1731/3.

ATASE Arşivi, İSH, 1484/80.

ATASE Arşivi, İSH, 1635/51.

ATASE Arşivi, İSH, 1534/8.

TİTE Arşivi, K. 38, G. 3, B. 3-1001.

TİTE Arşivi, K.38, G.3, B.3-10001, 11001, 12001, 13001, 14001, 15001, 16001

TİTE Arşivi, K.38, G.3, B.3-24001

Kitaplar

Aydın, Mesut, *Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul’da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul, 1992.

Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İstanbul, 2014.

Çukurova, Bülent, *Kurtuluş Savaşı’nda Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, Ankara, 1994.

Demirel, Emin, *Teşkilatı Mahsusa’dan Günümüze Gizli Servisler*, İstanbul, 2002.

Hiçyılmaz, Ergun, *Belgelerle Kurtuluş Savaşında Casusluk Örgütleri*, İstanbul, 1981.

Himmetoğlu, Hüsnü, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, İstanbul, 1975, c.1.

Mütercimler, Erol, *Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek: Sovyetler Birliği’nden Alınan Destek Kuvayı Milliye Donanması*, İstanbul, 1992.

Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.

Özakman, Turgut, *Şu Çılgın Türkler*, İstanbul, 2005.

Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923), Ankara, 1975, c. VII.

Yurtsever, Serdar, *Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)*, Ankara, 2013.

Yurtsever, Serdar, *Milli Mücadele İstihbaratında İstanbul'da Gizli Bir Grup "Felah"*, Ankara, 2015.

Zürcher, Eric Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 2016.

Makaleler

Aydın, Mesut, "Milli Mücadele Döneminde İstanbul'da Faaliyette Bulunan Gizli Gruplar", ed. Hasan Celal Güzel, *Türkler*, C. 15, Ankara (2002), s. 651.

Ayışığı, Metin, "Milli Mücadele'de İstanbul'dan Anadolu'ya Yapılan Silah Sevkiyatı ve İstihbarat Meselesi", *Ata*, (1992).

Şahiner, Kerime, "Bolşevik İhtilalinden Sonra Türkiye'ye Gelen Wrangel Ordusu ve Faaliyetleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.148-159.

Tevetoğlu, Fethi, "Hamza Grubu", *Türkler Ansiklopedisi*, c.18, (1970), s.458.

Tezler

Avşar, Servet, *Milli Mücadelede Propaganda Faaliyetleri (1918-1923)*, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2010.

Çukurova, Bülent, *M.M. Grubu Haberalma Raporlarında Grup Faaliyetleri ve Bazı Zararlı Cemiyetler*, Ankara, 1989.

Gazeteler

Baydar, Ekrem, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum", *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1970.

Maarif Salnameleri Işığında Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslimlerin Eğitim Faaliyetleri ve Yabancı Okullar (1898-1903)

Cengiz Keskin*

(ORCID ID: 0000-0002-1919-1981)

Makale Gönderim Tarihi
17.07.2019

Makale Kabul Tarihi
20.09.2019

Özet

1898-1903 yılları arasında yayınlanan Maarif Salnameleri Osmanlı Devleti'nin genel eğitim sistemini ve politikasını yansıtan en önemli kaynaklardan biridir. Bu salnameler ile Osmanlı coğrafyasındaki tüm eğitim faaliyetlerini incelemek mümkün olmaktadır. Ülkede mevcut olan okulların öğrenci ve öğretmen sayıları, okullarda eğitim alan öğrencilerin hangi dine ve millete ait oldukları, okulların türleri gibi istatistiki bilgilere bu salnameler ışık tutmaktadır.

Çalışma alanımız olan Adapazarı, dönem itibariyle İzmit Sancağı'na bağlı bir kazadır ve bu bölgede döneme ait belgelerden ve Maarif Salnamelerinden yoğun eğitim faaliyetlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin eğitim faaliyetlerini daha iyi anlayabilmek ve bir çıkarımda bulunabilmek için bu veriler bizlere eşsiz fırsatlar sunmaktadır. Bu çalışmada 1898-1903 yılları arasında Adapazarı ve civarında eğitim veren gayrimüslimlere ait okullar ve yabancı okullar irdelenmektedir. Bu okulların 1898-1903 yılları arasındaki istatistiki bilgileri ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve bu veriler birbiri ile mukayese edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adapazarı, Eğitim, Maarif Salnameleri, 1898-1903 yılları, Yabancı Okullar.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, cengizkeskin@sakarya.edu.tr.

Educational Activities of non-Muslims in Adapazari and Its Around and Foreign Schools in the Light of Maarif Salnames (1898-1903)

Abstract

Maarif Salnames published between 1898-1903 is one of the most important sources reflecting the general education system and the policy of the Ottoman State. With these salnames, it is possible to examine all educational activities in the Ottoman geography. These salnames shed light on the statistical information such as the number of students and teachers of the schools in the country, the religion and nationality of the students receiving education in schools, and the types of schools.

Adapazari, which is our area of study, is an district connected to the Sanjak of Izmit as of the period and it is understood that there are intensive educational activities from the documents and Maarif Salnames in this region. These data provide us with unique opportunities in order to better understand the educational activities of region and make an inference. In this study, schools belonging to non-Muslims who teach in Adapazari and its around and foreign schools between 1898-1903 are examined. The statistical information of these schools between 1898-1903 was discussed in detail and these data were compared with each other.

Keywords: Adapazari, Education, Maarif Salnames, Between 1898-1903, Foreign Schools.

Giriş

Son yıllarda Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemi ve okul müfredatları gibi konuları işleyen çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi hazırlanmış, birçok makale ve kitap kaleme alınmıştır. Ancak, Adapazari ve çevresindeki gayrimüslimlerin eğitimini özel bir çerçevede ele alan ve bölgedeki gayrimüslim ve yabancı okullar hakkında ayrıntılı bilgiler veren çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bölgenin eğitim tarihi hakkında yapılmış ender çalışmalardan biri olan Kenan Olgun'a ait "Sakarya'da Eğitim"¹ isimli çalışma çok kıymetli olmakla beraber gayrimüslimler ve yabancı okullar özelinde değil, bölgenin genel eğitimi hakkında şekillendirilmiştir. Halim Demiryürek'e ait "Maârif

¹ Kenan Olgun, "Sakarya'da Eğitim", *Sakarya İli Tarihi*, c. II, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 945-1008.

Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim: 1898-1904"² isimli çalışma ise bölgenin eğitim tarihine önemli katkılar sağlamış, Adapazarı kazasındaki eğitim faaliyetlerinin İzmit Sancağı'nın genel eğitim durumu ile mukayese edilmesini kolaylaştırmıştır. Bununla beraber bu çalışmada da bölgedeki eğitim faaliyetleri İzmit Sancağı çerçevesinde genel bir perspektiften ele alınmış, konu özele indirilmemiştir. Bu nedenle çalışmamızın literatürdeki boşluğu dolduracağı, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri ve bölgedeki yabancı okulların tarihine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmamızın alanı her ne kadar Adapazarı ve çevresi olsa da İzmit Sancağı ve sancağa bağlı diğer kazalara da bir mukayese ve çıkarımda bulunabilmek amacıyla yer verilmiştir.

1898-1903 yılları arasında Adapazarı ve civarında yaşayan gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri konusuna geçmeden önce Osmanlı Devleti'nin genel eğitim politikasını irdelemek ve bu döneme gelinceye kadar yaşanan süreci kısaca ele almak gerekmektedir. Bu durum meseleyi daha iyi idrak etmemiz açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti güçlü çağında bütün kurum ve kuruluşları ile yaşadığı çağın ihtiyaçlarına cevap verebildiğinden, eğitim alanında bir sorun sözü konusu olmamıştır. Bununla beraber, yenileşme döneminden itibaren görülmeye başlayan bozulma eğitimi de kapsamış, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın üstünlüğünü kabul edilerek ıslahat yapılmıştır. II. Mahmud ile beraber her konuda olduğu gibi eğitim alanında da büyük değişimler yaşanmış ve 1824 yılında yayınlanan bir fermanla erkek çocuklarının ergenlik çağına girinceye kadar başka işlerde çalışması yasaklanmıştır.³ Çıkarılan bu kanunun erkek çocuklarının ilkokula gitmeleri konusunda etkisi olan kararlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Sultan Abdülmecid döneminde 1847 yılında çıkarılan bir talimatla sıbyân okullarına giden çocuklara okumanın yanı sıra, yazmanın da öğretilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte 7 yaşına giren çocukların

² Halim Demiryürek, "Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim: 1898-1904", *Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, Kocaeli, 2015, s. 1211-1228.

³Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yay., Ankara, 1997, s. 96.

okula gitme zorunluluğu bir kez daha tekrarlanmış ve bu yaşa geldiği halde çocuklarını okula göndermeyen ailelerin tespit edilmesi ve cezalandırılması istenilmiştir.⁴ Yapılan tüm iyi niyetli çalışmalara rağmen Osmanlı Devleti'nin düzeli bir eğitim sisteminden yoksun olduğu ve bu alanda bir takım problemler yaşandığı ise açıktır.⁵

Osmanlı devlet adamları çeşitli arayışlar içine girmiş, eğitimi sistemli bir hale getirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle Osmanlı eğitim kurumları baştan aşağıya bir program dâhilinde ele alınmıştır. Fransa'nın Osmanlı Hükümeti'ne verdiği 22 Şubat 1867 tarihli nota⁶ bu konuda bir milat sayılabilir. Hristiyan okullarının korunarak yenilerinin açılması, ülkedeki bütün okulların karma hale getirilmesi, herkesin yararlanabileceği kütüphaneler açılması gibi konular mezkûr nota ile Osmanlı Hükümeti'nden talep edilmiştir.⁷ Bu sebeple, Sadullah Paşa'nın başkanlığını yaptığı yedi kişilik heyet Fransa'nın eğitim alanındaki yaptıklarını incelemiş, ülkenin şartlarını da göz önüne alarak 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlamıştır.⁸

Bu nizamname 5 bölüm ve 198 madde olarak hazırlanmış ve burada eğitimin neredeyse her konusuna değinilmiştir. Nizamname tüm eğitim-öğretim kademelerinde okutulacak dersleri, kayıt kabul işlerini, kız ve erkek çocukların öğrenimlerini ne şekilde yapacaklarını, idarecilerin, hizmetlilerin ve öğretmenlerin aylık ücretleri gibi konuları bir kurala bağlamıştır. Bu nizamname ile örgün eğitim, ilk, orta ve yüksekokul şeklinde sınıflandırılmıştır. Ayrıca, yabancı okullar ve azınlık okullarıyla ilgili de yenilikler getirilmiş, söz konusu okullar devlet denetimi altına alınmıştır.⁹ Bu nizamname ile, temel eğitimin zorunlu hale getirilmesinden okulların yeniden taksimine, eğitim ile ilgili maddi problemlerin çözümünden eğitim-öğretim metotlarına kadar birçok soruna el atılmış, çeşitli düzenlemelere gidilmiştir.

⁴ Olgun, a.g.e., s. 946-947.

⁵ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ankara, 1967, s. 13.

⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 2002, s. 237.

⁷ Hamza Altın, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1, Elazığ, 2008, s. 273.

⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim, Osmanlı Uygarlığı*, Yayına Hazırlayan: Halil İnalçık, Günsel Renda, Ankara, 2004, s. 377.

⁹ Altın, a.g.e., s. 274.

Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslim ve Yabancı Okulları

Misyonerlik çalışmaları sonucu Osmanlı topraklarında birçok yabancı okulun açıldığı malumdur.¹⁰ Gizlice yürütülen misyonerlik faaliyetleri Ermeniler üzerinde kötü etkiye neden olmuş, birçok Gregoryen Ermeni ailesi Protestan olmaya başlamıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıkları misyonerlik faaliyetleri sonucu olumsuz yönde değişmeye başlamış ve sadık millet olma özelliklerini kaybetmişlerdir.¹¹ Ermeniler üzerinde yürütülen misyonerlik çalışmaları sonucu 1846 yılında Ermeni Protestan Kilisesi İstanbul'da resmen kurulmuştur.¹² Adapazarı ve çevresinin de bu gelişmeden hızlı bir şekilde etkilendiği anlaşılmaktadır. Nitekim, 1846 yılında İstanbul Protestan Kilisesi'nin açılmasından hemen bir yıl sonra Adapazarı'nda Protestan Mektebi açılmıştır. 1847 yılında açılan bu okulda 60 erkek ve 150 kız öğrenci olmak üzere 210 öğrenciyeye eğitim vermeye başlanılmıştır.¹³

1856 Islahat Fermanı'nda gayrimüslimlerin hakları Osmanlı Devleti tarafından etkin bir şekilde açıklanmış, büyük devletler bu açıklamayı fırsat bilerek ülke genelindeki eğitim faaliyetlerini arttırmışlardır. İngiltere, Fransa, Amerika gibi ülkeler elde ettikleri kapitülasyonları da kullanarak Osmanlı topraklarında sürekli okullar açmışlardır.¹⁴ Gayrimüslimler kendilerine ait okul açabilme imkânını ise ancak 1869 yılında elde edebilmişlerdir. Osmanlı Devleti tarafından 1 Eylül 1869 tarihinde uygulamaya sokulan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bu anlamda çok önemlidir. Osmanlı Devleti, nizamnamenin 18. maddesi ile gayrimüslimlerin sıbyân ve rüşdiye derecesinde okullar açabilmesini ve bu okullarda Müslümanlardan ayrı olarak eğitim görmelerini kabul etmiştir.¹⁵

¹⁰ Uygur Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 496.

¹¹ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2004, s. 123.

¹² F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1, Kocaeli, 2002, s. 48.

¹³ Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", *Sakarya İli Tarihi*, c. I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, c. I, s. 460.

¹⁴ Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İletişim Yay, İstanbul, 1985, s. 485.

¹⁵ Koçak, a.g.e., s. 486.

Adapazarı ve İzmit civarında yaşayan Ermeni ve Rum cemaatinin dini temsilcilerinin kadim gayrimüslim ahali üzerinde etkili olduğu, onların yaşamında önemli bir yer tuttuğu muhakkaktır. 1883 yılına ait devlet salnamesinde İzmit Rum Metropoliti olarak Filutius Efendi'nin bölgede görevli olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. İzmit Ermeni cemaatinin temsilcisinin de Piskopos Avakimyan Esteban Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Ermeniler için önemli bir bölge olan Armeşe Manastırı'nda ise Serpiskopos Havran Efendi'nin dini eğitim ve siyasi faaliyetlerde etkili olduğu görülmektedir.¹⁶

Adapazarı ve çevresinde yaşayan birçok Rum ve Ermeni Osmanlı vatandaşı kendilerine ait okullarda öğrenim görmeyi tercih etmiştir. Bu okulların Osmanlı Hükümeti'nden resmi ruhsat alması zorunlu olduğu halde çoğu okul ruhsatsız açılmıştır. Hükümet, gayrimüslimlere ait okulların izinsiz açılmalarına engel olmak ve onları bir düzen altına sokmak amacıyla okullara bir sistem getirmiştir.¹⁷ Ancak, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iç ve dış gaileler bu konuların layığıyla takip edilememesine neden olmuştur. Bu nedenle özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslimlere ait ruhsatsız okulların sayısı bir hayli artmıştır. 1898 yılına ait Maarif salnamesinden İzmit Sancağı dâhilinde gerek ruhsatlı ve gerekse ruhsatsız bir şekilde eğitim veren birçok gayrimüslim okulunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki gayrimüslim okulları şu şekilde idi:

Kaza	Okul/Sorumlu Müdür	Cemaat	Türü	Öğrenci		Açılış	Ruhsat Tarihi
				E	K		
İzmit	Rum Ortodoks/ Rum Metropolithanesi	Rum	Rüşdî	69	-	1877	28 Kasım 1895
İzmit	Rum Ortodoks/ Rum Metropolithanesi	Rum	Rüşdî	-	28	1877	28 Kasım 1895
Adapazarı	Rum Ortodoks/ Rum Metropolithanesi	Rum	Rüşdî	100	-	1877	28 Kasım 1895
Adapazarı	Rum Ortodoks/ Rum Metropolithanesi	Rum	Rüşdî	-	33	1877	28 Kasım 1895
Karamürsel	Rum Ortodoks/ Rum Metropolithanesi	Rum	Rüşdî	130	-	1892	28 Kasım 1895
Geyve	Ortaköy/ Rum Metropolithanesi	Rum	Rüşdî	20	-	1883	Ruhsatsız

¹⁶ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1300 (1883), s. 346-352.

¹⁷ Olgun, a.g.e., s. 955.

Geyve	Saraçlı/ Rum Metropolithanesi	Rum	Rüşdî	20	-	1873	Ruhsatsız
İzmit	Lusaverçyan/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	İdâdî	256	-	1831	Ruhsatsız
İzmit	Kayıyan/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	İdâdî	-	244	1859	Ruhsatsız
İzmit	Hinçıryan/ Rum Metropolithanesi	Ermeni Katolik	İdâdî	80	70	1888	Ruhsatsız
İzmit	Nerses Şuşıyan/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	İdâdî	600	400	1881	Ruhsatsız
İzmit	Armaş Ruhban Mektebi/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	Âlî	42	-	1616	Ruhsatsız
İzmit	Karakıyan/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	Rüşdî	140	100	1824	Ruhsatsız
Adapazarı	Soreb Herişdağın/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	İdâdî Rüşdî	350	420	Meçhul	Ruhsatsız
Adapazarı	Karabet/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	İdâdî Rüşdî	334	281	Meçhul	Ruhsatsız
Adapazarı	Savoriç/ Rum Metropolithanesi	Ermeni	İdâdî Rüşdî	210	150	1839	Ruhsatsız
Adapazarı	Protestan/Doktor Serop Kovalciyan	Ermeni Protestan	Rüşdî	73	120	1874	1894
İzmit	Amerikan/Chambers	Amerikan	Âlî	140	-	1878	4 Ekim 1892
İzmit	Cizvit/-	Fransız	Âlî	32	39	1887	Ruhsatsız

Kaynak: Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316 (1898), s. 1232-1233.

Bu bilgiler ışığında İzmit Sancağı dâhilinde eğitim alan gayrimüslim öğrencilerin %58,9'unun erkek, %42,1'inin ise kız öğrencilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Fransız Yüksekokulu ve Amerikan Yüksekokulu'nu bir kenara bırakacak olursak, 1898 yılı itibarıyla Ermeni öğrenciler sancaktaki toplam öğrenci sayısının %90,7, Rum öğrenciler ise %9,3'üne tekabül etmektedir. Bu durum Ermeni öğrencilerle Rum öğrenciler arasında 10 kat fark olduğunu göstermektedir. Tablodaki verilerden Ermeni erkek öğrencilerin toplam Ermeni öğrenci sayısının %53,9'unu, kız öğrencilerin ise %46,1'ini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Rum öğrencilerin ise neredeyse tamamı erkeklerden oluşmaktadır. Rum öğrencilerin %84,7'sini erkek, %15,3'ünü kız öğrenciler oluşturmuşlardır. Bu durum Ermenilerin eğitime verdikleri önemi göstermesi bakımından önemlidir. Tabloya göre; Ermeniler Rumlara nazaran kız çocuklarının eğitim almaları meselesine erkek çocuklarına verdikleri kadar önem vermişlerdir.

Yukarıda verilen 1898 yılına ait tablodan da anlaşılacağı gibi gayrimüslimlere ait 6 okul Adapazarı kazası dâhilindedir. Bu okullardan 3'ü rüşdî, 3'ü ise hem rüşdî hem de idâdî seviyesindedir. Bu okullardan 2'si Rumlara, 4'ü ise Ermenilere aittir. Öğrenci mevcudu olarak en yoğun okullara Ermeniler sahiptir. Adapazarı kazasında faaliyet gösteren Soreb Herişdagan isimli Ermeni okulunda 350 erkek ve 420 kız olmak üzere 770 öğrenci mevcuttur. Ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği anlaşılan bu okulun ne zaman açıldığına dair ise bir bilgi bulunmamaktadır. Bu okul öğrenci sayısı bakımından Adapazarı kazasının en büyük gayrimüslim okulu olup, okulda hem rüşdî hem de idâdî seviyesinde eğitim verilmektedir.

Tablodan 1898 yılında Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren rüşdîye ve idâdîlerde toplam 2.071 gayrimüslim öğrenci eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Bu öğrencilerin büyük çoğunluğunu ise Ermeniler oluşturmuşlardır. 2.071 öğrencinin 1.938'i Ermeni, 133'ü Rum'dur. Bu oran Ermeniler ve Rumlardan arasında büyük bir fark olduğuna işaret etmektedir. Kazadaki rüşdîye ve idâdîlerde eğitim alan gayrimüslim öğrencilerin %93,5'i Ermenilerden, %6,5'i ise Rumlardan oluşmuştur. Ermeni öğrencilerin 967'si erkek, 971'i kız iken, Rum öğrencilerin 100'ü erkek, 33'ü kızdır. Ermeni öğrencilerin kız-erkek oranı birbirine neredeyse denk iken, Rumlarda ise erkek öğrencilerin oranı Rum kız öğrencilerin üç katıdır. Bu verilerden açık olarak anlaşılmaktadır ki; Adapazarı'nda yaşayan Ermeni aileler kız çocuklarına en az erkek çocukları kadar önem vermiş, onların iyi bir eğitim almalarını ve ileride bir meslek sahibi olmalarını istemişlerdir. Rum aileler ise Ermenilere göre daha muhafazakar tavır takınmış, kız çocuklarının eğitim almalarına Ermeniler kadar sıcak bakmamışlardır.

İzmit Sancağı dâhilindeki okullarda 2.340 erkek ve 1.534 kız öğrenci olmak üzere 3.874 öğrencinin mevcut olduğu 1899 yılına ait Maarif salnamesi ile tespit edilmektedir. Salname verilerinden 693 öğrencinin Rum okullarında, 3.181 öğrencinin ise Ermeni okullarında eğitim aldığı anlaşılmaktadır. 693 Rum öğrencinin 637'si erkek, 56'sı ise kız öğrencidir. Sancak dâhilinde 3.181 mevcudu olan Ermeni öğrencilerin 1.703'ünü erkek, 1.478'ini kız öğrenciler oluşturmuşlardır.¹⁸ Bu verilerden Ermeni öğrencilerin sancaktaki genel öğrenci sayısının

¹⁸ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317 (1899), s. 1456-1459.

%82,1'ini, Rum öğrencilerin ise %17,9'unu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi Ermeni öğrencilerle Rum öğrenciler arasında 5 kata yakın bir fark mevcuttur. Yukarıda verilen istatistiki bilgilerden Ermeni erkek öğrencilerin toplam Ermeni öğrenci sayısının %53,5'ini oluşturduğu tespit edilmektedir. Rum erkek öğrenciler ise genel Rum öğrencilerin neredeyse tamamını oluşturmuşlardır. Rum erkek öğrencilerin toplam Rum öğrencilere oranı %91,9'dur.

1899 yılına ait Maarif salnamesinden Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren rüşdîye ve idâdîlerde toplam 1.042 gayrimüslim öğrencinin eğitim aldığını anlaşılmaktadır. Salnamedeki bilgilerden 1.042 öğrencinin 900'ünün Ermeni, 142'sinin Rum olduğu tespit edilmiştir. Ermeni öğrencilerin 400'ü erkek, 500'ü kız iken, Rum öğrencilerin 114'ü erkek, 28'i kızdır.¹⁹ Bu bilgiler Ermeni öğrencilerin kız-erkek oranının birbirine çok yakın olduğunu göstermektedir. Rum erkek öğrencilerin oranı ise Rum kız öğrencilerin dört katından fazladır.

Gayrimüslimlere ait okullardan 4'ü Adapazarı kazası dâhilinde bulunmaktadır. Bu okullardan 3'ü rüşdî, biri de idâdî seviyesindedir. Bu okullardan 2'si Rumlara, 2'si ise Ermenilere aittir. Öğrenci mevcudu olarak en yoğun okullara Ermeniler sahiptir. Adapazarı kazasında faaliyet gösteren Yenikilisa isimli Ermeni okulunda 340 erkek ve 400 kız olmak üzere 740 öğrenci mevcuttur. Bu okul öğrenci sayısı bakımından Adapazarı kazasının en büyük gayrimüslim okulu olup, idâdî seviyesinde eğitim vermektedir. Adapazarı kazası dâhilinde Ermenilerin sahip olduğu okullardan öğrenci sayısı bakımından ikinci sırada olanı ise Kilisa Zekağı Ermeni Okulu'dur. 1874 yılında açılan ve 60 erkek, 100 kız olmak üzere 160 öğrenciye sahip bu okulda rüşdîye seviyesinde eğitim verilmektedir.²⁰

1900 yılında İzmit Sancağı dâhilindeki okullarda 2.687 erkek ve 1.969 kız öğrenci olmak üzere toplam 4.656 öğrenci eğitim almaktadır. Bu öğrencilerden 374 öğrenci Rum okullarında eğitim alırken, 4.282 öğrenci ise Ermeni okullarında eğitim almaktadır. 374 Rum öğrencinin 320'si erkek, 54'ü ise kızdır. Sancak dâhilinde 4.282 mevcudu olan Ermeni öğrencilerin 2.367'sini erkek, 1.915'ini ise kız öğrenciler

¹⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317 (1899), s. 1456-1459.

²⁰ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317 (1899), s. 1456-1459.

oluşturmuşlardır.²¹ Bu rakamlardan İzmit Sancağı dâhilindeki gayrimüslim öğrencilerin %57,7'sinin erkek, %42,3'ünün kız olduğu anlaşılmaktadır. 1900 yılına ait Maarif salnamesinden Ermeni öğrencilerin sancaktaki genel öğrenci sayısının %92'sini, Rum öğrencilerin ise %8'ini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu durum sayı bakımından Ermeni öğrencilerle Rum öğrenciler arasında 11.5 kat fark olduğunu göstermektedir. Yukarıda değinilen 1900 yılına ait istatistiki verilerden Ermeni erkek öğrencilerin toplam Ermeni öğrenci sayısının %55,2'sini, kız öğrencilerin ise %44,8'ini oluşturduğu tespit edilmektedir. Rumlarda ise kız-erkek öğrenci oranlarında önceki yıllarda olduğu gibi büyük bir fark mevcuttur. Rum erkek öğrenciler toplam Rum öğrencilerin %85,5'ini oluştururken, Rum kız öğrenciler %14,5'ini oluşturmuşlardır.

1900 yılı itibariyle Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren okullarda toplam 1.872 gayrimüslim öğrenci eğitim almaktadır. 1.872 öğrencinin 1.730'u Ermeni, 142'si Rum'dur. Yüzde olarak ifade edilecek olursak Adapazarı kazasındaki okullarda eğitim alan gayrimüslim öğrencilerin %92,4'ünün Ermeni, %7,6'sının Rum olduğu söylenebilir. Ermeni öğrencilerin 880'i erkek, 850'si kız iken, Rum öğrencilerin 114'ü erkek, 28'i kızdır. İzmit Sancağı dâhilinde faaliyet gösteren 20 gayrimüslim okulunun 5'inin Adapazarı kazası dâhilinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu okullardan 3'ü idâdî derecesinde iken, ikisi ise rüşdî seviyesindedir. Bu okullardan 2'sinin Rumlara, 3'ünün ise Ermenilere ait olduğu²² ve Ermenilerin Rumlara kıyasla daha büyük okullara sahip olduğu açıktır.

1901 yılında İzmit Sancağı dâhilindeki okullarda 2.528 erkek ve 2.332 kız öğrenci olmak üzere toplam 4.860 öğrenci eğitim almaktadır. 446 öğrenci Rum okullarında, 4.414 öğrenci ise Ermeni okullarında öğrenim görmektedir. 446 Rum öğrencinin 340'ı erkek, 106'sı kızdır. Sancak dâhilinde 4.414 mevcudu olan Ermeni öğrencilerin ise 2.188'i erkek, 2.226'sı kızdır. 1901 yılı baz alındığında İzmit Sancağı dâhilinde eğitim alan gayrimüslim öğrencilerin %52'sinin erkek, %42'sinin ise kız öğrencilerden oluştuğu söylenebilir. Ermeni öğrenciler sancaktaki toplam öğrenci sayısının %90,8'ini, Rum öğrenciler ise %9,2'sini

²¹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1318 (1900), s. 1630-1633.

²² Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1318 (1900), s. 1630-1633.

oluşturmuşlardır. Bu durum Ermeni öğrencilerle Rum öğrenciler arasında 10 kata yakın bir fark olduğunu göstermektedir. Ermeni erkek öğrenciler toplam Ermeni öğrenci sayısının %49,5'ine, kız öğrenciler ise %51,5'ine tekabül etmektedir. Verilerden de anlaşılacağı gibi 1901 yılı itibariyle Ermeni kız öğrenciler erkek öğrencilerin sayısını dahi geçmiştir. Rumlarda ise kız-erkek öğrenci oranı Ermenilere kıyasla çok daha yüksektir. Rum erkek öğrenciler toplam Rum öğrencilerin %76,2'ini oluştururken, Rum kız öğrenciler %23,8'ini oluşturmuşlardır.²³

1901 yılında Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren okullarda toplam 1.993 gayrimüslim öğrenci eğitim almaktadır. 1.993 öğrencinin 1.871'i Ermeni, 122'si Rum'dur. Bu bilgilerden Adapazarı'ndaki gayrimüslim öğrencilerin %93,8'inin Ermeni, %6,2'sinin Rum olduğu anlaşılmaktadır. Ermeni öğrencilerin 923'ü erkek, 948'i ise kız iken, Rum öğrencilerin 90'ı erkek, 32'si kızdır. İzmit Sancağı dâhilinde faaliyet gösteren 20 gayrimüslim okulunun 6'sının Adapazarı kazası dâhilinde bulunduğu görülmektedir. Bu okullardan 3'ü idâdî derecesinde, diğer üçü de rüşdî seviyesindedir. Bu okullardan 2'si Rumlara, 4'ü ise Ermenilere aittir.²⁴

1903 yılında İzmit Sancağı dâhilinde ruhsatlı ve ruhsatsız olarak faaliyet gösteren gayrimüslim okulları şu şekilde idi:

Kaza	Okul/Sorumlu Müdür	Cemaat	Türü	Öğrenci		Açılış	Ruhsat Tarihi
				E	K		
İzmit	-/ Metropolithane	Rum	Rüşdî	45	-	-	29 Ekim 1900
İzmit	-/ Metropolithane	Rum	Rüşdî	-	24	-	29 Ekim 1900
İzmit	Mihaliç/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	55	-	-	29 Ekim 1900
İzmit	-/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	54	9	-	29 Ekim 1900
İzmit	Eşme Köyü/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	67	10	-	29 Ekim 1900
İzmit	Yeniköy/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	72	-	-	29 Ekim 1900

²³ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1319 (1901), s. 952-955.

²⁴ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1319 (1901), s. 952-955.

Adapazarı	Sapanca/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	24	4	-	29 Ekim 1900
Adapazarı	Adapazarı içi/ Metropolithane	Rum	Rüşdî	112	-	-	29 Ekim 1900
Adapazarı	Adapazarı içi/ Metropolithane	Rum	Rüşdî	-	35	-	28 Kasım 1895
Adapazarı	-/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	90	15	-	28 Kasım 1895
Adapazarı	Eksece Köyü/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	66	3	-	28 Kasım 1895
Adapazarı	-/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	41	23	-	28 Kasım 1895
Adapazarı	-/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	36	24	-	28 Kasım 1895
Adapazarı	Pelid/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	14	2	-	28 Kasım 1895
Adapazarı	Kirazlı Köyü/ Metropolithane	Rum	İbtidâî	35	3	-	28 Kasım 1895
İzmit	Lusavuriç/-	Ermeni	İbtidâî ve Rüşdî	314	274	1835	-
İzmit	Nerses/-	Ermeni	İbtidâî ve Rüşdî	604	404	1818	-
İzmit	Vartan/-	Ermeni	İbtidâî ve Rüşdî	260	160	1863	-
Adapazarı	Nerses/-	Ermeni	İbtidâî ve Rüşdî	390	290	1835	-
Adapazarı	Aram ve Kailyan/-	Ermeni	İbtidâî ve Rüşdî	514	351	1861	-
Adapazarı	Ropen/-	Ermeni	İbtidâî ve Rüşdî	175	150	1829	-
Geyve	Sahakiyan/-	Ermeni	İbtidâî ve Rüşdî	150	85	1838	-
Geyve	Aramiyan ve Kaiyanyan/-	Ermeni	-	71	51	1864	-
Geyve	Arşarvinyan/-	Ermeni	-	180	80	1830	-
Karamürsel	Sorep Sahakiyan/-	Ermeni	-	60	12	1887	-

Karamürsel	Movesisyan/-	Ermeni	-	60	-	-	-
Adapazarı	Kilisa Zekağı/ Kovalcıyan Efendi	Ermeni Protestan	Rüşdî	45	92	1874	-
İzmit	Bahçecik Nahiyesinde/ Nerses Efendi	Ermeni Katolik	İdâdî	94	69	1890	-
İzmit	Cizvit/Trankil	Fransız	Rüşdî	30	45	1888	Ruhsatsız
İzmit	Amerikan Mektebi/ Chambers	Amerikan	Rüşdî	149	-	1879	1890

Kaynak: Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321 (1903), s. 717-719.

1903 yılına ait Maarif salnamesi önceki yıllarda çıkan salnamelere göre daha kapsamlıdır. Önceki yıllara ait salnamelerde gayrimüslimlerin sahip olduğu rüşdîye, idâdî ve yüksekokullara ait bilgilere değinilirken, ibtidâîlere ait bilgilere yer verilmemiştir. 1903 yılına ait maarif salnamesinde ise ilkokuldan yüksekokula kadar gayrimüslimlerin eğitim aldığı tüm okullar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İzmit Sancağı dâhilindeki okullarda 1903 yılı itibariyle 3.807 erkek ve 2.215 kız öğrenci olmak üzere toplam 6.022 öğrenci eğitim almaktadır. Bu öğrencilerden 863 öğrenci Rum okullarında, 5.159 öğrenci Ermeni okullarında eğitim almaktadır. 863 Rum öğrencinin 711'i erkek, 152'si kız öğrencilerden oluşmaktadır. Sancak dâhilinde 5.159 mevcudu olan Ermeni öğrencilerin ise 3.096'sı erkek, 2.063'ü kızdır.²⁵

Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren okullarda 1903 yılı itibariyle toplam 2.534 gayrimüslim öğrenci eğitim almıştır. 2.534 öğrencinin 2.007'si Ermeni, 527'si Rum'dur. Kazadaki ibtidâî, rüşdîye ve idâdîlerde eğitim alan gayrimüslim öğrencilerin %79,2'si Ermenilerden oluşmuştur. Rumların oranı ise ancak %20,8 civarındadır. Ermeni öğrencilerin 1.124'ü erkek, 883'ü kız iken, Rum öğrencilerin 418'i erkek, 109'u kızdır.²⁶ Adapazarı'nın da dâhil olduğu İzmit Sancağı'nda yaşayan gayrimüslimler, eğitim konusuna büyük önem vermişler, ruhsatlı veya ruhsatsız birçok okula sahip olmuşlardır. Gayrimüslimler içinde Ermenilerin Rumlara göre daha etkin olduğu ise açıktır. Bu durum sadece Adapazarı kazasında karşılaşılan bir durum değil, tüm sancak

²⁵ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321 (1903), s. 717-719.

²⁶ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321 (1903), s. 717-719.

içinde karşılaşılan durumdur. İzmit, Adapazarı, Geyve, Karamürsel ve Kandıra'da yaşayan Ermeniler her zaman Rumlara ve diğer küçük azınlıklara göre daha fazla eğitimin içinde olmuşlardır. İncelenen maarif salnameleri ışığında Ermenilerin kız çocuklarının eğitimine de en az erkekler kadar önem verdikleri anlaşılmaktadır. Okullarda eğitim alan Ermeni kız öğrenci sayısı erkeklerle neredeyse aynı seviyededir. Hatta bazı okullarda eğitim alan kız öğrenci sayısının erkek öğrencileri geçtiği görülmektedir. Rumlarda ise kız çocuklarının eğitimdeki yeri çok daha azdır. Rum erkek öğrencilerin sayısı kız öğrencilere göre her zaman daha fazla olmuştur.

1898-1903 yılları arasındaki Maarif salnamelerinden Adapazarı kazası dâhilindeki gayrimüslim öğrenci sayısının genellikle artan bir seyir gösterdiği anlaşılmaktadır. Sadece 1898 yılından 1899 yılına geçerken öğrenci sayısında bir düşüş yaşanmış, diğer yıllarda ise öğrenci sayısı devamlı artmıştır. 1898 yılında Adapazarı kazasında 2.071 olan gayrimüslim öğrenci sayısı 1899 yılında 1.042'ye düşmüştür. Adapazarı'ndaki gayrimüslim öğrenci mevcudu 1900 yılında 1.872'ye, 1901 yılında 1.993'e, 1903 yılında ise 2.534'e çıkmıştır. İzmit Sancağı dâhilindeki gayrimüslim öğrenci sayısında da aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Sancak dâhilindeki gayrimüslim öğrenci sayısı 1898 yılında 4.481 iken, 1899 yılında 3.874'e düşmüş, 1899 yılından sonra ise öğrenci sayısı devamlı artmıştır. 1900 yılında gayrimüslim öğrenci mevcudu 4.656'ya, 1901 yılında 4.860'a, 1903 yılında ise 6.022'ye çıkmıştır.²⁷

Sonuç

Temel kaynak olan Maarif salnameleri incelenen dönemin eğitim müfredatını anlamamız açısından bizlere eşsiz bilgiler sunmaktadır. Bu salnameler bölgede hangi okulların mevcut olduğu ve okullarda işlenen eğitim-öğretim müfredatı, dönem itibarıyla bu okullarda kaç öğrencinin öğrenim gördüğü gibi kıymetli bilgileri barındırmaktadır. Bunun yanı sıra okullarda görevli olan sorumlu müdürlerin kimlik bilgilerine de yine bu kaynaklar sayesinde ulaşılabilmektedir. Bu nedenle incelenen döneme

²⁷ Salname-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316 (1898), s. 1232-1233, Sene 1317 (1899), s. 1456-1459, Sene 1318 (1900), s. 1630-1633, Sene 1319 (1901), s. 952-955, Sene 1321 (1903), s. 717-719.

ait Maarif salnamelerinin istisnasız bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Aksi halde bölgenin eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında yapılacak yorumlar hatalı olacak veya eksik kalacaktır.

1898 yılında İzmit Sancağı'nın bir kazası olan Adapazarı'nda 1.938 Ermeni ve 133 Rum olmak üzere toplam 2.071 gayrimüslim öğrenci mevcut iken, 1903 yılında bu sayının 2.007 Ermeni ve 527 Rum olmak üzere 2.534'e ulaştığı Maarif salnamelerinden anlaşılmaktadır. Bu durum gayrimüslim öğrenci sayısının 5 yıl içinde %22,3 oranında arttığına işaret etmektedir. 1898 yılında Adapazarı'nda 6 gayrimüslim okulu mevcut iken, 1903 yılında mezkûr kazada 13 gayrimüslim okulunun işletildiği anlaşılmaktadır. Bu durum 5 yılda Adapazarı'ndaki gayrimüslim okul sayısının %116,6 oranında arttığını göstermektedir.²⁸

Eğitim faaliyetlerinin iyi bir siyasi propaganda malzemesi olduğunu fark eden batılı devletler, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti topraklarında açtıkları okullar vasıtasıyla kendi dil, kültür ve ananelerini yaymışlardır. Birçok gayrimüslimin yaşadığı Adapazarı ve çevresi de bu okullardan payını düşeni almıştır. Adapazarı ve civarında Amerikan ve Fransız misyonerler tarafından okullar açılmış, bölgede yaşayan gayrimüslim halk bu okullarda eğitim almıştır.

Bölgedeki gayrimüslim okulları ve Osmanlı Hükümeti arasında yaşanan sorunlardan en önemlilerinden birisinin ruhsat alma süreci olduğu anlaşılmaktadır. Tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Adapazarı kazası dâhilinde de bu sorun baş göstermiş, bölgede açılan gayrimüslimlere ait okulların çoğu ruhsatsız bir şekilde işletilmiştir. Gayrimüslimlerin başına buyruk davranışlarının temel nedeni Osmanlı Hükümeti'nin içinde bulunduğu iç ve dış sorunlardır. Bu zor şartlar altında eğitim konusuna yeterli özen gösterilememiş, gerekli denetimler yapılamamıştır. İngiltere, Fransa, Amerika gibi devletler Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış, ülke içinde birçok ruhsatsız okul açmışlardır.

²⁸ Salname-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316 (1898), s. 1232-1233, Sene 1321 (1903), s. 717-719.

Kaynakça

Altın, Hamza, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1, Elazığ, 2008, s. 271-283.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 2002.

BOA. A. MKT. MHM. 655/16, İef: 2.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yay., Ankara, 1997.

Demiryürek, Halim, "Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim: 1898-1904", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. III, Kocaeli, 2015, s. 1211-1228.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim, Osmanlı Uygarlığı*, Yayına Hazırlayan: Halil İnalçık, Günsel Renda, Ankara, 2004.

Kaya, Önder, *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2004.

Kocabaşoğlu, Uygur, "Amerikan Okulları", *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 495-500.

Koçak, Cemil, "Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İletişim Yay, İstanbul, 1985, s. 485-494.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ankara, 1967.

Narin, Resül, *Ada’dan Pazara Sakarya*, Satso Yayınları, Sakarya, 2015.

Olgun, Kenan, "Sakarya’da Eğitim", *Sakarya İli Tarihi*, c. II, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 945-1008.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Sene 1300 (1883).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316 (1898), 1317 (1899), 1318 (1900), 1319 (1901), 1321 (1903).

Selvi, Haluk, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", *Sakarya İli Tarihi*, c. I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 449-496.

Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1, Kocaeli, 2002.

Cumhuriyet Döneminde Markalaşma Sürecinin Analiz (1923-1931)¹

Safiye Kıranlar*

(ORCID ID: 0000-0001-7556-3797)

Makale Gönderim Tarihi

01.09.2019

Makale Kabul Tarihi

19.09.2019

Özet

Sanayileşen dünyada gelişen üretim ve pazarlama anlayışı birbirine benzeyen ürünlerin birtakım ayırt edici işaretler ya da sembollerle ayrılmasını zorunlu kılmıştı. Osmanlı Devleti de çağdaşı Avrupa ülkelerini yakından takip etmiş ve gerekli yasal düzenlemeleri yaparak markalaşma ve marka tescili işini belirli bir sisteme bağlamıştı. Konuyla ilgili olarak yayınlanan 1871 tarihli ilk nizamname, 1888 yılında “Fabrika Mamulâtıyla Eşya-yı Ticariyyeye Mahsus Alamet-i Farikalara Dair Nizamname” adıyla geliştirilmişti. Marka tescilini konu edinen bu düzenleme dünyadaki ilk örneklerden biridir ve metin içinde geçen “marka” kavramının karşılığı olarak gösterilen “alamet-i farika” tabiri hemen benimsenmiş, cumhuriyet döneminde de uzun bir süre kullanılmıştır. Adı geçen nizamname 1965 yılına kadar yürürlükte kalmış, yaşanan siyasi, idari ve ekonomik değişimlerin yarattığı eksiklikler, boşluklar kanunlar, kararnameler ve 1928’de yayınlanan talimatname ile giderilmeye çalışılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Lozan Antlaşması ve antlaşmanın eklerinden olan Ticaret Muahedesi’yle sinai mülkiyet üst başlığı altında belirli yükümlülükler altına girmiş ve bu yükümlülüklerin bir kısmının kalkmasıyla birlikte 1930 yılından itibaren köklü değişikliklere gitmişti. 1931 yılında imzalamış olduğu uluslararası antlaşmaların da gereğini yaparak marka tescil sistemini yenilemişti. Belirtilen tarihe kadar tescil edilen markalar alamet-i farika defterine işlenir, hangi markanın kim tarafından tescil edildiği marka sahibi ve devletin bilgisi dâhilinde kalırdı. Yapılan değişikliklerle defter sistemi terk edilmiş ve marka tescilleri Resmî Sınai Mülkiyet Gazetesi’nde yayınlanmaya başlamıştı.

¹ Bu araştırmanın verileri TÜBİTAK 1001 kapsamında desteklenen “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Markalaşma ve Marka Tescilinin Analizi (1871-1931)” isimli 215K216 numaralı projeden alınmıştır.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kiranlar@sakarya.edu.tr.

Hem alamet-i farika defterleri hem de Resmî Sınai Mülkiyet Gazetesi'nde tescil edilen markalarla ilgili verilen bilgiler neredeyse aynı içerikte olmakla birlikte, format değişmiş ve çok daha önemlisi marka tescilleri bir gazete aracılığıyla kamuoyuyla paylaşılmıştır.

Bu makalede Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin 1923-1931 yıl aralığında marka başlığı altında gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler, Lozan Antlaşması ve eki olan Ticaret Muahedesi'yle uluslararası konferanslar merkeze alınarak incelenecektir. İncelemeye Lozan Antlaşması tutanakları, arşiv belgeleri, ilgili kanunlarla, kanun gerekçeleri ve gazete haberleri kaynak teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: Marka, Marka Tescili, Markalaşma.

Analysis of Branding Process in Republican Era (1923-1931)

Abstract

Developing production and marketing in the industrialized world necessitated the separation of similar products with some distinctive signs or symbols. The Ottoman Empire followed closely the contemporary European countries and made the necessary legal arrangements and organised the branding and trademark registration in a certain system. The first regulation dated 1871, which was published on the subject, was developed in 1888 under the name of "Fabrika Mamulatiyla Eşya-yı Ticariyyeye Mahsus Alamet-i Farikalara Dair Nizamname (Regulation on the Signs of Goods for Commercial Goods and Factory Goods)". This regulation, which deals with trademark registration, is one of the first examples in the world. The term "alamet-i farika (trademark)", was adopted immediately and was used for a long time during the Republican period. The aforementioned regulation remained until 1965, and the deficiencies, gaps created by the political, administrative and economic changes experienced were tried to be solved by laws, decrees and instructions issued in 1928.

The Republic of Turkey, under the Treaty of Lausanne and top headlines of industrial property Trade Aggrement the from the annexes to the agreement entered into certain obligations and together with the removal of a portion of these liabilities had gone through fundamental changes from 1930. In 1931, it renewed its trademark registration system by the necessity of the international agreements it signed. Trademarks registered until the specified date are entered into the trademark book, which trademark is registered by who would remain between the owner of the brand and the state. With the amendment, the book system was abandoned and trademark registrations started to be published in the Resmî Sınai Mülkiyet Gazetesi (Official Industrial Property

Newspaper). Although both the trademark records and the information about the trademarks registered in the Resmî Sınai Mülkiyet Gazetesi are almost the same, the format has changed and, more importantly, the brand registrations have been shared with the public through a newspaper.

This article tries to evaluate regulations under the brand name title between 1923-1931 by the government of the Republic of Turkey, through the Treaty of Lausanne, the additional Trade Aggrement and international conferences. The minutes of the Lausanne Treaty, archival documents, relevant laws, justifications of law and newspaper news will be the source of the article.

Keywords: Trademark, Brand Registration, Branding.

Sınai Mülkiyet Konulu Temel Tanımlar, Usul ve Nizam, Uluslararası Antlaşmalar

Modern dünyada markalaşmak yaşanan rekabet ortamında kaliteli ürün ve iyi hizmet sunmak bir yana ürünün tüketici tarafından tanınması ve kalıcılık adına hayati önem taşır. Marka teriminin tanımı 10 Ocak 2017 tarihinde, *Resmî Gazete*'de yayınlanan 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu'nda;

“bir teşebbüsün mallarının veya hizmetlerinin diğer teşebbüsün mallarından veya hizmetlerinden ayırt edilmesini sağlaması ve marka sahibine sağlanan korumanın konusunun açık ve kesin olarak anlaşılmasını sağlayabilecek şekilde sicilde gösterilebilir olması şartıyla, kişi adları dahil, sözcükler, şekiller, renkler, harfler, sayılar, sesler ve mallarının veya ambalajlarının biçimi olmak üzere her türlü işareten oluşabilir”

şeklinde yapılmıştır². Yukarıdaki kanunun da adı olan sınai mülkiyet ya da sınai haklarsa üst başlık olup sanayi, ticaret ve endüstride kullanılmak için üretilen ürünlerin üzerindeki bütün hakları taşır. Erken Cumhuriyet döneminde bu konuyla ilgili yaşanan değişmelerin daha iyi anlaşılması adına 1925 yılında, çok daha dar perspektiften bakılarak yapılan sınai mülkiyetin tanımını bu noktada vermek gerekir. Bu tanımlamaya göre sınai mülkiyet; *“ihtira beratlarını, faydeli modelleri, sınai resim ve modelleri, fabrika ve ticaret markalarını, ticaret*

² Sınai Mülkiyet Kanunu, *Resmî Gazete*, c. 58, sayı: 29944 (10.1.2017).

unvanlarını, mevrit işaretlerini veya menşe unvanlarını, ve gayri kanuni rekabetin men'i mevzularını ihtiva eder"³.

Bu makalenin ana temasını oluşturan alamet-i farika yani marka ise yine ele alınan dönem özelinde sınai mülkiyetin en önemli başlıklarından birini oluşturur; diğeri ihtira beratıdır/patenttir⁴. İngilizce karşılığı trademarks olan ve yukarıda ayrıntılı bir şekilde tanımlanan alamet-i farika/marka en basit ifadeyle bir ürünün benzerlerinden ayrılmasını sağlayan işaretler, şekiller, sembollerdir⁵.

Türkiye'de sınai mülkiyetle ilgili yasal düzenlemeler Osmanlı Devleti'nin kapitalist sistemle bütünleşme çabalarının bir ürünüdür ve Avrupa ile benzer yasal düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır⁶. Dikkat çeken ilk düzenlemeyse 1871 yılında marka tescilini esas alan "Eşya-yı Ticariyyeye Mahsus Alamet-i Farikalara Dair Nizamname"dir. Belirtilen nizamnamenin eksiklikleri fark edilince daha da geliştirilerek 1888 yılında "Fabrikalar Mamulatiyla Eşya-yı Ticariyyeye Mahsus Alamet-i Farikalara Dair Nizamname" [1888 Nizamnamesi] yürürlüğe sokulmuştur.⁷ 3.3.1965 tarihli 551 sayılı Markalar Kanun'uyla yürürlükten kaldırılan bu nizamname belirtilen tarihe kadar marka konulu bütün düzenlemelerde odak noktası olmuştur.

Marka tescili ise herhangi bir markanın ya da hizmetin ilk düşünenin mülkiyeti olduğunu devletin gösterdiği organlar tarafından onaylandığının kaydını gösteren belgedir. Böylece marka sahibi

³ Reşat İbrahim, "Beynelmilel Sinaî Mülkiyet İttihadının ve İsviçrede Bernde Kain Beynelmilel Sinaî Mülkiyet Bürosunun Mevzu, Vazife ve Mesaisi Hakkında Rapor, *Resmî Sinaî Mülkiyet Gazetesi*, sene. 1, nr. 2 (Kânunevvel 1931), s. 4. Ayrıca bkz. Alkan Soyak, "Fikri ve Sinaî Mülkiyet Hakları: Tanımı, Tarihsel Gelişimi ve GOÜ'ler Açısından Önemi", *Legal Fikri ve Sinaî Haklar Dergisi*, yıl. 1, sayı.1 (2005).

⁴ Osmanlı Devleti'nde patent uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Serkan Yazıcı-Sıla Şahin, "Osmanlı Devleti'nde Patent Uygulaması: Örneklerle İhtira Beratı Kanunu İncelemesi", *History Studies*, 11/2, Nisan 2019, s. 815-825.

⁵ Haydar Arseven, "Alameti Farika Hakkının Mahiyeti, Gayri Kanuni Rekabetle Münasebeti ve Doğumu", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 16/3-4 (1950), s. 822.

⁶ Marka kavramının tarihsel gelişimi hakkında kapsamlı bir özet için bkz. Tolga Akay, "Osmanlı Devleti'nde Marka Hukukunun Gelişimi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı. 126 (Eylül-Ekim 2016), s. 365-368.

⁷ Ahmet Kala-İrfan İnce, *Alamet-i Farika'dan Marka'ya*, Türk Patent Enstitüsü, Ankara, 2006, s. XIII.

mülkiyetini resmîyete dökmüş ve belirli bir süreyle kullanım hakkını almıştır. Tescil işlemlerinin yasal düzenlemeleri vardır ve Türkiye topraklarında gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet döneminde bir marka sahibinin markasını tescil ettirmesi için izleyeceği yol, yasal prosedür yukarıda adı verilen nizamnameyle belirlenmişti. 1931 yılına kadar da tescil edilen markalar alamet-i farika defterlerine belirli bir usul içinde kaydedilmiş ve bu defterlerden ancak 15 adedi günümüze ulaşmıştır.

1888 Nizamnamesi'ne göre markanın tescili 15 yıl geçerliydi ve hak sahipleri süre dolunca tekrar başvuru yapıp süreyi yenileme hakkına sahipti. Marka tescili sürecinde marka sahibi ya da vekili belirlediği marka logo, şekil, resim vb. aslından farklı olmayacak şekilde iki adet halinde damga ve mühür basılacak tarzda hazırlar ve gerekli açıklamaları yapardı. Başvuru evrakı, başvurunun yapıldığı mahallin merkez liva temyiz meclisine gelir buradan onay aldıktan sonra İstanbul'a gönderilirdi. İstanbul'da Adliye Nezareti'nin oluru alınırdı. Bu arada başvuru sahibi belirli miktarda harç ödemek zorundadır ve sonucunda bir ay içerisinde işlemler tamamlanıp marka tescili işlemi gerçekleşmiş olurdu.

Tescil işlemlerinde tutulan kaydın denetim altına alınması önemliydi ve bu noktada kayıtların yer aldığı alamet-i farika defterleri önem kazanıyordu. Onaylanan marka bu defterlere tescilinin yapıldığı tarih, başvuru yapanın adı ve adresi varsa vekilinin adı ve adresi, alamet-in hangi eşya için kullanılacağı belirtilerek kaydedilir ve defterin üst kısmına markanın logosu olan şekil, harf ya da markanın isminin ifade edildiği resim ya da şekil yapıştırılırdı. Bu arada marka olarak belirlenen alamet-in asayiş, adap ve genel ahlaka uygun olması gerekiyordu⁸.

Gerek Osmanlı Devleti gerek Türkiye Cumhuriyeti sınai mülkiyet konusundaki uluslararası konferanslara katılma konusunda hassasiyet göstermiş olmakla birlikte konferansların sonucunda oluşturulan antlaşmalara katılma, oluşturulan birlikler içinde yer alma konusunda çekimser davranmıştı. Pek çok ülkenin aynı tavrı sergiledikleri bilinmektedir. Uluslararası antlaşmalar içinde en önemlisi 1883 tarihli Paris Sözleşmesi'dir (Sınai Mülkiyetin Himayesine Mahsus Milletlerarası

⁸ Kala-İnce, *Alamet-i Farika'dan Marka'ya*, s. 89-93; Akay, "Osmanlı Devleti'nde Marka Hukukunun Gelişimi", s. 374-378

Birlik Oluşturulması Hakkında Paris Sözleşmesi) ve sınai mülkiyetin anayasası olarak kabul edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan'da vaat ettiği için 1925 yılında katıldığı bu oluşum Türk kaynaklarında beynelmilel ittihat, sınai mülkiyet ittihadı, uluslararası birlik, uluslararası ittihadı bağli olan ölkeler, gibi farklı adlarla anılmaktadır⁹.

İkinci önemli uluslararası belge Türkiye'nin katılmama konusunda net tavrının göröleceğı 1886 tarihli Bern Sözleşmesi (Edebiyat ve Sanat Eserlerinin Korunmasına İlişkin Bern Sözleşmesi)dir. Bu sözleşme fikir ve sanat eserlerinin korunmasıyla ilgili temel ilkelerin tespit edildiğı ilk uluslararası bağit olarak kabul edilmektedir¹⁰. Üçüncü antlaşma olan 14 Nisan 1891 tarihli Madrid Antlaşması'yla (Markaların Uluslararası Tescili Hakkında Madrid Antlaşması) uluslararası tescil için gerekli mevzuat belirlenmeye çalışılmış ve bu antlaşmaya taraf olan ölkeler sayısı ilk yıllarda çok az olmuştur. Bu ölkeler de tıpkı Türkiye gibi kendi marka mevzuatlarının belirtilen antlaşma hükümleriyle uyuşmaması nedeniyle böyle bir tavır içine girmişlerdir¹¹.

TBMM Hükümeti Dönemi ve Lozan Antlaşması'nda Marka

Daha cumhuriyet ilan edilmeden TBMM Osmanlı Devleti nizamnamelerini yasal kabul edip orada yer alan ahkâma uygun hareket ederek sistemin yürütölmesini sağlamış, TBMM hükümeti sadece savaşmadığı devletlerin vatandaşlarına ihtira berati ve alamet-i farika ilmühaberi vererek düşman devlet statüsündeki ölkelerin vatandaşlarının yaptığı başvuruları geri çevirmiştir¹². Bu arada kurtuluş

⁹ Kubilay Özdemir, *Tanınmış Marka Kavramı ve Ulusal Uluslararası Uygulamaları*, Türk Patent Enstitüsü Markalar Dairesi Başkanlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara 2008, s. 15; *Fikri ve Sınai Haklar Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 1995, s. 4; <https://www.wipo.int/treaties/en/ip/paris/> (Erişim tarihi: 15 Ağustos 2019)

¹⁰ Ernst E. Hirsch, "Bern Sözleşmesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 7, sayı. 1-2 (1950), s. 134-135; *Fikri ve Sınai Haklar Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s. 4.

¹¹ Elif Betül Bayram, *Uluslararası Marka Tescil Sistemleri, Madrid Protokolü ile Topluluk Marka Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi*, Türk Patent Enstitüsü Uzmanlık Tezi, Ankara, 2001, s. 18; *Fikri ve Sınai Haklar Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s. 81.

¹² Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10, 172.192.1, ek 3: 12 Nisan 1339. "Osmanlı Devleti tescil edilmiş marka ve patent sahiplerinin hukukunu muhafaza etmeyi sürdürmüş buna karşın inceleme aşamasında tescil başvurularını reddetme yoluna gitmiştir. Yeni başvurular da kabul edilmeyerek, marka ruhsatları ve patent beratlarının devir ve satışı yasaklanmıştır". (Tolga Akay, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde

mücadelesinin verildiği ortamda var olanın devam ettirilmesi anlayışı bu alan için de geçerlidir ve bu düşünceyle tescil işlemlerinde 1888 Nizamnamesi'ne uygun olarak hareket edilmiştir.

Dönemsel şartlardan dolayı Kurtuluş Savaşı yıllarında alamet-i farika başvuruları hakkında elimizde yeteri kadar veri bulunmamaktadır. Aynı durum Birinci Dünya Savaşı yılları için de geçerlidir. Bu savaşın ilk yıllarında marka tescili konusunda tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı topraklarındaki tescil başvurularında da azalma olduğu düşünülmelidir. Avrupa merkezli Paris Sözleşmesi kapsamında kurulan sınaî mülkiyet birliğine dahil olan ülkeler için yapılan bir değerlendirmede 1913'ten 1915 senesine kadar geçen zaman diliminde uluslararası tescil sayısında %66 oranında azalma olduğu görülmüştür. Fakat bu oran 1916'dan sonra yükselmeye başlamış ve 1919'dan sonra büyük bir artış göstermiştir¹³. Aynı kaynakta Paris Antlaşması'na taraf olan Osmanlı Devleti'nin belirtilen birliği mensup ülkeler içinde en az marka tescili yapılanlar arasında yer aldığı belirtilmektedir.

Kurtuluş Savaşı'nın bitmesinin ardından başlayan Lozan görüşmelerinde marka konusunun da içinde yer aldığı üst başlık olan sınaî mülkiyet konusu gündeme getirildi. İktisat ve maliye sorunlarının görüşüldüğü üçüncü komisyonun oturumlarından birinde endüstri, edebiyat ve sanat yapıtları mülkiyeti ele alındı. Görüşmelerde Türk tarafı adına görüş bildiren Hasan Bey (Saka) Türkiye'nin henüz katılmamış olduğu, endüstri yapıtları ve fabrika markaları mülkiyetinin korunmasına ilişkin uluslararası sözleşmeler konu edilince, Türkiye'nin Osmanlı döneminde itibaren uluslararası antlaşmalara katılmama konusundaki tavrını anlatırcasına "bu konuda davranış özgürlüğünü elinde tutma"yı gerekçe göstermişti. Görüşmeler boyunca Türk tarafı, Türkiye'nin, "fabrika markalarının korunmasına ilişkin kurallara her zaman uymuştur ve bundan sonra da hep uyacaktır" tezini savunmuştur ve bu tez yıllarca temel politika olacaktır. Böylece sınaî mülkiyetin bütün alanları için geçerli olmak şartıyla tam bir hareket serbestiyeti

Sınaî Mülkiyet Haklarının Durumu ve Alman Silah Patentleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, nr. XVI/32 (2016 Bahar), s. 70)

¹³ Reşat İbrahim, "Beynelmilel Sinaî Mülkiyet İttihadının ve İsviçrede Bernde Kain Beynelmilel Sinaî Mülkiyet Bürosunun Mevzu, Vazife ve Mesaisi Hakkında Rapor", s. 5-6.

sağlanmış, uluslararası yükümlülüklerden feragat edilmiş; ancak iç hukukta eksik kalan mevzuatın tamamlanmasına çalışılmıştır.

Konferans görüşmelerinde karşı taraf Türkiye'nin sınıai mülkiyet haklarının korunması adına uluslararası antlaşmalara katılması ve savaşın yarattığı konuyla ilgili sorunların bir an önce çözülmesi için uğraşması yönünde direttiyse de Türk tarafını ikna edemedi. Türk temsilcilerden "Türkiye'ye sokulan malların" sahtelerinin yapılmasının ve "bu malların çıkış yerlerinin yanlış" gösterilmesinin önünün alınması yönünde gerekli yasal düzenlemelerin yapılması istendi. Türk tarafıysa konuyu tekrar uluslararası sözleşmelere getirerek, belirtilen sözleşmelere katılmak için devletin "onları uygulamak için zorunlu olan yasaları çıkarması gerektiği" konusuna vurgu yaptı¹⁴.

Görüşmeler sonrasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın antlaşma metni ile bu antlaşmaya ek Ticaret Muahedesi'nde sınıai mülkiyet konusuna değinilen hükümler yer aldı. Lozan Antlaşması'nın 86-91 maddelerini kapsayan 4. Faslı "mülkiyeti sınıaiye, edebiye veya sanayii nefise mülkiye" başlığını taşıyordu. Antlaşmaya göre Birinci Dünya Savaşı'nın başında Osmanlı Devleti'nin mütekalibiyet esasına dayanarak düşman devletlere karşı aldığı, sınıai mülkiyet haklarını askıya alma durumu kaldırılıyor ve hak sahipleri savaş öncesinde sahip oldukları mülkiyet haklarına antlaşma yürürlüğe girdiği andan itibaren tekrar kavuşuyorlardı. Bu durum savaş süresince böyle haklar elde eden, "geri verilen hakları zedelenmeksizin" Osmanlı uyrukları için de geçerli olacaktı.

Savaşın başlangıç tarihinde¹⁵ hak talep eden ya da savaş sırasında bu haklardan yararlanmak isteyen antlaşmaya taraf devletlerin vatandaşlarıyla Türk uyruklarına, ilgili devletlerin yasalarına karşı gelmemek şartıyla, her türlü işlemi yapma konusunda bir yıl süre tanınıyordu. Gerçekleştirilemeyen formaliteler, ödenemeyen vergiler gibi işlemler nedeniyle mağdur duruma düşen kişilerin hakları koruma altına alınıyordu. Savaş sırasında sınıai mülkiyet hukukunu haleldar etmiş gibi addolunan fiillerden dolayı hak sahiplerine ya da vekillerine karşı

¹⁴ *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım, c. III, çev. Seha L. Meray, YKY, İstanbul, 1993, s. 297-298

¹⁵ Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç tarihi olarak 1 Ağustos 1914 günü kabul edilmektedir.

herhangi bir dava açılmayacaktı. Bu durum savaşın başlangıç tarihinden bu antlaşmanın yürürlüğe gireceği¹⁶ tarih arasında geçen müddet için geçerliydi.

Lozan Antlaşması kapsamında Türkiye’den ayrılan sınai mülkiyet sahibi kişiler Türkiye’deki konuyla ilgili bütün kanuni haklardan faydalanacaklar ve bu hakları yasal garanti altına alınacaktı. Antlaşmanın doğrudan marka ile ilgili olan maddesi 91. Maddeydi. İlgili maddede Osmanlı Devleti’nden 30 Ekim 1918 tarihinden sonra alamet-i farika tescili alanların Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği ilk günden başlayarak üç ay içinde Türk hükümetine dilekçe vermeleri istenmişti; markalar yeniden tescil edilecekti¹⁷. Sınai mülkiyetle ilgili anlaşmazlıkları çözmekle yükümlü Muhtelit Hakem Mahkemesi kurulması kararlaştırılmıştı.

Lozan Antlaşması’na ek olarak kabul edilen Ticaret Mukavelenamesi’nin 14. Maddesi de aynı konuyla ilgiliydi. Bu maddeye göre Türkiye 2 Haziran 1911 tarihinde Washington’da tadil edilen sınai mülkiyetin korunmasına dair 20 Mart 1883 tarihli Uluslararası Paris Sözleşmesi’nin usul ve muamelat kısmına, edebiyat ve güzel sanatların korunmasına ilişkin 13 Kasım 1908 tarihinde tekrar tadil edilen 9 Eylül 1886 tarihli Bern Mukavelenamesi’yle, edebiyat ve sanayii nefiseye ait eserlerin korunmasına dair 20 Mart 1914 tarihli Bern Ek Protokolü’ne iştirak etmeyi kabul ediyordu. Aynı muahede Türkiye’nin, antlaşmaya taraf devletlerce itiraz olmadığı sürece “Türkçe lisanına tercüme hakkına dair” itiraz talebini saklı tutmuştu ve Türkiye belirtilen protokole iştirak konusunda istediği gibi hareket etme yetkisindeydi¹⁸.

Türkiye muahedede adı geçen Bern Ek Protokolü’ne katılmadı; daha doğrusu fikri mülkiyetle ilgili hiçbir yükümlülük altına girmek istemedi ve bu tavrını 1928 Belgrad Kongresi’ne gözlemci sıfatıyla katılan Belgrad Elçiliği Başkatipli İnyetullah Cemal Bey aracılığıyla resmen açıkladı. Cemal Bey Türkiye’nin henüz yabancı dilde yazılmış eserlerin

¹⁶ Lozan Antlaşması 23 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış olup, antlaşmaya taraf ülkelerinin tümünün onayı sonrasında 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

¹⁷ “Lozan Sulh Muahedesinin Kabulüne Dair Kanunlar”, *Düstûr*, Üçüncü Tertip, c. 5, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1931, s. 86-92.

¹⁸ “Lozan Sulh Muahedesinin Kabulüne Dair Kanunlar”, *Düstûr*, Üçüncü Tertip, c. 5, s. 199-201.

tercümesine ihtiyacı olduğunu, bu nedenle Ticaret Mukavelenamesi'nin 14. Maddesinde belirlenen Bern Protokolü'nün şartlarını uygulayamayacağını açıkça söyledi. Türkiye'nin kesin tavrına rağmen diğer katılımcı üyeler bu kararı onaylamadı; ısrarcı oldu ve hatta 28 Eylül 1928 tarihli aynı gündem konulu oturumda Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı istekleri reddedildi. Fakat Türkiye bu konuda kararlı olduğunu, konferans öncesinde yürürlüğe giren 1928 tarihli talimatnamede fikri mülkiyet haklarıyla ilgili herhangi bir hüküm koymayarak göstermişti.

Bu arada Türkiye'nin katılmakta geri durduğu Bern Ek Protokolü'nün ana konusu olan fikri mülkiyet hakları, genel itibarıyla "fikri çaba ve zekânın ürünlerini devlet otoritesiyle korumayı hedefleyen haklar" olarak tanımlanmakta¹⁹, kapsam dahiline ilim ve fen eserleri yanında edebiyat, müzik ve sinema da alınmaktaydı²⁰. Belirtilen alanlar insan zekânının, entelektüel birikim ve yaratıcılığının ürünü olan, edebiyattan müziğe ve endüstriyel tasarıma kadar uzanan geniş bir yelpaze içindeki icat edilen ürünleri kapsıyordu. İcadın ticari amaçla kullanılması durumunda mucidin hakları öne çıkıyor ve bunların korunması önem kazanıyordu. Türkiye, özellikle bu geniş kapsamlı alanın bir kolu olan çevri ve telif hakları konusunda çekince gösteriyordu.

Özetle Türkiye Cumhuriyeti tıpkı Osmanlı Devleti gibi sınai hakların korunması konusunda sadece Paris Sözleşmesi'ni onaylamakla yetinmiş²¹ ve klasikleşen tavrını markaların uluslararası tesciliyle ilgili Madrid Protokolü'ne de katılmayarak göstermiştir. Fakat ülke genelinde gerekli düzenlemeyi yaparak 1932 yılında "Markaların Beynelmilel Tescili Nizamnamesi"ni yayınlamış ve böylece uluslararası tescil işlemlerinde uygulanacak yöntemi belirlemiştir²².

Cumhuriyetin İlanından Sonra Yapılan Yasal Düzenlemeler

Türkiye Cumhuriyeti Lozan kararlarının bir sonucu olarak 1925 yılında La Haye'de yapılan bir toplantıya katılarak "Sınai mülkiyetin korunması için Uluslararası Bir Birlik Oluşturulması Hakkındaki Paris

¹⁹ Alkan Soyak, "Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları: Tanımı, Tarihsel Gelişimi ve GOÜ'ler Açısından Önemi", s. 1.

²⁰ Hirsch, "Bern Sözleşmesi", s.130.

²¹ *Fikri ve Sınai Haklar Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s. 48.

²² *T.C. Resmî Gazete*, sayı. 2019 (18 Şubat 1932)

Sözleşmesine” katıldı. Konferans sonrasında oluşturulan antlaşma kapsamında “sınai resim ve modellerin korunması” konusuna yoğunlaşmıştı; Türkiye klasik tavrını tekrar göstererek oluşturulan birliğe dahil oldu; antlaşmaya taraf olmadı²³. Sadece kendince uygun gördüğü yasaları, talimatnameleri ve nizamnameleri yayınladı. Bunlardan biri Lahey’de gündeme getirilen tanınmış marka konusunda oldu.

Tanınmış marka (well-known mark) terimi Lahey Sözleşmesi’ni girmişti²⁴ ve birlik ülkeleri, başka bir ülkede, o ülkenin yetkili makamları tarafından tanınan markanın, aynısı ya da benzerinin kopya ya da taklidi olanının kullanımını yasaklayacak ya da tescil etmeyecekti²⁵. Türkiye bu antlaşmaya taraf olmamakla birlikte tanınmış marka konusunda harekete geçti ve gerekli düzenlemeyi yaptı. Devletin bu konudaki eyleminde Türkiye orjinli tarım ürünlerinin marka değerinin korunması gereği etkiliydi. Özellikle Avrupa’da taklit edilen bu tür ürünler tütün, sabun, gülyağı, halı, kuru üzüm ve incir ve ipek böceği tohumları olarak belirlenmişti. Taklit konusunda en büyük tehditse İtalyan ve Yunanistan incir ve üzümünün Türk üzüm ve inciri markası altında pazarlanmasıydı; bu konuda suçlananların başında Türkiye’den ayrılan “Firari Ermeni ve Rumlar” geliyordu. Hükümet 1925 yılının sonbahar aylarında bu “Firari Ermeni ve Rumların” Türk ürünlerini taklit suretiyle Avrupa piyasalarında yürüttükleri gayri meşru rekabete karşı bazı tedbirler aldı²⁶. Aynı zamanda taklit edenler kadar Türk üretici ve özellikle ihracat yapan fabrikatörler eleştirildi. Türk ihracatçılar Avrupa’ya ihraç edilen Türk ürünlerinin ambalaj ve ürünlerinin üzerine alamet-i farika yapıştirilmesi konusundaki gerekli duyarlılığı göstermemekle suçlanıyordu. Rakip ülkeler bu durumdan fayda sağlıyor, “milli mahsulatımız”ı türlü hileler kullanarak karalıyor, onun

²³ Hamdi Pınar, *Uluslararası Rekabette Fikri Mülkiyet Haklarının Önemi ve Türkiye*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2004, s. 72

²⁴ Bu tabir ilk kez bu sözleşmede geçmekle birlikte, terimin tanımı net bir şekilde yapılmamıştır (Özdemir, *Tanınmış Marka Kavramı ve Ulusal Uluslararası Uygulamaları*, s. 15)

²⁵ Çolak, “Paris Sözleşmesi’nin 6bis Maddesi Anlamında Tanınmış Markalar, Bu Tanınmışlığın Nasıl Belirleneceği Sorunu ve Wipo Kriterleri”, *Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuku Dergisi*, c. 4. Sayı. (2004/2) s. 27.

²⁶ “Ticaret Vekâleti”, *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Teşrin-i sani 1341/1925, s. 1.

değerini düşürerek kendi ülke ürününe menfaat sağlıyordu. Bu nedenle “gayr-i meşru rekabetlerle milli iktisadiyatımıza müteveccih darbelere mani olmak maksadıyla” 1888 Nizamnamesi’nin ilgili maddesi yeniden düzenlendi. Bu kararlar Türkiye’den ihraç edilen üzüm, incir, tütün, halı, sabun, ipek böceği tohumu ve gülyağının şişe, kutu ve ambalajlarına ticaret ve fabrika isim ve unvanlarıyla birlikte ilgili fabrika ve ticari müesseseler tarafından tescil ettirilen alamet-i farikalarının yapıştirılması şartı getirildi²⁷. Bu ürünleri üreten, satan ve pazarlayan firmalar ilgili kararnamenin ilan tarihinden itibaren üç ay içinde yükümlülüklerini yerine getirecek, yapmayanlar para cezasına çarptırılacaktı; para cezasının hapse çevrilmesi opsiyonu da vardı. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti tarafından tescil edilen markalar uluslararası birliğe bağlı olan ülkelerdeki gibi işlem görecekti²⁸.

Bu karar o zamana kadar alamet-i farikayla ilgili düzenlemelere çok da duyarlı olmayan basın da olsa ilgisini çekti. 17 Aralık 1925 tarihinde yayınlanan *İkdam* gazetesinde bu konu kısa bir haberle geçitirildi. Yazıda verilen bilgiye göre, her fabrika ve ticarethane üç ay zarfında alamet-i farikalarını tescil ettirip, ihraç edecekleri ürünlerin kutu, şişe ve ambalajlarının üzerine alamet-i farikalarını yapıştırmakla yükümlüydü.²⁹

Kanuni yükümlülüğe rağmen tüccarın bu konuda gereken hassasiyeti göstermediği görüldü. Türk üretici/ihracatçı/fabrikatörler belirtilen kararnameden ya vaktinde haberdar olamadılar ya da uygulamadan kaynaklanan sorunlar nedeniyle yükümlülüklerini zamanında yerine getiremediler. Oysa kendilerine üç ay süre tanınmış, süre 15 Mart 1926’da dolmuştu. Kişi ve kurumların mağdur edilmemesi adına Ticaret Vekâleti’nin talebiyle süre iki ay daha uzatıldıysa da³⁰ mükelleflerin karardan haberdar olmaması, bazılarının kararla ilgili şüpheleri nedeniyle yükümlülüklerini yerine getiremedikleri gerekçe gösterilerek,

²⁷ *Resmî Ceride*, Sene. 3, nr. 245 (15 Kanun-i evvel 1342/1926), “Mecburi Alamet-i Farika Hakkında Karar”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl. 1, sayı. 1 (Kanun-i sani 1926), s. 45.

²⁸ *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, ikinci sene, nr. 14-15 (Teşrin-i evvel ve sani 1341/1925), s. 158-160.

²⁹ *İkdam*, 17 Aralık 1341/1925.

³⁰ BCA, 030.18.01.01, 18.24.4, 21 Mart 1926.

18 Temmuz 1926'da 1 yıl³¹, 25 Mayıs 1927 yine bir yıl daha ³² erteleme kararı alındı. En sonunda 16 Mayıs 1928 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla 1925 kararnamesi yürürlükten kaldırıldı³³.

1888 Nizamnamesi'nin yetersiz olduğu ve üzerinde değişiklik yapılması yönünde hakim bir görüş vardı. Bu yetersizliğe, bir raporun marka taklidine temas edilen bölümünde de yer verildi. Adı geçen rapor İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın, oda üyeleri, akademisyenler ve üst düzey bürokratların yer aldığı 13 kişiden oluşan bir kurula İstanbul'un iktisadi durumu konusunda hazırlattığı rapordur. Kurul raporunu iş/ticaret alanlarından belirlediği 104 kişiyle görüşerek onların fikirlerini, görüşlerini ve şikâyetlerini dinleyerek kaleme almıştı. Oldukça uzun metnin çok kısa bir kısmında marka konusuna değinilmişti. Görüş ve şikâyetleri dinlenen sigara kâğıdı tacirleri kendi markaları olan sigaralarını tanıttıklarını ve ürünlerinin halk tarafından sevildiğini fakat bunu gören bazı kişilerin kendi mülkiyetlerindeki alamet-i farikalarında ufak tefek değişiklikler yaparak ürünü pazarladıklarını ve tüketiciyi kandırdıklarını söylemiş ve 1888 Nizamnamesi'nin gözden geçirilmesini istemişlerdi³⁴.

Raporun sonunda raportörler "Alamet-i Farika Nizamnamesi'nin, üreticilerin hukuk ve menfaatlerini muhafaza edecek ve taklit'i men edecek tarzda düzenlenmesi"ni istemişlerdi³⁵. Aynı yıllarda markaların taklidi konusu Osmanlı dönemindeki kadar yaygındı denilse yanlış olmayacaktır. Sigara kâğıdı tüccarları şikâyetlerinde haklıydılar ve cumhuriyet döneminde de en çok marka taklidi bu sektörde görülecekti. Sigara kâğıdının önemine vurgu yapmak adına 23 Kasım 1923-26 Nisan 1924 tarihleri arasında yapılan toplam 129 tescilin 17'sinin sigara kâğıdı olduğunu belirtmek yeterli olacaktır³⁶.

³¹ BCA, 030.18.01.01, 20.45.02, 18 Temmuz 1926.

³² BCA, 030.18.01.01, 24.33.14, 25 Mayıs 1927.

³³ BCA, 03.18.01.01, 29.32.10, ek: 16 Mayıs 1928.

³⁴ *Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, haz. Aynur Karayılmazlar-Ekrem Karayılmazlar, İto Yayınları, İstanbul, 2006, s. 86.

³⁵ *Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, s. 221.

³⁶ *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, Birinci sene, nr. 1 (Ağustos 1340), s. 23-28; *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, Birinci -sene, nr. 2 (Eylül 1340), s. 77-84.

Diğer sektörler ve özellikle yabancı orijinli markalar için benzer durum geçerliydi. Örneğin Alman bir çorap markası olan Viktorya markasının alamet-i farikasını taklit eden bir tüccar hakkında taklit suçuyla dava açılmıştı. Dava edilen kişi İstanbul'da yaşayan Agordikyan Efendi'ydi; fakat davacı mantıklı bir gerekçe göstermeden davasını geri çekmişti³⁷. Bu tip davalar yukarıda da belirtildiği gibi sigara kâğıdı konusunda çok sık görülmekteydi; ama nedense marka sahipleri taklitçileri dava etme konusunda çok da istekli davranmıyorlardı.

Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin marka konusunda en çok üzerinde durduğu konu alamet-i farika başvurularından alınan harç miktarı oldu. 1888 Nizamnamesi yürürlüğe girdiği andan itibaren, Avrupa Devletleri özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bozulan maliyelerini düzeltmek adına aldığı harçları arttırmış; fakat gerek Osmanlı gerek Türkiye Cumhuriyeti döneminde bu konuda gerektiği oranda artışa gidilmemişti.

1888 Nizamnamesi uyarınca marka başvurularında belirli miktarda harç alınıyordu ve her ne kadar o günlerde miktar az bulunsa da birkaç yıl artışa gidilmemişti. 21 Aralık 1899 tarihli bir buyruldu yanında³⁸ 1901 yılında alınan karara göre ruhsatnameleri istihsal olunan alamet-i farikaların her bir sureti için 25 kuruş harç alınacaktı³⁹. Bu tarihten sonra yasal düzenlemeye gerek duyulmaksızın harç miktarında artışlar yapılmıştır. Örneğin 1916 tarihli bir kararlar harç miktarının arttırıldığı bilinmektedir⁴⁰. Ayrıca 1909 yılından itibaren hazırlanan devlet bütçelerinin, gelir kalemlerinin harçlar faslının gözden geçirilmesi gerekir.

TBMM hükümeti de daha Kurtuluş Savaşı devam ederken yaptığı bir düzenlemeyle harç tarifesini belirledi. Tescil başvuruları tamamlandıktan sonra marka sahibine verilecek ilmühaber karşılığında

³⁷ "Bir Alamet-i Farika Davasının Netice-i Garibesi-"Viktorya" Markalı Çorap Meselesi", *İkdam*, 27 Eylül 1924, s. 1

³⁸ BCA, 030.10, 18.102.12, Ek 2: 21.9.1929.

³⁹ "Fabrika Mamulatile Eşyayı Ticariyeye Mahsus 29 Nisan 1305 tarihli Alamet-i Farika Nizamnamesine müzeyyel madde-i nizamiye", *Düstûr*, I. Tertib, c. 7, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1941, s. 711

⁴⁰ BCA, 30.18.01, 16.78.5. Osmanlı döneminde alamet-i farika harçları hakkında yapılan düzenlemeler için bkz. *Düstûr*, I. Tertip, c. 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 254, 371.

kendisinden 30 Osmanlı lirası alınacaktı. Birden fazla marka tescili söz konusu ise ikincisi için 15, üçüncüsü içinse 12,5 Osmanlı lirası tahsil edilecekti. Ruhsatnamelerini alan marka sahipleri alâmet-i farikalarının tasdikli suretlerini talep ederlerse bunun için de 2 Osmanlı lirasını ödeyeceklerdi⁴¹. 1928 yılına gelindiğinde –tedavüldeki para ve değerindeki değişiklik hesaba katılmalıdır– harç tarifesi şöyleydi: Birinci marka için 10, ikincisi için 6 ve daha fazlası için 5'er Türk Lirası. Belirtilen bedelin çok az olduğu ortadaydı; çağdaşı Avrupa ülkelerindeki patent ve marka başvuruları sırasında alınan ücretle Türkiye'deki arasında büyük farklar vardı. Harçların arttırılması gerekliydi ve bu yolda para değeri uluslararası piyasalarda en yüksek olan İngiltere ve İsviçre'deki tarifelerin kıstas alınması kabul gördü. Örnek alınan diğer bir ülke de İspanya'ydı. İspanya da tıpkı Türkiye gibi daha çok yabancı orjinli markaların tescil edildiği bir ülkeydi ve oradaki tescil sistemi benimsenmeliydi. Kısacası İspanya'da olduğu gibi yerli ve yabancı başvurulardan farklı oranlarda harçlar alınacaktı. Ücretlerin arttırılması konusunda uluslararası antlaşmalar da mesnet alınmıştı: Paris Sözleşmesi'yle kurulan birliğe dahil olan ülkelerdeki harç tutarı kadar para almak Türkiye Devleti'nin hakkıydı. Bu bakış açısıyla ücret tarifesinde geçen rakamlar yükseltildi ve başvuru ücreti olarak 5 ila 20 lira, markanın tescil işlemleri bittikten sonra 25 ila 50 lira, markanın tekrar tescilli durumunda da 50 ila 200 lira alınması teklif edildi⁴².

Belirtilen rakamlar en ince ayrıntılar düşünülerek oluşturulduğu anlaşılan bir kanun tasarısında geçiyordu. Fakat bu tasarı "durumun aciliyeti" gerekçe gösterilerek yürürlüğe konulamadı⁴³. Durum 2 Mart 1929 tarihli "28 Nisan 1304 Tarihli Alâmeti Farika Nizamnamesine Müzeyyel Kanun"la çözülmeye çalışıldı. Bu kanunla tescil işlemleri için

⁴¹ "Alâmet-i Farika Hakkında 29 Şaban 1305 Tarihli Nizamnamenin Bazı Mevaddını Muaddel Kararname", Düstür, II. Tertip, c. 12, s. 507

⁴² Başvuru harçları ve tescil sonrasında ödenecek tutarlarla ilgili kanun layihası için bkz. BCA, 30.18.01, 16.78.5

⁴³ Bu durum 1929 tarihli kanunun gerekçesinde şöyle açıklanmıştı: "Ahiren Şurayı Devlete takdim kılınmış olan yeni mülkiyeti sınıaye kanun layihasında gerek beratlarla ve gerek alâmeti farikalara ait ahkâmın esaslı bir surette tetkik ve islahı ehemmiyetle nazarı itibara alınmışsa da daha ziyade muamelata taalluk eden ve halline müstacelen ihtiyaç görülen bu noksanın bir müzeyyel madde ilavesi suretiyle ikmali münasip görülmüştür". ("Alâmet-i Farika Nizamnamesine Bir Madde Tezyiline dair 1/329 Numaralı Kanun Layihası ve İktisat ve Maliye Encümenleri Mazbataları", sıra no. 96, 10.1.1929)

yapılan başvurularda markanın tescil edilememesi ya da gerekli evrak ve vesikalardaki eksiklik ve yanlışlıkların düzeltilmesi için yapılan bildirim tarihinden itibaren azami üç ay zarfında noksanlar ikmal edilmediği takdirde resim namıyla alınan harcın ancak yarısının iade edileceği açıklanmıştı. Bu arada yürürlüğe sokulmayan kanun tasarısının hazırlandığı sırada, 1888 Nizamnamesi'nde reddedilen başvurularda daha önceden alınan harçların iade edilip edilmeyeceği yönünde açık bir hükmün bulunmadığı anlaşılmıştı⁴⁴.

Marka Tescili Konusunda Önemli Bir Aşama: 1928 Tarihli Talimatname

Marka tescili başvurularından elde edilen geliri arttırma yolundaki kanun tasarısı, çok dar kapsamlı bir kanunla farklı bir uygulama yoluna giderken usul ve muamelattaki eksiklikler bir talimatname ile giderilmeye çalışıldı. 9 Temmuz 1928 tarihinde yayınlanan bu talimatname "18 Şubat 1295 Tarihli İhtira Beratı ve 28 Nisan 1304 Tarihli Alamet-i Farika Nizamnamesinin Suret-i Tatbiki Hakkında Talimatname" [1928 Talimatnamesi] adını taşıyordu⁴⁵. Talimatnameyle 1888 Nizamnamesi'nin eksiklikleri giderilirken, yeni idari yapıya uygun bazı düzenlemeler de yapıldı.

Talimatnamede ilk temas edilen tescil başvurularının nereye yapılacağıydı; bu konuda yetkili merci merkezde İktisat Vekâleti, taşrada ise vilayet idareleriydi. Tescil başvurularında teslim edilecek evrak sıralanmıştı: Alamet-i farikanın 5 örneği, pul, başvuru vekil tarafından yapılıyorsa vekâletname, alamet-i farika daha önce farklı bir ülkede tescil edilmişse ve bundan dolayı rüçhan hakkı talep ediliyorsa alamet-i farikanın daha önceden alındığı ülke idaresi tarafından verilen müracaat belgesi ve bunun tercümesi. Alamet-i farika örnekleri tab, damgalanma ve fotoğrafla çekilmek suretiyle orta kalınlıkta beyaz ve sağlam kâğıt üzerine 5 mm'den az ve 10 cm'den fazla büyüklükte olmamak şartıyla

⁴⁴ "28 Nisan 1304 Tarihli Alâmeti Farika Nizamnamesine Müzeyyel Kanun", *Resmî Gazete*, sayı: 1141 (12.3.1929); "Alamet-i Farika Nizamnamesine Bir Madde Tezyiline dair 1/329 Numaralı Kanun Layihası ve İktisat ve Maliye Encümenleri Mazbataları", sıra no. 96, 10.1.1929.

⁴⁵ Talimatnamenin tam metni için bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete*, sayı. 955 (4 Ağustos 1928)

yapıştırılacaktı. Yapıştırılması gereken pul ve vurulan mühür bu numuneleri kapatmayacak şekilde numunenin arkasına yerleştirilecekti.

Belirtilen belgeler hazırlandıktan sonra başvuru yapılacak ve vilayet idareleri gereken harcı alıp kayıt muamelesini yaptıktan sonra üzerinde hiçbir araştırma yapmadan başvuru evrakını Mıntıka Sanayi ve Mesai Müdüriyeti'ne gönderecekti. Belgelerin eksik olup olmadığı tespit edildikten sonra 24 saat içinde tahsil edilen harç makbuzları mahalli veznelere yatırılacak, makbuzun tarih ve numarası başvuru dilekçesine kaydedilecek, mühürlenecekti. Talimatnameye göre noksan veya hatalı evrak bulunması durumunda ancak harç yatırıldıktan sonra bunların ikmaline olanak tanınacaktı. Merkezde sanayi müdüriyet-i umumiyesi, vilayetlerdeki idare heyetleri başkatipleri bütün evrakı mühürleyip gerekli sicil varakalarını İktisat Vekâleti'ne gönderecekti.

1928 Talimatnamesi'nde başvuruların geri çevrilme şartları da belirlenmişti. Alamet-i farika olarak belirlenen şekil, resim ya da harfler "müphem ve hudutsuz tabirler"i "lüzumsuz kelime ve kayıtlar"ı içermeyecek, herhangi bir karışıklığa mahal vermeyecekti. Aynı zamanda alamet-i farika sahibine ait olmayan, tesciline ve kullanılmasına olanak verilmeyen ticaret unvanlarıyla marka sahibinin ikamet ve ticaret mahalli ile alakadar olmayan menşe ünvanları tescil edilmeyecekti. Osmanlı döneminde olduğu gibi resmi arma, milli işaret ve alametlerle, cemiyet ve müesseselere ait alamet ve işaretler kullanılamayacaktı.

1888 Nizamnamesi'nde olduğu gibi alamet-i farikanın sahibi varsa vekiliyle ilgili belirtilmesi gerekenler aynen tekrarlanmıştı. Farklı olarak yabancı ülkelerde ikamet eden marka sahiplerinin işlemlerinde geçen bilgiler Latin harfleriyle yazılacaktı. Markanın tescil süresi eskiden olduğu gibi 15 yıl olarak belirlenmişti. Tescil onaylandıktan sonra alamet-i farika defterlerine işlenecek, Türkiye haricinde yaşayan marka sahiplerinin kabul edilen tescilleri farklı alamet-i farika defterlerine kaydedilecekti.

1928 Talimatnamesi'nin ayırıcı özelliği bir markanın birden fazla ülkede tescili söz konusu olduğunda ilk tescili yapana öncelik veren rüçhan hakkını tanımasıydı. Marka sahipleri Paris Sözleşmesi'nin ikinci maddesinde belirtilen süre oranında geçerli olmak şartıyla rüçhan hakkı talebinde bulunabileceklerdi. Bir marka sahibi markası üzerinde rüçhan

hakkı talebinde bulunuyorsa bunu tescil başvuru evrakı içinde belirtmek zorundaydı. Böyle bir talep ve kabul onayı olmayan sicillere “rüçhan hakkı yoktur” şeklinde bir ibare konulacaktı⁴⁶.

Marka Tescil Sisteminde Köklü Değişiklik ve Farklılaşma

Türkiye'nin uluslararası toplantılara katılmakla birlikte imzalanan antlaşmalara taraf olmama yönündeki eğilimi sürekli vurgulanmıştı. Bu karardan sapma yolunda ilk kırılma 1930 yılında oldu. 15 Mayıs 1930'da *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 1616 sayılı kanunla, Paris Sözleşmesi'nin ve Madrid İtilafnamesi'nin 1925 tarihinde Lahey'de tadil edilen şekli kabul edildi. Daha farklı ifadeyle 1925'de alınan kararın kanunlaşması için 1930 yılı beklenmişti⁴⁷.

Bu kanunun ülkede yaşanan köklü değişikliklerle yakından ilgisi vardı ve 1929 yılı mihenk noktası olacaktı. 1929 yılında Lozan'da getirilen bazı kısıtlamalar kaldırılacaktı. Şöyle ki Türkiye'nin Lozan'da verdiği 1916 yılında belirlenen gümrük tarifelerini 5 yıl boyunca değiştirmeyeceği garantisini aynı yıl itibarıyla bitmişti. Gümrük tarifelerini istediği gibi belirleme yetkisine sahip olan Türkiye kısa bir süre içinde gümrük vergilerini artırma yönündeki beklenen değişikliği yapmıştı. 1930-1931 yılları Türkiye'nin dış ticarete yönelik sıkı bir denetim uygulayacağı dönemin de başlangıcıydı ve devlet korumacılığının öne çıktığı yıllar olacaktı. Kısacası Lozan'da getirilen kısıtlamaların kaldırılmasıyla başlayan ve takip eden dönemde Türkiye hiçbir bağit ve kısıtlamaya tabi olmayarak bağımsız hareket etme gücüne erişiyordu. Aynı dönemde

⁴⁶ Hayri Bozgeyik, “Markalarda Rüçhan Hakları”, *Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuk Dergisi*, c. 7, sayı: 2007/1, s. 51. Fakat rüçhan hakkı konusunda uygulamada sıkıntılarla karşılaşıldı. İktisat Vekâleti'nin 1928 Talimatnamesi'nin yayınlanmasından kısa bir süre sonra Şura-yı Devlete sorduğu soru bu anlamda dikkate değerdir: “bir markanın bir diğeri tarafından başka bir eşya hakkında tescilli talep edildiği taktirde bu talebin kabulüne ve bu suretle ilk tescil sahibine ait hukukun takyidine cevaz-ı kanuni olup olmadığı” ydı. Varılan sonuçta ilginçti: *Alamet-i Farika* nizamnamesinde bu konuyla ilgili bir karar olmadığı ve memurların bu konuda herhangi bir işlem yapmaması gerektiği ortaya bir sorun çıkarsa konunun mahkemelerce çözülmesiydi (BCA, 30.18.1.1, 29.47.16: 29 Temmuz 1928 tarihli kararname)

⁴⁷ T.C. *Resmî Gazete*, sayı.1506, 29 Mayıs 1930; Reşat İbrahim, “Beynelmîlel Sinaî Mülkiyet İttihadının ve İsviçrede Bernde Kain Beynelmîlel Sinaî Mülkiyet Bürosunun Mevzu, Vazife ve Mesaisi Hakkında Rapor, s. 3

birliğe üye ülkelerin de Türkiye gibi hareket ettiği, 1930'dan sonra katılımların arttığı görülecektir⁴⁸.

15 Mayıs 1930 tarihli kanunla marka tescili konusunda başka bir evreye geçilmiş oluyordu. Kanun kapsamında dahil olunan birliğe üye ülkelerden birinde tescil edilmiş olan markaların diğer memleketlerde taklit edilmesini önlemek için belirlenen himaye yöntemleri yanında yine birliğe üye ülkelerin bayrak, resmi arma, alamet ve işaretlerinin kullanım şartları belirlenmişti⁴⁹. Türkiye aynı kanunla yabancıların markalarını tescil ettirebilmeleri için Türkiye'de bir ticarethane sahibi olması şartını kaldırdı; fakat sadece ittihada dahil memleketlerden birinde bulunanlar veya ticari müessesesi olanlar bu himayeden yararlanabileceklerdi⁵⁰. Bu kadarla yetinmeyen Türk hükümeti 1931 yılında 1908 Berlin Belgesi ve 1914 Bern Ek Protokolüne de katılmak istediysede 8 devletin itirazı üzerine bu katılım gerçekleşemedi⁵¹.

Diğer bir değişiklik de 1 Şubat 1931 tarihinde yürürlüğe giren bir kararnameyle *Resmî Sınai Mülkiyet Gazetesi*'nin yayınlaması oldu. Bu karar Türkiye'nin taraf olduğu antlaşmalar kapsamında yerine getirmesi gereken bir yükümlülüktü⁵². Sınai Mülkiyet İdaresi tarafından yayınlanan gazetenin birkaç sayfası tescil edilen markalara ayrıldı. Gazetenin bu sayfalarına bakıldığında marka ilanlarında yer alan bilgilerin alamet-i farika defterlerindeki içerikle neredeyse aynı, fakat farklı bir formatta olduğu görülür⁵³. Getirilen yeni sistemle tescil kayıtları açısından defter sistemi terk ediliyor, daha modern ve

⁴⁸ Bu konuda bkz. https://www.wipo.int/treaties/fr/ActResults.jsp?act_id=27 (Erişim tarihi: 15 Ağustos 2019)

⁴⁹ Reşat İbrahim, "Beynelmilel Sınai Mülkiyet İttihadının ve İsviçrede Bernde Kain Beynelmilel Sınai Mülkiyet Bürosunun Mevzu, Vazife ve Mesaisi Hakkında Rapor", s. 3.

⁵⁰ Arseven, "Alameti Farika Hakkının Mahiyeti, Gayrı Kanuni Rekabetle Münasebeti ve Doğumu", s.884.

⁵¹ Hirsch, "Bern Sözleşmesi", s. 139.

⁵² Belirtilen karar Paris Sözleşmesi'nin 12. Maddesiydi. Bu madde şöyleydi: "Akit memleketlerden her biri hususî bir Sınai Mülkiyet İdaresi tesis etmeği ve ihtira beratlarını faydalı modelleri, sınai resim veya modelleri, fabrika veya ticaret markalarının umumun itilâına koymak üzere merkezi bir depo vücade getirmeği taahhüt ederler. Sınai Mülkiyet İdaresi mevkut ve resmi bir gazete neşredecektir" (T.C. Resmî Gazete, sayı. 1506 (29 Mayıs 1930), s. 8992

⁵³ "(Sınai Mülkiyet Gazetesi) hakkında talimatname", *T.C. Resmî Gazete*, nr. 1739 (4 Mart 1931).

uluslararası müktesebata uygun kayıt sistemine geçiliyordu. Üstelik marka tescillerinin gazete yayınıyla kamuoyuna ilan edilmesi önemli bir gelişmeydi. Gazetenin diğer bir vazifesi de başvuruları reddedilen kişi/firma ya da şirketlerin isimlerini yayınlamaktı. Nihayetinde uluslararası yükümlülükler kapsamında bir adım daha atıldı ve 31 Ocak 1932 yılında uluslararası marka tesciliyle ilgili bir nizamname yayınlandı ve Avrupa'yla uyum anlamında önemli bir eşik daha aşılmış oldu⁵⁴.

Sonuç

Türkiye 1923-1931 döneminde uluslararası konferanslara katılmakla birlikte sonuç kararlarını imzalamayarak kendi iç hukukunda serbestçe hareket edebilmişti. Bu politikanın yürütülmesinde de Lozan Antlaşması metninde geçen ilgili maddelerle Ticaret Muahedesi'ni mesnet olarak almıştı. 1930 yılına gelindiğinde Türkiye Paris Sözleşmesi'nin tadili olan 1925'teki La Haye kararlarını kabul ederek köklü değişikliklerin yapılacağı dönemi başlatmış oldu. Bu değişikliklerde Lozan'dan gelen bazı kısıtlamaların sona ermesi, 1931 yılından itibaren devletin ekonomik hayata müdahale etme yönündeki yönelimi de etkiliydi. Daha farklı bir ifadeyle Türkiye sınaî haklar konusunda bağımsız hareket edebilme gücüne sahip olduğu anda konjonktürel değişimin de verdiği güçle marka konusunda istediği yasal düzenlemeleri yapma gücünü kendinde buldu. Böylece Osmanlı döneminde çerçevesi belirlenen tescil modeli terk edilerek uluslararası tescil esaslarını benimseme yoluna girildi.

1923-1931 dönem aralığında markayla ilgili mevzuata yönelik düzenlemelerde özellikle tescil başvurularında alınan harç konusuna yoğunlaşmış, ücret tarifelerini belirleme yönünde net kararlar bir türlü alınamamıştı. Tanınmış marka konusundaysa çok farklı bir tavır sergileyen Türk hükümeti üretici, tüccar ve fabrikatörlerden markalarını tescil ettirmelerini istemiş konuyla ilgili tarihler vererek yaptırımlar uygulamıştı. Amaç büyük çoğunluğu tarımsal ürün olan ve Türkiye'yle özdeşleyen ürünlerin marka değerini korumaktı ve dönemin hükümetleri bu konuda gereken hassasiyeti göstermişlerdi.

⁵⁴ "Markaların Beynelmilel Tescili Nizamnamesi", *T.C. Resmî Gazete*, nr. 1222 (18 Şubat 1932)

1923-1931 yıl aralığında yapılan marka tescilleri o günün deyiimiyle fabrika mallarını kapsamakta, hizmet markalarının tescili yapılmamaktaydı. Ayrıca Türkiye'nin telif ve tercüme hakları çekincesi nedeniyle fikri mülkiyet konusundaki uluslararası antlaşmalardan geri durduğu ve bu anlamda Bern Ek Protokolü'nü imzalamamak için çaba sarf ettiği ortadaydı.

İncelenen dönem içinde marka tescilleriyle ilgili, tescil onaylanmadan önce marka başvurusu hakkında açıklama yapılmaması bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Bu uygulama nedeniyle üçüncü kişilerin bilgilenmesi mümkün olmuyor ve yine üçüncü kişilere itiraz hakkı tanınmıyordu. Oysa tam tersi bir uygulamayla tescil onaylanmadan önce başvurular ilan edilse özellikle taklit konusunda yaşanan sorunların önüne bir nebze de olsa geçilebilirdi. Bu durumun aşılması uzun bir zaman gerektirdi; ancak 1955 tarihinde markaların tescili öncesinde başvuruların İktisat Vekâleti'nin ön incelemesine tabi tutulması kararı alındı; bunun daha ileri aşaması da 1965 tarihli kanunla gerçekleşti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

030.10, 172.192.1

030.10, 18.102.12

030.18.01.01, 18.24.4

030.18.01.01, 20.45.02.

030.18.01.01, 24.33.14.

030.18.01.01, 29.32.10

030.18.01, 16.78.5.

030.18.1.1, 29.47.16

Sürelî Yayınlar

Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuku Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Düstûr

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası

Legal Fikri ve Sinaî Haklar Dergisi

Resmî Gazete
Resmî Sınai Mülkiyet Gazetesi
Ticaret Vekâleti Mecmuası
Türkiye Barolar Birliği Dergisi

Kitaplar Makaleler

AKAY, Tolga, “Osmanlı Devleti’nde Marka Hukukunun Gelişimi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı. 126 (Eylül-Ekim 2016), ss. 363-392.

-----, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde Sınai Mülkiyet Haklarının Durumu ve Alman Silah Patentleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, nr. XVI/32 (2016 Bahar) ss. 67-83.

ARSEVEN, Haydar, “Alameti Farika Hakkının Mahiyeti, Gayrı Kanuni Rekabetle Münasebeti ve Doğumu”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 16/3-4, 1950, ss.822-893.

AYBER, İncilay, *Sınai Mülkiyet Haklarıyla İlgili Uluslararası Kuruluşlar (Wipo, DTÖ, AB)*, Türk Patent Enstitüsü Markalar Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2005.

BAYRAM, Elif Betül. *Uluslararası Marka Tescil Sistemleri, Madrid Protokolü ile Topluluk Marka Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi*, Türk Patent Enstitüsü Uzmanlık Tezi, Ankara, 2001.

BOZGEYİK, Hayri, “Markalarda Rüçhan Hakları”, *Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuk Dergisi*, c. 7, sayı: 2007/1, ss. 49-83.

ÇOLAK, Uğur, “Paris Sözleşmesi’nin 6bis Maddesi Anlamında Tanınmış Markalar, Bu Tanınmışlığın Nasıl Belirleneceği Sorunu ve Wipo Kriterleri”, *Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuku Dergisi*, c. 4. Sayı. (2004/2), ss. 24-70.

Fikri ve Sınai Haklar Özel İhtisas Komisyonu Raporu, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 1995.

HIRSCH, Ernst E., “Bern Sözleşmesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 7, sayı. 1-2 (1950), ss. 130-145.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Birinci Takım, c. III, çev. Seha L. Meray, YKY, İstanbul, 1993.

ÖZDEMİR, Kubilay. *Tanınmış Marka Kavramı ve Ulusal Uluslararası Uygulamaları*, Türk Patent Enstitüsü Markalar Dairesi Başkanlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara 2008.

PINAR, Hamdi, *Uluslararası Rekabette Fikri Mülkiyet Haklarının Önemi ve Türkiye*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2004.

Reşat İbrahim, “Beynelmîl Sinaî Mülkiyet İttihadının ve İsviçrede Bernde Kain Beynelmîl Sinaî Mülkiyet Bürosunun Mevzu, Vazife ve Mesaisi Hakkında Rapor”, *Resmî Sınai Mülkiyet Gazetesi*, sene. 1, nr. 2 (Kânunevvel 1931), ss. 2-10.

SOYAK, Alkan, “Fikri ve Sinaî Mülkiyet Hakları: Tanımı, Tarihsel Gelişimi ve GOÜ’ler Açısından Önemi”, *Legal Fikri ve Sinaî Haklar Dergisi*, yıl. 1, sayı.1 (2005), ss. 11-30

YAZICI, Serkan-Sıla ŞAHİN, “Osmanlı Devleti’nde Patent Uygulaması: Örneklerle İhtira Beratı Kanunu İncelemesi”, *History Studies*, 11/2, Nisan 2019, s. 815-825

Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, haz. Aynur Karayılmazlar-Ekrem Karayılmazlar, İTO Yayınları, İstanbul, 2006.

67 A 90 11 Numaralı Kırım Kadı Siciline Göre Kırım'da Kölelik

Fatma Şahin*

(ORCID ID: 0000-0003-3670-9743)

Makale Gönderim Tarihi

05.05.2019

Makale Kabul Tarihi

26.08.2019

Özet

İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik müessesesi Osmanlı Devleti'ne de intikal etmiş, Osmanlı coğrafyasında varlığını sürdüren bu kurumu doğuran temel düşünce ucuz emek ve savaşlarda elde edilen esirlerin toplumsal ve ekonomik hayata aktarılması düşüncesidir. Köle ticareti Kırım Yarımadası'nın önemli sosyo-ekonomik dinamiklerinden biridir. Kölelik kurumunun geçmişine ışık tutmak için dönemin mahkeme kayıtları olan kadı sicillerinden yola çıkılarak yapılan bu çalışma Kırım'da etnik ve cinsiyet bakımından köleliğin sosyal boyutları ile kölelerin azat edilme durumları üzerinde durmayı hedeflemektedir. Ayrıca Mahkeme kayıtlarına konu olan kölelerin durumları ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Köle, Kölelik, Kırım.

Slavery in Crimea According to the Court Records Registry Numbered 67 A 90 11

Abstract

The institution of slavery, which was as old as history of mankind, had been transferred to Ottoman Empire with Islam. The main idea behind this institution, which had been carried on in Ottoman Empire, is having cheap labor and using prisoners of wars in social and economic life. This study was conducted based on the court records of the period to shed light on the history of slavery institution, which was one of the socio-economic dynamic of Crimean Peninsula where a live slave trade is carried out. It aims to focus on the social dimensions of slavery in terms of ethnicity and gender, and the liberation of

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı f.6sahin@gmail.com.

slaves in Crimea. In addition, evaluations will be made on the status of the slaves, the subjects of court records.

Keywords: Slave, Slavery, Kırım

Antik dönemden beri insan emeğinin tasarrufunun belirli kişilerin kontrolünde tutulması uygulaması mevcuttu. Belirli hukuki bir hüviyete ve hürriyete sahip olmayan, ticari mal olarak canlı mallar içinde değerlendirilen kölelerin erkek olanlarına “köle”, kadın olanlarına ise cariyeye denir¹. Osmanlı coğrafyasında varlığını sürdüren bu müesseseyi doğuran temel düşünce ucuz emek ve savaşlarda elde edilen esirlerin toplumsal ve ekonomik hayata aktarılmasıdır.

İnsanlık tarihi kadar kadim olan kölelik, Osmanlı Devleti’nin kurumsal bir nitelik kazandığı tarihlerden itibaren arşiv belgelerine yansımaktadır. Osmanlı Devleti’nin sınırlarının genişlemesi ile sayıları gün geçtikçe artan savaş esirleri planlı bir şekilde organize edilerek istihdam olanakları sağlanmıştır. Burada kölelik, savaşlar sonrasında esirlerin elde edilmesi, ticaret, hediye, satış ve kaçırma yolu ile gerçekleşmekte idi. Köleler daha çok orduda istihdam edilmekle birlikte, üretimde ve ev işlerinde de istihdam edilmekte idi.

Bu çalışma 17. yüzyılda 67 A 90 11 Numaralı Kadı siciline göre Kırım’da bulunan kadı ve mahkemeye intikal eden davalarda geçen köle ve cariyeler ile ilgili bilgiler içermektedir. Kırım kazasında geçen kölelerin etnik yapıları, eşkâlleri, isimleri tablolar yardımı ile incelenecektir. Amaç, Kırım kadı sicilleri ışığında kölelik ile ilgili araştırmalara katkı sağlamaktır.

Osmanlı Devleti’nde Kölelerin ve Cariyelerin Durumu

Köle, iman, namaz, oruç gibi mali yönü bulunmayan şahsî nitelikteki dini mükellefiyetler açısından hür insan ile aynı iken hukukî, iktisadî ve sosyal açılardan farklıdır². Her şeyden önce o hukuki işlemlere konu olması bakımından “mal” kabul edilir³. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininde de kölelik sosyal ve hukuki bir olgu olarak kabul edilmiştir.

¹ M. Zeki Pakalın, Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-II, İstanbul 1993, s. 300.

² Mehmet Akif Aydın- Muhammed Hamidullah, “Köle”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 237.

³ Mehmet Akif Aydın- Muhammed Hamidullah, , a., g., m., s. 237.

Ancak, Osmanlı Devleti'nde köleliğin daha insani boyutlarda uygulandığı görülmektedir.⁴

Kazanılan savaşlar ile sayıları artan esirler Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında sağlamış oldukları yararlar doğrultusunda artarak yaygınlık kazanmıştır. Osmanlılarda köleler üç kaynaktan temin edilmekte idi. Bunların başında Slav asıllı köleler gelmekteydi⁵. Diğer toplumlara göre daha iyi durumda yaşamlarını sürdüren Osmanlı köleleri, azat edilme durumlarına göre toplumsal tabakada rahatlıkla kendilerine yer edinmekteydiler. Kölelerin hukuki statüleri şer'i hukuk tarafından belirlenmiştir⁶.

Kırım'da Köle Ticareti

Antik çağlardan beri devam ede gelen esir ticareti Kırım'da Ceneviz hâkimiyetinin kurulması ile farklı bir boyut kazanmıştır. Kırım, Osmanlı öncesi dönemde Cenevizli tüccarların en uğrak yeri olup ticari yönden dikkat çeken bir konuma sahip idi. Bu durum Osmanlı idaresinin bölgeye intikali ile artarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti bölgede ekonomik işlevi yüksek bir idare kurmuştur. Taşındığı coğrafi konum itibari ile ticaret Kırım'ın en yaygın ekonomik faaliyetleri arasında yer almıştır. Ticarete konu olan temel ürünler arasında ise köle ve esir ticareti öncelikli bir yere sahip olmuştur. Bu duruma 15. yüzyıldan itibaren köle tedarik merkezlerinin yön değiştirerek, Kuzey Karadeniz'den Kafkasya ve Rusya'ya doğru uzanmaya başlaması etkili olmuştur⁷. Bununla birlikte XII. ve XVIII. Yüzyıllar arasında Kırım ve Kafkasya'dan Ortadoğu ülkelerine sürekli köle sevkiyatı varlığını korumuştur.

Her türlü üretim faaliyetinin insan ve hayvan gücüne dayandığı Osmanlı İmparatorluğu'nun esas köle kaynağı Kırım başta olmak üzere

⁴Sibel Bagatur, "Osmanlıda Kölelik", *Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale 2011, s. 7-8.

⁵ Ekrem Buğra Ekinci, *Tarihimizde Kölelik, Köleleri Evlat Sayan Medeniyet, Tarih ve Medeniyet*, S. 11, 1995, s. 7

⁶ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanından Sonra Kölelik", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S.1/2, 2004, s.216.

Şer'i hukuk ile ilgili bkz., Mehmet Akif Adın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, 8. Bask, İstanbul 2010, s.233-237.

⁷ Yücel Öztürk, "XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.97, İstanbul 1995, s.131

kuzey ülkeleri idi⁸. Kölelerin etnik yapısı ile köle ticareti arasında sıkı bir bağ vardır. Kırım Tatarları Kafkasya'yı köle kaynağı olarak görmüş, Müslüman olup olmadığına bakmaksızın köle elde etmek için seferler düzenlenmişlerdir⁹. Tahlilini yaptığımız belgelerde Rus, Kazak, Eflak gibi etnik gruplara fazlaca rastlanması Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya köle temin etmesinin önemli bir etkisi olduğundan kaynaklanmaktadır¹⁰. 1606 yılında İstanbul'a Kefe'den 1012, Gözleve'den 1037, Balıklava'dan 178, Azak'tan ise 85 köle getirildiği tespit edilmiştir¹¹. Rusya'nın Kafkaslar'da daha sık görülmeye başlaması, köle sevkiyatını yavaşlatmış olsa da neticede bu ticaretin sürmesi bölgedeki mahallî güç odaklarının işine yaradığı için, tamamen sona ermesi beklenemezdi¹².

İncelediğimiz defterde etnik köken olarak Eflak, Macar, Rus, Kazak ve Boşnak asıllı kölelere rastlamakla birlikte Rus asıllı kölelerin sicillere daha çok yansıdığını görmekteyiz. Bunun yanında Kazak kelimesinin de sicillerde köle manasında kullanıldığı anlaşılmış ve olgun erkek köleler için kullanıldığı tespit edilmiştir.¹³

İncelediğimiz defterde köle alım satım davalarının belirli kaideler ölçüsünde yapıldığı görülmektedir. Satıcı satış esnasında kölesinin her türlü özellik ve kusurlarını belirtmek konusunda titiz davranmaktadır. Eğer kişi belirtilen özellikleri taşımayan bir köle satın aldı ise alıcı kadiya başvurup satış sözleşmesini iptal ettirebilirdi. Müslümanlar gibi gayrimüslimlerinde köle ve cariye edinebilme hakları bulunmaktaydı. Bu konudaki tek kural cariye ve kölenin Müslüman olmamasıydı¹⁴.

Sicillerde Yapılan Köle Tasnifleri ve Etnik Kökenleri

⁸ Ahmet Nezih Turan, "Bahçesaray Köleleri(17. 18. Yüzyıllar)", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.48, 2009, s. 242.

⁹Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti" *Karadeniz Araştırmaları*, S.8, 2015, s. 26.

¹⁰Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", s. 26.

¹¹Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterlerine Göre Karadeniz'de Köle Ticareti (1606- 1607)", *History Studies*, III/2, s. 382.

¹² Ensar Köse, "Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (18. Yüzyıl)", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 29 Nisan- 1Mayıs, Ordu 2015, s. 50.

¹³ Fırat Yaşa, "Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Mali ve Sosyal Boyutları" *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 13(3),2014, s. 659.

¹⁴Mustafa Akbel, "Osmanlı Başkentinde Kölelerin Durumu ve Azatlar: Galata Örneği", *Journal of History and Future*, V.III, I. I, 2017, s. 217.

Araştırdığımız sicillerde köle ve esir ifadelerinin yerine gulâm, memlükî, cariyе, çura ve döke gibi kavramlar kullanıldığını görmekteyiz. Döke 12- 18 yaş arasında küçük cariyeler için kullanılırken, çura, 12-18 yaş arası gulamlar için kullanılan bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Osmanlı Devleti'nde köleler emtia gibi kabul edilip alınıp satılırken fiziksel özellikleri ile ön plana çıkmışlardır. Tahlili yapılan Kırım Kadı sicillerinde kölelerin tasvirlerinde de fiziki özellikler bazen kölelerin isimlerinden önce gelmektedir. Bununla birlikte yaş ile ilgili kavramlar da göze çarparken etnik kökenleri de defterlere yansıyan bir diğer özelliktir. Aşağıda 67 A 90 11 Numaralı Kırım Kadı Siciline göre köle ve cariyelerin fiziki tasnifleri verilmiştir.

*Orta boylu, ala gözlü, gök burunlu, kara sakallı*¹⁶,

*Orta boylu koyun gözlü Eflahel-asl*¹⁷,

*Uzun boylu açık kaşlı çekiç burunlu Rus*¹⁸,

*Kara sakallı kaykı burunlu kara yagız Eflah el-asl*¹⁹,

*Kara gözü, kaykı burunlu, kara yagız ve Russü!l asl*²⁰,

*Orta boylu gök gözlü kaykı burunlu sarışın Eflak'ul asl ve'k mille*²¹

*Orta boylu koyun gözlü çekme burunlu kırmızı yüzlü*²²,

*Koyun gözlü Çura nâm çura*²³.

Sonuç olarak değerlendirdiğimiz defter kölelerin toplumsal hayatın içinde ne denli rol oynadıkları açısından farkındalık oluşturan bir kaynak niteliği taşımaktadır. Deftere yansıyan köle davalarının sayısının fazla oluşunun sebebi ise, Kırım Yarımadasının canlı bir köle ticaretine ev sahipliği yapmasından kaynaklanmaktadır. Mahkeme kayıtlarından elde ettiğimiz bilgilere göre köle ve cariyе sayıları arasında nicel bir farklılık

¹⁵ Ahmet Nezih, Turan, a.g.m., s. 247.

¹⁶ KKD, 11/11a-2

¹⁷ KKD, 11/12a-3

¹⁸ KKD, 11/19b-3

¹⁹ KKD, 11/17a-3

²⁰ KKD, 11/14a-3

²¹ KKD, 11/36b-1

²² KKD, 11/45a-2

²³ KKD, 11/48a-2

göze çarpmakla birlikte erkek kölelerin sayısının fazla olduğu gözlenmektedir. Dikkat çeken diğer bir nokta ise etnik köken olarak Rus asıllı köle ve cariyelerin sayısının diğer etnik gruplara nazaran fazla olduğudur. Bu durum, Tatarların Rus ve Polonya topraklarına yaptıkları akınlarla Rusları esir almaları ve bu esirleri Osmanlı ülkesinde satmalarından kaynaklanmaktadır²⁴.

Kırım'da kölelerin çoğu başlangıçta farklı inançlara dâhil olsalar da toplumsal yaşama uyum sağlama sürecinde Müslüman olup yeni bir isim edinmişlerdir. Fakat kendi inançları doğrultusunda isim kullanan kölelerde mevcuttur.

Aşağıdaki tabloda köle ve cariyelerin cinsiyet ve kökenlerine dair bilgiler bulunmaktadır.

Etnik Gruplar	Köle Sayısı	
	Erkek	Kadın
Rus	9	5
Kazak	7	
Macar	1	
Boşnak	1	
Macar	1	
Eflak	4	1

Tablo 1: 67 A 90 11 numaralı deftere göre Kırım'da bulunan kölelerin etnik kökenleri ve sayıları

Kaynağımıza Göre Kırım'da Kölelerin Durumu

²⁴ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı (1300- 1600), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.137.

Kölelerin Adları	
Erkek	Kadın
İvan	Gülbahar
Dimetre	Gülistan
İstance	Ümmü
İvan	Raziye
Hoşgeldi	Senador
Cantemir	Satayır
Yanoş	Naz
Petre	Gülhandan
Tuhator	Mahnur
Vasil	Eftade
Çura	
Senador	
Simon	
Siyavuş	
Müstecab	

Tablo 2: 67 A 90 11 numaralı deftere göre Kırım'da bulunan kölelerin isimleri

Azat Davaları

İncelenen defterde Kırım'da köle azat şekilleri şöyledir: Herhangi bir karşılık beklemeden sahibi tarafından azat edilmek(itk), kölelerin bir bedel karşılığında hürriyetini satın alması (mükatebe), Efendinin kendi ölümünü kölenin özgürlüğüne şart koşması(tedbîr), ve cu'l yolu ile özgür bırakma çeşitli azat yöntemleri arasında sıralanabilir²⁵. İncelediğimiz sicil kayıtlarında köle azat etmede en çok kullanılan iki usul karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: i'tak ve mukatebedir. İ'tak: efendinin kölesinden hiçbir çıkar beklemezsiniz Allah rızası için kölesini hürriyete kavuşturarak azat etmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu amaçla azat edilen köleler azat edilmelerini kanıtlayacak bir belge olan 'itk-name'²⁶ belgesine de sahiptirler. Bu belge onların hürriyetlerinin meşru birer ispatı konumundadır. Defterde geçen sicillerde köle davaları arasında sekiz hükümde i'tak davasına rastlamaktayız. Bunlardan biri olan, Yurt sakinlerinden Nureddin Sultan Hazretlerinin Divan Efendisi Abdu'l-Kerim Efendi Eftade adlı kölenin mahkemeye başvurularak kölenin hiçbir karşılık ödemedi hür olduğunu beyan edip kadıdan itknamesini talep etmesidir²⁷. Kozmopolit bir toplumsal yaşama sahip olan Kırım'da i'tak durumu sadece Müslümanlar arasında gerçekleşmemete, gayrimüslimlerin de kölelerini karşılıksız bir şekilde azat ettikleri görülmektedir. Başka bir hükümde Bahçesaray'da Şuba köyünde Toktamar adındaki zimmînin Petra isimli kölesini özgürlüğüne kavuşturduğunu görmekteyiz. Bir düğger hükümde ise Murkate yerleşkesinden Cemal Aga'nın Bay Çore adındaki orta boyly gök gözlü sarı yüzlü Rus asıllı köleyi Allah rızası için i'tak etmesidir²⁸. Cemal Aga, kölesi Bay Çore'nin itknamesinin eksiksiz verilmesini hükümde belirtmiştir.

Kırım'da köle azat etme sadece erkeklere özgü bir olay olmamakla birlikte kadınların da sicillerde köle azat ettiklerine şahit olmaktayız. Melek Sultan, Gülistan ile Mahnur adındaki cariyeleri ile Mahnur'dan

²⁵ Hüseyin Bayarslan "Osmanlı Devleti'nde Köleleştirme ve Azat Yöntemleri", *Ulakbilge*, C.5, S. 10, 05.10.2009, s.448.

²⁶ İtknâme, âzat edilen köle veya cariyenin fiziki özellikleri, dini ve etnik kökeni, azat tarihi ve şartlarını ihtiva eden âzat kağıdı" denen belge., Mehmet Âkif Aydın, Muhammed Hamîdullah *TDV Ansiklopedisi*, s. 242.

²⁷ KKD, 11/69b-3

²⁸ KKD,11/39b-1

doğan Çore'yi hasbete'l- lillah (Allah rızası için) ile azat etmiştir. Hükümler Raziye isimli bir kişinin mükatebe yöntemi ile kölesi olan Kutlu Kadim isimli bir cariyeyi özgürlüğüne kavuşturması konulu bir davayı da içermektedir.

Tahlili yapılan defterde kölelerin çeşitli nedenlerle sahiplerinden kaçtıkları da mahkemeye intikal eden bir durumdur. Bu sahibinden kaçan kölelere abd-ı âbık adı verilmektedir²⁹. İncelediğimiz kadı sicillerinde ise dört hükümde kaçak köle davasına rastlanmaktadır. Efendisinden kaçan kölelerin durumu belirli kriterlere bağlanmıştır.³⁰ Bunlar köle olduklarını kabul edip, sahiplerinin isimlerini ve kaçtıkları yerleri söyleyince «sahibi zuhur edinceye kadar» veya «müddet-i örfiyesi» tamam oluncaya kadar kadı tarafından belirli bir nafaka takdir edilip, yavacıya teslim edilirdi³¹.

Köle sahibi olabilmek için belirli bir gelir seviyesine ihtiyaç duyulacağından Kırım'da yaşayan herkesin köle edinme durumu mevcut değildir. Köle sahibi olanların statü sahibi kişiler olduğunu kullanmış oldukları Bey, Efendi, Hacı, Çelebi, Kethüda gibi unvanlardan anlamaktayız.

Sonuç

Kırım Kadı defterlerine göre hazırlanan bu çalışmada tarihsel kökleri kadim zamanlara inen köleliğin Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti döneminde de devam ettiği tespit edilmiştir. Kırım'ın Anadolu için köle ve esir temini konusunda kilit bir konuma sahip olduğu vurgulanmıştır.

Kırım Yarımadasında toplumsal yapının çeşitli boyutlarını ortaya koyan siciller ışığında yapmış olduğumuz bu değerlendirmede köle ve cariyelerin fiziki özelliklerinin ön planda tutulduğu gözlenmiştir. Deftere yansıyan hükümlerde erkek kölelerin niceliksel olarak fazla olduğu, etnik köken olarak da Rus asıllı kölelerin ve cariyelerin sayısının fazla

²⁹Ümit Ekin, "17. Yüzyıl Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2010, s.33.

³⁰Bilgi için bakınız, Mehmet Ceylan, İslam Hukukunda Kaçan Köle (Abık), *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 4, s. 7, Haziran, 2014.

³¹İzzet Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu 17. Yüzyıl)", *The Journal Ottaman Studies*, IX, İstanbul 1989, s.193.

olduğu tespit edilmiştir. İncelenen defterde öne çıkan bir diğer husus, İslam anlayışının Allah rızası için köle azat etme geleneğinin devam ettiğidir. Bu bağlamda Müslümanların yanında gayrimüslimlerin de köle azat ettiklerine rastlanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Kırım Kadı Sicilleri: 67 A 90 11

Kitap ve Makaleler

AKBEL, Mustafa, (2017). “Osmanlı Başkentinde Kölelerin durumu ve Azatlar: Galata Örneği (1718-1730)”, *Journal of History and Future*, V.III, I. I.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, (2006). İslam Hukukunda Kölelik- Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem, *Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul*.

AKKAYA, Mustafa, (2011).” XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar’da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.14,S. 25.

AKYILMAZ, Gül, (2014), “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanından Sonra kölelik” , *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S.1/2.

AYDIN, Mehmet Akif- Hamidullah, Muhammed, (2002). “Köle”, *DİA*; C.XXVI, Ankara.

BAGATUR, (2011). Sibel, “Osmanlı’da Kölelik ” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi.

BAYARSLAN, (2009) Hüseyin, “ Osmanlı Devleti’nde Köleleştirme ve Azat Yöntemleri”, *Ulakbilge*, C.5, S. 10.

CEYLAN, Metin, (2014). “İslam Hukukunda Kaçan Köle (Abık)”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 7.

ÇAKIR, İbrahim Ethem, (2014). “Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler” , *Sofya 1550-1684, Türkiyat Araştırma Dergisi*. S.36.

EKİN, Ümit, (2010). “17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(47) Ankara.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, (1995). “Tarihimizde Kölelik”, *Köleleri Evlat Sayan Medeniyet, Tarih ve Medeniyet*, S.11.

İNALCIK, Halil,(2003). Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı (1300-1600), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KÖSE, Ensar, (2015). "Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (18. Yüzyıl)", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 29 Nisan-1 Mayıs, Ordu.

ÖZTÜRK, Yücel, (2000). Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe, 1475-1600. T.C Kültür Bakanlığı, Ankara.

_____ (1995). "XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 97, İstanbul,

_____ (2015). Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım, Çamlıca Yayınları, İstanbul.

SAK, İzzet, (1989). " Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu 17. Yüzyıl)", *The Journal Of Ottoman Studies*, IX, İstanbul.

TURAN, Ahmet Nezihi, (2009). " Bahçesaray Köleleri (17. -18. Yüzyıllar)", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 48.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, (2006). "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, VIII. Balkan Kafkas Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi, 8(15).

_____ (2011)" İstanbul Gümrük Defterlerine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", *History Studies*, 3(2).

YAĞCI, Zübeyde Güneş, YAŞA, Fırat, (Ed.) (2017). Osmanlı Devleti'nde Kölelik, Ticaret, Esaret, Yaşam, Tezkire Yayınları, İstanbul.

YAŞA, Fırat, (2014)"Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Mali ve Sosyal Boyutları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*,13 (3).

Menemenli Tevfik Mustafa Paşa'nın Kırım Harbi Tuna Cephesi Harp Hatıraları

İsmet Sarıbal*

(ORCID ID: 0000-0001-2345-6789)

Makale Gönderim Tarihi

24.07.2019

Makale Kabul Tarihi

21.09.2019

Özet

Osmanlı subaylarının modern bir edebi tür olan hatıra yazımına ilgileri Kırım Harbi ile başlamıştır. Kırım Harbi başlangıcında Anadolu ordusu komutanlığı yapan Mustafa Zarif Paşa'nın harbin ardından kaleme aldığı hatıraları bir Osmanlı subayı tarafından modern anlamda yazılmış bilinen ilk hatıradır. Batum ordusu komutanı Mustafa Paşa'nın yaverliğini yapıp daha sonra Rusya'ya kaçan Binbaşı Osman Bey'in (Frederick Millingen) Rusça yayımlanmış hatıraları Kırım Harbi'ne dair bilinen bir diğer hatıradır. Kırım Harbi'nde Tuna Cephesi'nde görev alan Tevfik Mustafa Paşa da harp sonrasında harp hatıralarını yazmıştır. Bu çalışmada Tevfik Mustafa Paşa'nın kaleme aldığı harp hatıraları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Menemenli Tevfik Mustafa Paşa, Kırım Savaşı, Hatıra.

Menemenli Tevfik Mustafa Pasha's War Memoirs of the Danube Front During the Crimean War

Abstract

The interest of Ottoman army officers to write military memoirs that being a modern literary genre, began with the Crimean War. The memoirs of Mustafa Zarif Pasha who commanded the Anatolian army during the Crimean War, were the known first military memoir, which written by an Ottoman officer in a modern sense. The memoirs of Major Osman Bey (Frederick Millingen), who served as the commander of Mustafa Pasha, the commander of the Batumi army and then fled to Russia, is another known memory of the Crimean War, which published in Russian. Tevfik Mustafa Pasha who also

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ismet@karatekin.edu.tr.

served in the Danube Front during the Crimean War, wrote his war memoirs, after the war. In this paper, the war memoirs written by Tevfik Mustafa Pasha will be evaluated.

Keywords : Menemenli Tevfik Mustafa Pasha, Crimean War, Memoir

Giriş

Hatıra veya başka bir ifadeyle anı bir kişinin kendi başından geçen veyahut tanık olduğu olay ve olguları gözlemlerine, izlenimlerine, bilgilerine istinaden kimi zaman kişisel duygu ve düşüncelerini de katarak anlattığı yazı türüdür¹. Avrupa edebiyatlarında XVI. yüzyıldan itibaren özel bir tür olarak ilk örnekleri görülen hatıra yazımına Osmanlılar Batı ile temasın arttığı XIX. yüzyılla birlikte ilgi göstermeye başlamıştır. Özellikle 1870'ten sonra hatıra türüne ait yazı ve kitapların sayısı hayli artmıştır. Ziya Paşa'nın *Defter-i A'mâl'i*, Muallim Naci'nin *Medrese Hatıraları ve Sünbüle'si* hatıra türünün ilk örneklerindedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın Tanzimat dönemini kendi yorumunu da katarak anlattığı *Tezâkir* ve *Maruzât'ı* ilk siyasi hatıra örneğidir. Ebüzziya Mehmed Tefrik'in Sultan Abdülaziz devrinin ortalarından 1876'ya kadar geçen süreçteki siyasi olayları anlattığı hatırası *Yeni Osmanlılar Tarihi* bir diğer önemli siyasi hatıradır².

Bu dönemde popülerleşen hatıra yazma girişimlerine Osmanlı subayları da dâhil olmuştur. Nitekim 1876-1877 Osmanlı-Rus Harbi'nin doğu ve batı cephelerine ait harekâtın anlatıldığı, çoğu II. Meşrutiyet sonrasında yayımlanan, hayli harp hatırası vardır³. Aslında Osmanlı subaylarının hatıra yazma geleneği Kırım Harbi'yle başlamıştır. Kırım Harbi'nin başlangıcında Anadolu ordusu komutanlığını yapan Zarif Paşa'nın anıları bir Osmanlı subayına ait bilinen modern anlamda ilk hatıradır⁴. Yine Kırım Harbi sırasında Batum ordusu komutanı Mustafa

¹ Atilla Özkırmı, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, 5. bs. , C I, Cem Yayınları, İstanbul 1990, s. 111

² M. Orhan Okay, "Hâtırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XVI, İstanbul 1997, s. 446.

³ Okay, "Hâtırat", s. 446.

⁴ 1816/1817 yılında doğduğu tahmin edilen Zarif Paşa, hatırasında 1830-1860 yılları arasında şahit olduğu olayları ve bu olaylardaki rolünü anlatmaktadır. Zarif Paşa'nın

Paşa'nın yaverliğini yapıp daha sonra Rusya'ya kaçan Binbaşı Osman Bey'in (Frederick Millingen) Rusça yayımlanmış hatıraları bir Osmanlı subayı tarafından yazılmış Kırım Harbi'ne dair bilinen bir diğer harp hatırasıdır⁵. Bu iki hatıra yazarının yanına Menemenli Tevfik Mustafa Paşa ismini de eklemek gerekir. Zira Tevfik Mustafa Paşa, Kırım Harbi Tuna Cephesi'ne dair hatıralarını savaşın ardından yazmaya başlamıştır.

Tevfik Mustafa Paşa'nın Hayatı

Tevfik Mustafa Paşa Adana'nın Menemenli aşiretindedir. Bu nedenle Menemencioğlu/Menemenli lakabıyla da anılır. Paşa, çocuk yaşta aşiretin lideri olan amcası Ahmed Bey tarafından Mısır'a gönderilmiştir. Mısır ordusunun 1832'de Anadolu'yu işgali sırasında Adana'ya gelen Kavalalı İbrahim Paşa, işbirlikçisi Memencioğlu Ahmed Bey'den Mısır sarayında büyütülmek ve tahsil ettirilmek üzere⁶ erkek evlatlarından birini istemiş, Ahmet Bey de kendi çocuklarından birini göndermek yerine açığözlülük ederek yeğeni Tevfik Mustafa'yı kendi çocuğuymuş gibi İbrahim Paşa'ya emanet etmiştir⁷.

Tevfik Mustafa Paşa, Mısır sarayında iyi bir eğitim almış, askerlik sanatında kendini yetiştirmiştir. Öyle ki miralay rütbesini alarak

hatırası için bk. Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hatıratı", *Bellekten*, 4 (16), 1940, ss. 443-494.

⁵ Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, yay. haz. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. VIII.

⁶ İbrahim Paşa'nın böyle bir tasarrufta bulunmasının nedeni Mısır vilayetinde tesis edilen zorunlu askerlik sisteminin yapısıyla ilgiliydi. Babası Mehmed Ali Paşa, vilayetinde zorunlu askerlik temelinde bir ordu kurmaya karar verdiğinde Arapça konuşan çiftçi askerlere komuta etmek üzere Türkçe konuşan subaylar atamayı planlamıştı. Bu nedenle Mısır ordusunun üst kademelerinde görev almak isteyen birinin Türk olması yani Türkçe konuşması Anadolu, İstanbul, Arnavutluk ve Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinden gelmesi gerekmektedir. Bu subaylar gönüllü olarak Mısır ordusuna katılmak isteyenlerden seçilebileceği gibi bir savaş esiri de olabilirdi. Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 239, 241.

⁷ Taha Toros Arşivi, Dosya No: 640128, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmloi/bitstream/handle/11498/25577/001640128010.pdf?sequence=1&sAllowed=y>, e.t. 10.04.2019.

Kavalalı İbrahim Paşa'nın yaverliğine kadar yükselmiştir⁸. Paşa, Nizip Savaşı'ndan (1839) sonra Mısır ordusundan ayrılarak Osmanlı ordusu saflarına geçmiştir⁹. Aslında söz konusu savaştan sonra Tevfik Mustafa Paşa gibi Türkçe konuşan ve de Osmanlı kültürü içinde yetişmiş birçok Türk kökenli subay, Mehmed Ali Paşa'nın isyan etmesi ve Mısır ordusunun Anadolu içlerine kadar ilerlemesi yüzünden ortaya çıkan bir kimlik ve sadakat sorunu nedeniyle Mısır ordusundaki görevlerini bırakıp Osmanlı ordusuna katılmıştır¹⁰.

Tevfik Mustafa Paşa, miralay rütbesini muhafaza ederek 1841'de Rumeli tarafına gönderilmiştir. Kırım Harbi'ne kadar geçen süreçte sırasıyla mirliva ve ferik rütbelerini almıştır. Tevfik Mustafa Paşa'nın kariyerindeki dönüm noktası Kırım Harbi'nin ilk evresinde Tuna boyunda yaşanan muharebeler olmuştur. Bu muharebeler sırasında gösterdiği yararlık Tevfik Mustafa Paşa'nın ünlenmesini sağlamış hatta bu yararlılığı nedeniyle ikinci rütbeden *Mecidiye* nişanıyla taltif edilmiştir¹¹. Tevfik Mustafa Paşa, Kırım Harbi'nin ardından İşkodra Mutasarrıflığı'na (Nisan 1857) atanmıştır. Kısa bir süre bu görevde kaldıktan sonra Rumeli bölgesi ferik-i erkânlığına görevlendirilmiştir. Ağustos 1861'de vezir rütbesiyle Anadolu Ordusu Müşiri olmuş, 1864'te bu görevinden azledilmiştir. Aralık 1864'te Meclis-i Muvakkat-ı Askerî'ye memur olmuş, daha sonra 2. Ordu Müşir Kaymakamlığı ve Bosna Kumandanlığı (Kasım 1867) yapmıştır. Bu görevinden azledildikten sonra uzun süre İstanbul'da kalmıştır. 93 Harbi öncesi Meclis-i Tanzimat-ı Askerî ve Meclis-i Muvakkat-ı Askerî'de görev almıştır. 1877'de Kars Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. 1878 yılı başlarında hastalanarak görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. 12 Temmuz 1879'da vefat etmiştir. Eyüp'te metfundur¹².

⁸ Taha Toros Arşivi, Dosya No: 551592, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/26565/001551669007.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, e.t. 10.04.2019.

⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C V, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1632.

¹⁰ Mesut Uyar - Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 2014, s. 309.

¹¹ BOA, A. MKT. NZD, 110 / 79, 4 Cemaziyelahir 1270 [2 Şubat 1854].

¹² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, s. 1633.

Tevfik Mustafa Paşa'nın Harp Hatıralarının Mahiyeti

Tevfik Mustafa Paşa, Kırım Harbi'nin ardından harp hatıralarını kaleme almaya karar vermiştir. Paşa, bu kararından dönemin vakanüvisi ünlü tarihçi ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'yı da haberdar etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, Tevfik Mustafa Paşa'dan harp anılarına dair yazdıklarını talep edince Tevfik Mustafa Paşa harp hatıralarının bu çalışmaya konu olan ilk bölümünü Ahmed Cevdet Paşa'ya göndermiştir¹³. Ne yazık ki elde mevcut bu ilk bölüm dışında hatıranın geri kalanının akibeti tespit edilememiştir.

Paşa'nın hatıralarını yazmaya başlamasında Ahmed Cevdet Paşa'nın rolü mühimdir. Ahmed Cevdet Paşa, vakanüvis sıfatıyla Tevfik Mustafa Paşa'dan hatıralarını yazmasını özellikle talep etmiş de olabilir. Bununla birlikte Paşa'nın hatıralarını yazmaya başlamasına sebep olabilecek bir husus daha vardır. Paşa'yı küçük yaşta Kavalalı İbrahim Paşa'nın yanına vererek Mısır'a gönderen Menemencioğlu Ahmed Bey *Menemencioğlu Tarihi*¹⁴ adlı kendi anılarını da içeren aile tarihini Paşa'yla yakın bir tarihte (1861) kaleme almıştır. Bu da Tevfik Mustafa Paşa ile Ahmed Bey arasında hatıra yazımı hususunda bir etkileşim olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Tevfik Mustafa Paşa, harp anılarını kendini övmek, birilerini suçlamak, kamuoyu nezdinde kendini temize çıkarmak gibi kişiselleştirilmiş eleştirel hususlar üzerinden kaleme almamıştır. Paşa'nın yaptığı iş, o tarihlerde Avrupalı subaylar için sıradan bir iş hükmünde olan, savaş esnasında yaşananları taktik ve stratejik dersler çıkarılmak üzere paydaşlarına ve umuma aktarmaktan ibarettir. Bu sebeple Tuna Cephesi'ndeki harekâtın stratejik ve taktik detaylarını ve Silistre Muhasarası'na kadar geçen süreçte yaşananları Paşa'nın hatırasında görmek mümkündür.

Tevfik Mustafa Paşa, cephede yaşananları aktarırken hatıra yazımının bir özelliği olarak zaman zaman şahsî değerlendirmelerini de satır aralarında beyan etmiştir. Özellikle hareket alanındaki gayrimüslim ahalinin işgalci Rusları desteklemelerine yönelik eleştirisi

¹³ BOA, A. VKN, 1/19, 11 Zilkade 1273 [3 Temmuz 1857].

¹⁴ Menemencioğlu Tarihi için bk. Menemencioğlu Ahmed Bey, Menemencioğulları Tarihi, yay. haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

dikkat çekicidir. Paşa, Dobruca'nın stratejik önemine dair değerlendirmelerini layiha başlığıyla ayrıca dile getirmiş ve stratejik bazı öngörülerde de bulunmuştur.

Paşa'nın hatırasını tek düze bir anlatımdan kurtarmak için Tutrakan Muharebesi'nden sonra Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın askerlere gönderdiği övgülerle dolu emri ve bu muharebede yararlık gösterip çavuşluktan mülazımlığa terfi eden Mehmed çavuşun kahramanlık hikâyesini hatırasına eklemiş olması da ayrıca dikkate değerdir. Paşa, bir kahramanlık figürü hâline gelen Mehmed çavuşun hikâyesini Hüseyin Hüsnü'nün *Saika-i Zafer*¹⁵, Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası*¹⁶, Namık Kemal'in Yüzbaşı Ahmed Nafiz Efendi adına kaleme aldığı *Silistre Muhasarası*¹⁷ gibi dönemin kaynaklarından daha ayrıntılı olarak vermiştir.

Metin

1269 senesi Ramazan'ının guresinde [8 Haziran 1853] Rumeli'ye memur oldum. Üçüncü cuma günü iki tabur piyade redif ile *Saik Şadi* vapuruna irkâben Dersaadet'ten hareket ve ferdâsı saat ikide Varna'ya muvâsalat eyledim. Memuriyetim Varna'da ikâmetle vürûd edecek askeri Rumeli ordu-yı hümâyûnu müşîri devletli Ömer Paşa hazretlerinin vaki olacak emri üzere sevke memur etmek idi. Keyfiyeti müşârûn-ileyh hazretlerine yazdım. Taburun birini Silistre'ye ve birini dahi Rusçuk'a irsalini cevap olarak emretti ve bu iki mahalde dörder tabur olmak ve bundan sonra gelecek taburlar doğru Şumnu'ya gönderilmek üzere emir geldi. Bu minval üzere on yedi gün ikâmet ettim. On yedinci günü Rusya Memleketeyn'e girmiş olduğundan diğer iş'ârlarına kadar vürûd edecek askeri serian kendisine göndermemi mahremâne tarafıma beyan eyledi. Zira müşârûn-ileyh hazretleri sıkışmış idi ve sıkışmasının esbâbi Rusyalı şu aralıkta Memleketeyn'e girmeye başlamış ve bizim hiç sahil-i Tuna'da kuvve-i askeriyemiz yok idi. Hatta Ömer Paşa'nın Şumnu'ya vürûdunda mevki-i mezkûrda bir tabur-ı Dersaadet var idi ve Rusçuk'ta Dersaadet topçularından iki batarya Miralay Emin Bey'le idi. Maazallah Rusyalı egerçi bir on tabur ve iki üç batarya top ile Tuna'yı geçmiş olaydı Şumnu'yu zabt ve teshîr şöyle dursun Balkanlar dahi muhâtaraya dâçar olur idi. Binaenaleyh gelen taburların serian irsâlleri hususunu ve Rusyalının

¹⁵ Hüseyin Hüsnü, *Sâ'ika-i Zafer*, İstanbul H 1292, s. 136.

¹⁶ Ahmed Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası 1853-1854 Tuna Seferi*, yay. haz. Gültekin Yıldız - Fatih Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 48.

¹⁷ Ahmed Nâfiz, *Siliste Muhasarası*, Teodor Kasap Matbaası, İstanbul H 1290, s. 47.

Memleketeyn'e tecavüzünü mahremâne beyan etmiş ve Rumeli tarafından gelmekte olan asâkirin ta'cillerini te'kîd etmekte idi. Benimle gelen iki taburdan başka daha hiçbir tabur gelmemiş idi. Yirmi ikinci günü yedimde olan talimatı Varna'da bulunan Dersaadet Meclisi mirlivalarından Mehmed Paşa'ya verip serian taraflarına varmaklığıma emir geldi. Derhal yedimde olan evrakı paşa-yı mûmâ-ileyhe vererek iki saat mürûruyla hareket ettim. Yassı Tepe'ye vardım. Orada Ferik Saadetli Halim Paşa hazretlerine tesadüf ettim. O dahi Dobruca'ya memur olmuş gidiyor fakat bu aralık Rusyalı Memleketeyn'e ziyade asker sokmaya başladı. Maazallah yürümüş olaydı karşısında pek az asker bulacaktı. Orada gece kalarak ferdâsı Şumnu'ya vâsıl oldum. Ben varmazdan evvel tecemmü' etmekte olan ordunun meclis-i muvakkatine bu âcizi reis nasb etmiş ve Babıali'ye dahi arz etmiş ve icabı takdirinde sebûkbâr fırkası kumandanı tayin edip yani en ileride bulunacak kolordu demektir vardım görüştüm. Tutrakan tarafına Rusyalının hücumu olacağından bahisle riyâset uhdemde olarak mevki-i mezkûrun kumandanlığını uhdeme ihale etti ve bayrama bir gün kalmış olduğundan bayram namazını kılarak mevki-i mezkûra gitmekliğimi emretti. Ferdâsı birlikte Kuzi'se (كوزيش) giderek orada yapılmakta olan istihkâmı gördük. Zira hiçbir yerde el-ân istihkâm olmadığından yeniden yapılmakta idi. Bayram namazını kılarak oradan hareketle üçüncü günü Tutrakan'a muvâsalat eyledim. Benim Tutrakan'a vusûlümde Rusya Memleketeyn'e meydan topu ve muhasara topu ve havan olarak üç yüz elli ve askeri dahi yüz seksen bine iblâğ etmiş idi. Bunu Macarlıdan mülteci bir eczacıyı tebdilen Bükreş'e göndererek orada olan Fransız konsolosundan tahkik ettirdim. Keyfiyeti müşârûn-ileyh hazretlerine yazdım. Onların ki dahi tahkikata mutâbık geldiğinden tahsîn etmiş idi. Tutrakan'da iktiza eden istihkâmı tekmîl ettim. Bir emir geldi. Tutrakan'a dokuz saat ve Rusçuk'a üç saaat mesafe Alina (علينه) nam mahalle istihkâm yapılmak üzere. Gittim keşfettim. Oradan Rusçuk'a gittim. Mahmud Paşa'ya havale ettim. Oradan avdetle Tutrakan'a gelirken riyâset-i memuriyetime gitmeme dair emir geldi. Zira o günlerde harp olmayacak lakırdıları söylenmekte idi. Olduğum mahalden ve memuriyetimden hoşnut olduğumdan orada ibkâmı niyâzen cevap yazdım ve avdetle geldim Tutrakan'a gelerek işimle meşgul oldum. Bir hafta arası geçerek serian memuriyetime gitmeme dair diğer bir emir dahi zuhûr eyledi. Oranın kumandası Mirliva Halid Paşa'ya havalesıyla Tutrakan'da kırk beş gün kadar ikâmetle hareket ve dördüncü günü Şumnu'ya muvâsalat ettim. Defterdarın vesair ümeranın miyânelerinde bazı mertebe burûdet hasıl olmuş ve iş dahi görülmez derecesine varmış olduğundan bahisle memuriyetime devamımı emreyledi. Devama başladım fakat gitmekliğim ve kesb-i kıyas edecek vaktim olduğundan böyle huduttan avdetim nefsimе güç gelerek yine avdet etmekliğimi niyâz etmiş idim. İcabı takdirinde yine göndereceğinden bahisle kabul etmedi. Otuz

beş gün miktarı oturdum. Bazı mertebe esbâb (?) sıkıştırmış olduğundan ruhsat istedim. Vermeyecek olur ise de ısrar ettim. Ruhsat alarak Tutrakan'a avdet eyledim. Mecliste İzzet Paşa var idi. Onu yerime reis vekil ettiler. Yine riyâset uhdemde idi fakat işbu avdetimde köprü için lazım olacak edevatın tedarikini tarafıma mahremâne sipariş etti. Şumnu'dan hareketle ferdâsı Razgrad'a vardım. Asâkir-i şahaneye zemlik yaptıracağım havadisıyla icap eden keresteyi Razgrad müdürüne havale ve sipariş ederek oradan hareketle ikinci günü tekrar Tutrakan'a muvâsalat eyledim. Bazı mahallere bi't-tekrar istihkamlar yaptırıp fakat bu aralık devletler tarafından Rusyalının Memleketeyn'den çıkması te'kîd olunmakta olup nihayet Muharrem'in dokuzuncu cuma günü akşama kadar mühlet verilerek egerçi çıkmaz ise tecavüzî hareket olunacağı Serdar-ı Ekrem tarafından Gorçakof'a haber gönderilmiş ve işbu haber Tuna sahilinde bulunan kumandanlara dahi taraf-ı eşref-i serdar-ı ekremîden mütevârid olarak egerçi Rusyalı çıkmaz ise karşıya geçerek karakollar basılmak ve tecavüzî hareket olunmak üzere ayrıca emr ve irâde buyrulmuş ve bunun üzerine yevm-i mezkûrda Rusyalı çıkmamış olduğundan ve verilen mühlet yevm-i mezkûrun akşamı saat on ikide hitâm bulmuş idüğünden derhal Tutrakan ahalisinden elli altmış adam bi't-tedârik asâkir-i şahaneden dahi ol miktar neferât hazır ettirilerek akşamdan sonra Tutrakan karşısında olan Rusya karakollarına gönderilmiş ve gece saat ikide karakol-ı mezkûr bastırılarak tarafeynden yirmi otuz el tüfenk atılıp bir iki tanesi itlâf ve bir adedi hayyen tutularak alınan bir miktar eşya ile beraber vukû'-ı hâl serian müşârûn-ileyh hazretlerine arz ve iş'âr olunmuştur. Ferdâsı Rusyalı dahi İsmail'de olan dubalarını İbrail'e geçirmek üzere İsakçı önünden geçirirken haylice muharebe etmiş ise de zikrolunan duba ve vapurlar geçmiştir. Mahall-i mezkûrda Ferik Saadetli Hâlim Paşa hazretleri bulunarak işte işbu iki mahalden muharebeye bede' olunmuştur. Ber-vech-i muharrer İsakçı'dan geçerken vuku bulan muharebede Rusyalının duba ve vapurlarında bulunan askerlerinden bir haylicesi telef olmuştur. İşbu mahalden geçen vapurların çarhlarına İsakçı'dan atılan topların gülleleri ziyan etmemek için dubalarını vapurun yanına bağlamıştır. Bununla vapurlara zarar gösterilmeksizin geçirmiştir. Bundan sonra devletli Ömer Paşa hazretleri otuz sekiz kıta istihkâm topu ile yirmi bir piyade ve bir alay süvari ile Tutrakan'a geleceğini suret-i mahremiyette tarafıma beyan etmiş ve fakat kendisi Rusçuk'a gireceğini ilan ve işâ'a ederek bunun üzerine doğru Tutrakan'a gelmekte iken iki üç saat mesafe mahalden istikbal olunmuş ve kendisi Tutrakan'a bi'l-vürûd heman istihkâmları gezerek ferdâsı beraberinde olan asâkirin cümlesine bu âcizi umûm kumandan nasb etmiştir. Bu esnada Tutrakan karşısında olan karantinahane ve o havali kendisine olunarak ferdâsı *bi-hikmet-i nurullah* hava ziyadesiyle pus olduğundan Tutrakan karşısında olan adaya büyük kayıklar ile asâkir ve mühimmat naklolunmuştur

ve geçirilen bir batarya top yani altı kıta top ve iki tabur askerdir. Bunlara Mirliya İzzetli Hâlid Paşa kumandan nasb olunarak adaya asker geçirildiğini ve istihkam yapıldığını pus münasebetiyle Rusyalı duymamıştır. Bir iki gün mürûruyla hava açmış ve bir batarya top ve üç tabur asker tehiyye olunmuş olduğundan evveli emrde Tutrakan'da olan tabyalardan Tutrakan karşısında kâ'in karantina mahalline yirmi otuz kıta gülleli top atıldıkta karantinada olan Rusya karakolları ve zabitanı ve karantina memurları firar etmiştir ve asâkir-i şahane ve top karşıya geçirilmiştir ve mukaddemâ yapılmış olan sepetler dahi tabya imaline mübâşeret birle sepetler dizdirilerek nısf miktarı toprak doldurulmuş olduğu hâlde ferdâsı Rusyalı yirmi iki tabur piyade ve dört alay süvari ve otuz iki kıta top ile gelip geçirilmiş olan askeri tunaya dökmek üzere hemen toplarını indirip işe başlamış ve berrîden dahi ada ve tabyada olan ve Tutrakan sevâhilinde bulunan tabyadan ve Tutrakan'ın sağında olan tabyadan işe başlanılmıştır fakat Tutrakan'ın şimalinde bir mahal var idi yani güzel top atılacak mahal idi buraya üç batarya top getirdim ve burada harbe memur oldum isem de yanımda olan toplara ateş etmedim. Düşündüm ki Rusyalı ileriye gelsin çünkü Rusyalı ileriye gelse sol cenah tamam benim karşıml olacağından ateş etmeyerek topları sakladım. Rusyalının ileri geleceğini bildirdim. Zira evvelki top indirip ateş eylediği mahal top menzili olup ve bu kadar piyade getirmiş olduğundan behemehal piyadeyi sevk edeceği ve yürüyüş eyleyeceği malum bulunmuş ve çünkü Rusyalı bir saatten sonra top bindirip ileri kurşunu menziline kadar geldi ve doğrusu bu kadar ateş altında bir hareket eyledi ki hiç fütûr etmedi. Ol vakit yine top endahtına başlayıp taburların dahi sevkine mübâşeret edip ol vakit kemingâhda hıfz eylediğim topları hemen ateş ettirdim ve sol cenahı tamam karşıma geldi. Bu mahalde top olduğunu gördüğü anda oraya yani karşıma dört top getirip dövmeye başladı. Olduğumuz mahal gülle tutmaz idi. Top arabaları kırılarak bargirleri ve adamları telef olmaya başlayınca topları durduramayarak kaldırdı. Yine bir batarya top getirdi. Bir çeyrek kadar oradan atmış ise de sabit urduramayıp geri çekildi fakat tabya ziyade top atmaya ve taburları yürütmeye bir derece ikdâm eyledi ki tarif olunamaz. Ama benim tarafımdan atılan güller sol baştan urup sağ başına doğru giderdi. Müşir Paşa hazretleri dahi bizzat top attırmakla meşgul idi. Bu aralık iki tabur yürüttü. Gerek karantinada olan kurşun ve toptan ve gerek adadan atılan ve gerek Ömer Paşa'nın tabyasından ve sahilde olan topçu Mirlivası İsmail Paşa'nın tabyalarından ve benim olduğum mahalden endaht olunan toplardan yürüyüş eden tabur on dakika müddetde müzmahill oldular. Defa iki tabur dahi sevk ederek ol vakit karantinahane tabyasında olan topların cephanesi kalmamış olduğundan işbu Tutrakan muharebesi bayağı topçu zabitanına şaşkınlık vermiş olduğu şeşhane taburlarının fişenkleri bir topçu çavuşunun hatırına gelerek beher topa onar deste fişek koyup ber-dehân ateş eylediği anda tekrar gelen taburların ikisi

birden müzmahill olmuş işbu muharebede Rusya'nın telefâtı bin beş yüz ve mecrûhu üç bin kişidir ve yevm-i mezkûrda Müşir Paşa hazretleri tarafından tevârüd eden evamir-i yevmiye askerince ziynet-bahş eder bir şey olduğundan derc kılınmıştır.

“Bend-i evvel: Ey gayretli topçu bölüğünün yüzbaşısı ve asâkir-i şahane. Dünkü günü karantinanın istihkâmâtı tekmil ile devletimizin sancağı ve milletimizin şanı artmak için dikildikten sonra Rusya askeri yirmi biri piyade taburu ve dört alay süvari ve otuz iki piyade ve süvari toplarıyla iftihar ettiğimiz ve muhafazasını vazife-i zimmet bildiğimiz sancak üzerine hücum etti. Sizin dindarlığınız ve kemâl-i gayret ve şecaatiniz buradan atılan topların ianesiyle karantinadaki üç tabur piyade ve altı kıta top böyle cesim kuvvetle hücum eden düşmanı bütün bütün münhezim ve perişan ve geldiğine pişman eyledi. **Bend-i sâni:** Düşmanın her ne kadar lâşesi olduğunu ve her ne kadar mecrûhu olup taşıdığını sizin gözleriniz gördü ve benim keşfim iktizâsınca bin beş yüz askerini telef ve idam ve üç bin kişisini mecrûh eylemişsiniz. **Bend-i râbi:** İşte böyle din ve devlet uğruna gayûrâne ve secî'âne siz gibi muharebe eden askerin hasmı daima böyle makhûr ve telef ile cümlelizin kuvvetdâriniz bulunduğum hasebiyle cümlelize velinimet ve peygamber efendimizin vekili olan padişahımız efendimizin nâm-ı nâmî-i şehîrlerinden selam-ı mahsus ile vaki olan gayretinizi kemal-i teşekkür ve memnuniyetle tahsîn ederim. *Hak te'âlâ* hazretleri cümlemizi padişahımıza bağlasın ve böyle sadakat ve gayret üzere hizmette buldukça berhudar eylesin. Bundan böyle dahi sizden yine bu suretle gayret ve şecaat zuhûrunu me'mûl-i kavî etmekteyim. Göreyim sizi herhalde namusa himmet ve gayret edesiniz ve cümlemiz bu halde buldukça *Allahu te'âlâ* hazretlerinin inâyet ve ihsânı ve peygamber efendimiz hazretlerinin imdat ve rüçhanı ve padişahımız teveccühatı ile bizim karşımızda dayanacak düşman yoktur. Daima böyle münhezim ve perişan olacağına şüphe etmeyip mâdâm ki ibtidâki muharebede böyle berbat ve perişan olmuştur bundan böyle avn-ı hakla karşımızda durup asla sebât edemeyeceği derkârdır. Hemân *cenâb-ı mevlâ-yı müte'âl* daima muvaffakiyetler ihsan buyursun. Amin. / 3 Safer 1270 [5 Kasım 1853] / Ordu-yı hümâyûn-ı Rumeli.”

Doğrusu çavuşun bu bâbda olan hizmeti tahsîn-i sitâyıştır. Bunun üzerine Rusya bozularak *felillâhi'l-hamd* sûret-i galebe tarafımıza vaki olmuştur. Çavuş-ı merkûmu devletli Ömer Paşa hazretleri mülâzım etmiş ve beşinci rütbeden bir kıta mecdiye nişân-ı zî-şânı dahi vermiştir. İşbu çavuş mülâzım olduğu hâlde muahharan Silistre Muhasarası'nda bulunarak Rusyalı bir gün Arap tabyasına hücum etmiş ve bir binbaşı bir miktar neferi girip tabyada olan toplardan birinin üzerine mezkûr binbaşı çıkarak mülâzım-ı mûmâ-ileyhe bir kılıç urduğu anda mülâzım dahi binbaşıya bir seyf-i Muhammedî urup helak

etmiş ve mülâzım-ı mûmâ-ileyh dahi o anda şehit olarak doğrusu dîn-i Muhammedîye çok gayret etmiş ve bir cesur zat imiş. Şu mülâzımın hakkı malum olmak için bu kadarca iş'âr olunmuştur. İşbu Tutrakan Muharebesi'nin ferdâsı Rusyalı bir iki saat geriye çekilerek ikamet etmiş ise de hayli askerini gizlice Eflak içine çekmiş ve bir miktar ile karşımızda ikamet etmiştir. Bunun haftası gecesi Tutrakan karşısında olan karantina istihkâmında bulunan askerimizi Müşir Paşa hazretleri Tutrakan karşısında olan adaya çekip adadan Tutrakan'a geçerek karşımızda karantinada olan lağımlarımıza ateş vermiştir. Bunun üzerine geri çekildiğimizi Rusyalı duyarak karantinaya bir hayli adam göndermiş ise de Müşir Paşa hazretleri top endaht ettirerek durdurmamıştır. Adada olan askerimizin üzerine birkaç gün gelip istikşâf etmiş iseler de hiçbir şeye muvaffak olamamıştır. El-hâsıl müşârûn-ileyh hazretleri Tutrakan'a geldiğinin otuz altıncı günü Şumnu'ya avdet buyurup mevcut olan asâkirin bir miktarı Rusçuk'a ve bir miktarı Silistre'ye ve bir miktarı Tırnova'ya ve birazı Şumnu ile mahall-i saireye sevk ederek yedime talimat verip zaten dahi min-gayr-i haddin umûm kumandan bulunduğum hasebiyle bunları dahi havale etmiştir. Bunun üzerine kış dahi gelmiş ise de *felillâhi'l-hamd* talimatı mûcebine icra olunup üç tabur asker ile kışlamak üzere bizi dahi Yenipazar'a göndermiştir. Ama Deli Orman nâm mahalle mürûr edinceye kadar hayli meşakkat çekilmiştir. Üçüncü günü Yenipazar'a vâsıl olup vürûdumdan bir hafta sonra Şumnu'ya celb ile Şumnu'da olan askere umûm kumandan etti. Bu aralık Dobruca Kumandanı Vezir Hasan Paşa kırk tabur asker ve dört batarya top ederek bununla ve yanında olan asker ile karşıya geçip İsmail'in Kalas cânibinde olan gölün yanından Tuna'yı mürûr ile gölün tûlü olan otuz dört saat mesafesini devr ederek İsmail'i muhasara edip almak emelinde olduğunu ve bunun için birkaç defa kâğıt yazdığını bir gün ümerâ-yı askeriye mevcut oldukları vakit Müşir Paşa hazretleri söyledi ve re'yini tahsîn etmedi ve esbâbını beyan etmemiş ise de şöyle dedi ki İsmail Kalesi metin bir kale olup arız ve amîk muhasaraya ve muhasara toplarına ve külliyyetli askere muhtaç olduğundan beyan olunan günü devr ederek gitmek envâ'-ı muhatarayı mûcib olacağını ve asker Tuna'yı geçtikten sonra Rusyalı arkasını Kalas tarafından kat' etmesi âsân olacağını ve bundan başka Rusya'nın elli adet duba ve sekiz adet vapuru olup bizim ise bunlardan hiçbir tedârikimiz olmadığından ve köprümüz dahi bulunmadığından işbu hareketin icrası adîmü'l-imkan olduğu nümâyândır. Buralardan bir miktar bahisden sonra benden ötürü Mustafa Paşa benim efkârımı bilir onu memur ederim dedi. İki gün mürûruyla beni celb ederek âcizâne vuku bulan hizmetimden beyan ile mükâfat olarak ikinci rûtbeden bir kıta Mecidiye nişân-ı zî-şânî ita eyleyerek Dobruca'ya kumandan edip Yenipazar'da olan üç tabur hassa ile bir batarya top verilip memur etti ve ikinci günü memuriyetime gitmek üzere çıktım. Yenipazar'a vardım askerde hastalık zuhûr etmiş olduğundan hastalarını bi't-tefrik Şumnu'ya ve bâkisi ile

topları alıp yedime vermiş olduğu talimatı mücebine Maçin'e müteveccihen azîmet ettim. Kış mevsimi olarak yani erba'ın olduğundan yevmiye nihayet dörder saat giderek Maçin'e muvâsalat olunarak asker ve toplar arkamdan birkaç gün sonra geldi. Yetmiş senesi Rabiülahir'inin on ikinci perşembe günü [12 Ocak 1854] Rusyalı Kalas karşısında vaki Zatofa'ya (زاطوفه) bir vapur ve üç kıta tüccar sefinesiyle asker geçirmiş ve Zatofa'da olan tarassud karakolunu ihrâk ederek yine askerini sefinelere ve vapura koyup mahall-i mezkûrun yarım saat yukarısında Kızaklı nâm mahalle askerini çıkararak karye-i mezkûre Tuna sahilinde olmak hasebiyle ahali geride olan karyelere çekilmiş olduğundan karye-i mezbûrenin birazını ihrâk etmiş olduğunu tarassud karakolları tarafımıza haber vermiş olduğundan der-akab bir tabur piyade ve iki bölük süvari ve bir miktar asâkir-i muvazzafa ve iki kıta süvari topu ile Miralay Ali Bey'i memur ve i'zam ettim. Ve ben dahi kuvve-i kâfiye istishâb ederek azîmet eylemiş olduğumdan Rusyalı geri çekilmiş ve ferdâsı günü karşımızda olan adada hayli piyadesi ve bir miktar süvarisi görünmüş ve bu adada Rusyalı bir iki mahdan beri bekleyerek hatta bir istihkâm dahi yapmış olduğundan hemen bir tabur piyade ve yüzden mütecâviz ahali adaya geçirilmiş ve Tuna'nın beri yakasında dahi iki süvari topu ve beher topun yanında ateş üzere dörder bölük piyade tayin olunarak salifü'z-zikr karşıya geçirilmiş olan tabur bu topların sırasınca hareket ettirilmiş ve Rusyalı iki tabur şeşhaneci ile karşılayarak emr-i muharebeye mübâşeret olunup ve beri taraftaki topların ve toplar yanında bulunan piyade bölükleri ateşe başlayıp emr-i muharebe iki saat miktarı mümted olarak ba'dehû Rusyalı tâb-âver olamayarak istihkâmı olan mahalle kaçmış olduklarından asâkir-i şahane takip ederek istihkâma takarrüb eylediklerinden Rusyalı istihkâmı dahi terkle firar etmiş ve asâkir-i şahaneden birkaçı Rusyalının istihkâmı üzerine çıkmış ve biraz silah dahi alınmış ise de asâkir-i şahanenin ol tarafta gecelemesi caiz olamayacağından beri tarafa geçilmiş ve işbu muharebede Rusya'dan yüz elli kadar telefât ve asâkir-i şahane tarafından dahi dört şehit ve yirmi üç yaralı ve asâkir-i muvazzafadan üç yaralı vuku bulmuştur. Rusyalı tarafından mezkûr ada içinde göl üzerine kurulmuş olan köprü dahi tahrip olunmuştur.

Başka bir fıkra dahi ilave olunacağı cihetle burası bir miktar açık bırakıldı

Bir hafta mürûruyla Tulca'dan Boğazköyü'ne kadar Tuna sahilinde olan istihkâmlar yolunda olmadığını tahkik eylemiş olduğundan bunları bizzat gezip icabına bakılmasını tarafımıza iş'âr ederek yerime asâkir-i Mısıriye-i şahane mirlivalarından Hırsova Kumandanı İbrahim Paşa'yı tevkiil edip erkân-ı harbim ile çıktım. Kâffesini gezip icap eden mahallere yeniden istihkâm yapılmış fakat Maçin'e vusûlümde İbrail'in karşısında yani bizim tarafta Putyaşi (پوطه یا شی) nam mahal tabya yapılmaya şâyeste bir mahal olduğundan çünkü bunun önünde Tuna darlaşmakta olarak dubaları buradan geçirmekte

bulunacağından yukarıya yani Hersek ve Boğazköy taraflarına duba geçirip taziyek etmemek için bir istihkam yapılmak muhassenâtı câmi' olduğundan ve Müşir Paşa hazretlerinin dahi emirleri bu merkezde bulunduğu mahall-i mezkûra istihkâm yapılmasına şurû' olunmuş ise de işbu mahallin karşısında Rusyalının istihkâmı olup bizim tarafa adem yaklaştırmak imkanı olamadığından fırsat gözetilerek hava ziyadesiyle kışlamış olmasıyla bir yerden bir taraf görülmemekte bulunduğu bir gece üç tabur asâkir tedârik ve tehiyye olunan levâzımât ile me'an sevk olunup sabah karîb oldukta askeri geriye alarak bir hafta zarfında bir tabya yapılarak asker ve top ikâme olunmuş ve bir taraftan dahi istihkâmı ziyadeleştirmekte olarak kendim bâlâda hâme-gûzar-ı iş'âr olduğu üzere mevkiyi gezerek Tulca'ya vusûl buldum. Bir saat mürûruyla Maçin tarafından top sadaları geldi. Ferdâsı mahsus-ı yaver ile muharebeye bede' olunmuş olduğunu tevkîl olunan İbrahim Paşa'dan bâ-tahrîrât haber aldım. Tulca ile İsakçı arasında vaki Çatal nâm buruna bir tabya imal olunup dubaların İsmail'den beri cânibe geçmesine mâni olunması Müşir Paşa emir buyurmuş olduğundan Tulca'ya vürûdumdan evvelce erkân-ı harp gönderilerek keşf ile inşasına bede' ettirilmiş ve ferdâsı mahall-i mezkûru keşf etmek üzere nâçâr Tulca'da kalınarak gidip icap eden mahallere tekrar istihkâm verilmesine karar verilerek erkân-ı harp zabitanı konulmuş ve oradan avdetle ferdâsı İsakçı'ya muvâsalat ve orada olan istihkâm dahi görülüp bazı mertebe lüzum görünenlerin ilavesi kumandanına sipariş ile oradan hareket ve merkez-i kumandan olan Maçin'e muvâsalat olunmuştur. Putyaşi'nde olan tabya karşısında İbrail sahilinde Rusya'nın mukaddem yapmış olduğu tabyayı cesâmetlendirerek harbe mübâşeret etmiştir. İşbu muharebe küll-i yevm olup geceleri dahi yarım saatte bir kere kırk dörtlük kumpara atar idi. Bu esnada Kalas'da dahi köprü imaliyle meşgul olup fakat Kalas'da askerî olarak üç dört tabur askeri var idi. Rusyalının bu tarz hareket-i tecavüziyesine yirmi gün kalarak asker ve top bataryaları çoğaldı. Ve re'yü'l-ayn görür idik ve tecavüz etmek üzere olduğunu serdar-ı ekreme inhâ etmiş idim fakat Babadağı bir sarp mahal olduğundan istihkâm verilse ve birkaç aylık zahire iddihâr olursa ve icabında tahassun edilse güzel olacağını dahi beyan etmiş idim. Bir zaman mürûruyla Babadağı'na zahire iddihârına dair emirnâmesi geldi ve bunun üzerine Tulca kaymakamı İstabl-ı âmire pâyelilerinden Osman Bey'i memur ettim ve şu aralık Rusyalının tedârikât-ı külliyesi müşâhade olunmakta olduğunu ve tecavüz ederse tâb-âver olunamayacağını dahi beyan ve inhâ eylemiş idim. Mukaddem yedime vermiş olduğu talimatta dahi Rusyalı tecavüz eder ise ric'at olunması münderic bulunduğundan yine bu mealde emirnâmesi geldi. Sonra kendileri dahi iane için miktar-ı kâfi asker ile hareket ederek Silistre tarîkiyle gelmekte olduğunu beyan eylemiş ve bu aralık İbrail'de dahi köprü inşasına mübâşeret eyleyerek Putyaşi istihkâmımızı derece-i nihâyede sıkıştırmaya başlamış ve Putyaşi tabyasından İsakçı'ya

doğru bir tabya dahi yaptırılmış idi. Bundan dahi mukaddem duba ile Kalas'dan gelip Putyaşi tabyasını sıkıştırmakta olduğundan dubalar geldikte Putyaşi'nden ve işbu tabyadan biz dahi sıkıştıracak iken bir sabah vakt-i şafakta beş tabur asker ile ve gemilerle gelip geçip tabyamızı bastı. İki buçuk saat muharebeden sonra inâyet-i bârî ve imdâd-ı ruhaniyet-i hazret-i peygamberî tâb-aver-i mukâvemet olamayarak gemilere râkiben ve münhezimen gitti. Bu muharebede Rusyalının yüz elli adamı tabyamız önünde kaldı ve hayli tüfenk ve eşyâ-yı saire dahi bıraktı. Bundan sonra Rusyalı cerî' sıkıştırarak gece ve gündüz Putyaşi istihkâmımızı bırakmadı. İşbu iki gün Putyaşi'ne nısf köprü içinde bir batarya top ve beş top askeri ve küçük kayıklarla dahi bir miktar asker geçirip bu esnada mukaddem kırmış olduğu söğütlük Kalas'ın karşısı olduğundan altı vapur ve büyük sekiz kıta tüccar sefineleri ve yirmi otuz miktarı sandallarla geçirmeye başlayıp yine yevm-i mezkûrda otuz beş top ile ve iki tabyadan ve otuz miktarı top ile Çatal tabyasını dövmeye başlamış ve iki üç saat şiddetle dövdükten sonra ve tabyamızı gereği gibi fenalaştırdıktan sonra iki vapur arkasında iki kıta top İsmail'den getirerek ve Çatal tabyasının ateşine bakmayarak Tulca tarafına geçirip hemen köprüleri kurup Tulca'nın önünde olan ada ki Rusyalının toprağıdır iki alay süvari ve birkaç adet tabur Çatal tabyasıyla Tulca mâbeynine geçirek Çatal'a karadan dahi hücum edip içinde mustahfız olan bir buçuk taburdan yüz adem miktarı kalıncaya kadar muharebe ederek sonra işbu yüz ademden altmış miktarı firar ve bâkisi kumandanıyla nâcâr teslim olmuşlardır. Yevm-i mezkûrda yine Tulca'nın iki saat aşağısında olan mahalden dahi üç tabur sevk etmiş ise de bu sahte bir hareket olarak akşamı yine geri almıştır. Bunun emsâli arkamızda olan Hırsova'ya dahi pek çok ateş edip hücumlar göstermiş ise de bu dahi sahte olmaktadır. Gelelim Kalas'tan geçirdiği yüz kıta top ve seksen adet tabur olup yirmi bine karîb oldukta sahilce sevk ile o dahi Putyaşi'nin Maçin ile olan ihtilâtını kat' etmek üzere sevk eyleyerek Putyaşi karşısına geçirmiş olduğu asâkiri beş altı defa hücum etmiş ise de muvaffak olamayarak sekiz saat miktarı muharebeden sonra toplarını terk ile askerini alıp karşıya geçirmiştir. Putyaşi'nde bir taburundan ziyade telefât ve Çatal'da beş taburu helâk olmuştur. Hatta tabya hendekleri lâşe ile doldurulup üzerinden asker geçirmiştir. İşbu dubalarda yirmi ikişerlik Paixhans olarak üçer top ile iki beş kıyyelik top vardır. Bu hesab üzere _____ sefinelerde _____ top ve tabyalarda dahi tahminen _____ top ki cem'an _____ top ile bir günâ ateş etmiştir. Bundan başka altı adet vapuru ve beher vapurunda sekizer büyük Paixhans vardır. Dubalarda olan toplar mil üzerindedir yani istediği mahalle çevirir. Tuna'da elli adet duba ile on adet vapuru vardır. Bizim ol vakit on yedi bin askerimiz olarak bu dahi Boğazköy, Hırsova ve Hırsova ile Maçin mâbeyninde ve Maçin ve İsakçı ve Çatal ve Tulca'da idi. Boğazköy Hırsova'ya dokuz saat ve Hırsova'nın maçine on iki saat

Maçın'den İsakçı altı ve İsakçı'dan Tulca altı saat ki cem'an otuz üç saat mahalle münkasim ve bunların önünde Rusyalının istihkâmıyla askeri, topları var idi. Bunların birbirlerine ianeleri adîmü'l-îmkân olup Rusyalı ise Kalas'tan ve Çatal'dan yüz miktarı top ve seksen bin askerle geçti ve daha ziyade idi. Egerçi bu miktar var mıydı deyü bir zan gelir ise Rusya kumandanı Gorçakof gazete ile ilan etmişti. Rusyalının ol vakit çıkardığı gazetelerine müracaatla şüpheden âzâde olunur. İşbu Dobruca daima Rusya'nın tecavüz edeceği mahaldir. Zira İsmail'in karşısı olduğundan kendi vilayetine yakın olmağla mühimmat ve zahire nakli âsândır. Dobruca ise mahsûldar mahaldir. Kırk elli bin askeri daima besler ve hatta ekser mahalleri çayırılık olmağla süvari beslemeye zahmet çekilmez. Çünkü asker sevki buna muhtaçtır. Binaenaleyh şu Dobrucaya ziyade dikkat etmek farîzadandır. Zira birinci hücum ve tecavüz edeceği mahal burasıdır. Burasını tecavüz ettikten sonra Rusya'yı Balkan'dan başka zabt edecek mahal yoktur ve Balkan'a geldikten sonra reaya dahi güç tutulabilir zira ricat vukuunda gördüm hiçbir reaya gelmedi cümlesi Rusya'yı karşıladılar fakat Hacıoğlupazarı reayası ehl-i İslâm ile hareket edip bunlar mukaddem dahi seferlikte ehl-i İslâmdan ayrılmamıştır. Bunlar bizi sevdiğinden ise bir miktarı dahi hareket etmeseler belki yağma olurlar içindir mamafih bu dahi câ-yı dikkattir. Harpten evvel ehl-i İslâm dahi bu seferlikte vatanlarını terk etmezler deyü söylenir ve iştirdik. Lakin rabbim zeval vermesin ehl-i İslâma ve rabbim Devlet-i Aliyye'yi daim eyleyerek a'dâsı üzerine galip eylesin devletinden ayrılmayacakları derkârdır. Zira işbu Dobruca'nın esbâb-ı muhafazasına dair lâyiha-i efkâr-ı âcizanemin beyanını surada münasip gördüğümden ber-vech-i âtî beyan olunur.

Şöyle ki birincisi bâlâda hâmegüzâr-ı iş'âr olunan müdafaa âdeten evvel olduğu misillü kalalar inşa olunarak Babadağı dahi merkez ittihaz kılınarak bir büyük debboy yapmak lazım gelir. Zira Babadağı mevâki'in her birine yakındır. Babadağı'ndan gerek zahire ve gerek asker sevki esheldir. Kendisinin ormanlık içine iki boğazı vardır. Tulca tarafında olan pek de boğaz değil ise de istihkâm ile zabtı mümkündür ve diğer boğazı ise tabii pek müstahkemdir. İcap eden mahallerine bir kat daha istihkâm verilir ise geçmek mümkün olamaz. Rusya işbu kaleleri terk ile aralarından geçip ileri hareket olunamaz etmiş olsa bize hizmet etmiş olur ve bu kalelerin dahi zabtı hayli vakte muhtaçtır. Kale olduğu gibi Babadağı'ndan iane pek esheldir. Bi'l-farz bu kaleleri hüda etmesin almış olsa yine Babadağı gibi bir cesim istihkâmımız olduğu hâlde bunu dahi terk ile gidemez zira gitmek farz etsek işbu kuvvet ile Şumnu ve ilerimizde olan kuvvet miyânesinde kalır. Bizim taraf harbi kabul etmeyip tahaffuzda Rusya yine kifâyet eder fakat arkasından gelen zahire ve mühimmat tarîkini kat' eder. Bu cihetle Rusyalı kendi kendisine perişan olur ve bir de Doburca'da büyük sular olmadığından bir kolorduyu birden sevk etmek mümkün değildir. Ol vakit sahil-i Tuna'ca gitmeye muhtaç olur. Bu cihetle Hırsova ve Boğazköy kaleleri

önünde olacağından onlar ile işbu Babadağı kuvveti arasında kalır ve bu ise fenn-i harpçe pek büyük dikkat olunacak mahaldir. Ama behemehâl Babadağı ve Tulca ve İsakçı ve Maçın buraları zabt etmeyince hareket edemeyeceği derkârdır. Bu tarafa geçmek ise çünkü bâlâda otuz üç saat deyiş iş'âr olunan mahal kestirme tarîkiyledir yoksa sahilce seksen saata karîbdir. Maçın ile İsakçı arası altı saattir. Ama Tuna'nın girintisi ve burunları çok olduğundan sahilce on yedi saattir. Harbiyeye müracaatla malum olur. Binaenaleyh her noktaya asker ikâmesi mümkün olamayacağından istediği mahalden mürûr eder ama kaleler var iken ileri hareket edemez. Zira bu kalelerde olan asker verâsından ve kaleden hurûc ile düşmanı sıkıştırır. Mukavemet edemediği halde kaleye tahassun eder. Babadağı'nda olan kuvvet ile dahi karşılar. Şu hareketle Rusya tecavüz edemez veya uğraşmaya mütevakıftır. Egerçi muahede iktizası (*sevâhile kale inşası ahden uyamayacağı müttehas ve iş'âr olunmuş ise de mukaddemki muahedededir şimdi bu muahede münfesihi olmuştur. Binaenaleyh behemehâl istihkâm yani kale yapılmak lazım gelir*) sahile kale inşası uyamaz ise de Babadağı'nda ber-minval-i meşrûh istihkâm verilip ve asker dahi ikâme ettirilip bâlâda esâmisi iş'âr olunan sahile cüz'î miktarı asker ikâmesiyle bir ileri karakolu gibi tutmak ve Rusya herhangi noktadan mürûr edecek olur ise derhal cümlesi onun karşısına gelerek Babadağı'ndaki kuvvet dahi bunlara zam olunarak icabına göre meydan muharebesi yani icabına göre demektir olmadığı hâlde Babadağı'na tahassunla Rusya ileri hareket edecek olur ise verasından gidip harp etmek ve mühimmat ve zahiresi tarîkini kat' etmek hizmetleriyle meşgul olmak ve bu sırada yani madem ki sahilde istihkâm olmadığı hâlde Karasu mahalli tutulmak lazım gelir. Şöyle ki Tuna sahilinde Boğazköy'den alarak Karasu'ya gelinceye kadar bir göl vardır. Binaenaleyh tabii müstahkem demektir ve Karasu'da bir köprü vardır. Oradan düşmanın geçmesi lazım gelir. Orasına müsteselsil tabiyeler inşasıyla tutulabilir fakat Karasu'dan Karadeniz'e kadar dört saatlik bir mesafe vardır. Ama Babadağı'nda asker var iken ve Karasu'da dahi böyle istihkâm mevcut iken bu ikisinin arasına düşmanın girmesi muhâldir. Bu sırada Boğazköyü'ne dahi bir büyük istihkâm yapılabilir. Bu cihetle yine Rusya egerçi geçmiş manevrasını yani buradan tecavüz etmek murad eder ise bize hizmet etmiş olur. Bu cümle ile beraber Tuna sınırının muhafazası lâekall yirmi kıta top şalopalarından mürekkeb bir donanmamızın vücuduna tevakkuf eder. Zira düşman Tuna'nın şatt-ı yessârına sefer toplarından mürekkeb tabyalar nasb ettikte tarafımızdan iki kat menzilli büyük toplar kullanılsa onun tabyalarına sekte vereceği ve onun tabya himayesinden mahrum olması nehir geçidi icrasına mâni olacağı derkârdır. Ve lâsiyyema şalopalar içinde müteharrik ve seyyar bulunan altmış kıta büyük top karadan kaleler içinde olacak altı yüz kıta topun makamına kâ'im olur. Düşmanın sâlifü'l-beyân ordusu hey'et-i Tulca'dan ve Kalas önünden ve Putyaş'ından beriye mürûru mukarrer

olundukta bu mevâki-i muhtelifede yirmi dört saat mukâvemet olunduktan sonra Tuna sahilinden ric'at etmeğimiz talimatı cenâb-ı serdar-ı ekremî iktizasından bulundu ve gece saat bir sularında düşmanın ateşine ârâm gelmekle Putyaşı tabyasından hareketi belli etmeyerek Maçın'e ric'at kılındı ve İsakçı ve Tulca mevkillerinde bulunmuş olan asâkir-i şahanenin Babadağı üzerine çekilmeleri kumandanları bulunan mirlivalar İslâm ve Osman Paşalara tahrîr olundu. Çünkü serdar-ı ekrem hazretleri sekiz tabur asker ve sekiz kıta top ile Silistre'ye teşrif buyurmuş olmalarıyla bizim Babadağına doğru ric'atimizi ve orada kendilerinin dahi gelip bize inzimâm edeceği düşman içeriye doğru yorar ise orada bir meydan muharebesini kabul eyleyeceğini yâver-i harp irsâliyle bildirmişti. Ertesi gün hareketimizi ol niyetle icraya bed'e ve mübâşeretimiz üzerine diğer bir yâverin gelip re'yen Babadağ'ndan Karasu Boğazı üzerine tahavvül etmiş olduğu emrini tebliğ eyledi. İcap edenlere yani Babadağı'na ve İsakçı ve Tulca müfrezelerine Karasu'ya sevke inat eylemeleri haberi gönderilip Hırsova'da müstahfız olan Mısır Mirlivası İbrahim Paşa'ya kumandasında bulunan iki tabur ve altı kıta top ile Hırsova himmet-i hareket etmeyip orada sabit kalması tenbih olundu. Zira kolordunun külliyyetli bakiyyesi Hırsova hizasını tecavüz edinceye değin mahall-i mezkûrdan Tuna'yı mürûra müheyâ bulunan birkaç tabur a'dânın beriye geçip yolumuzu kat' etmesi bir emr-i mahzurdur. İbrahim Paşa'nın Hırsova geçidini beklemesi lazım gelmişti. Hareketimizin üçüncü günü Hırsova sahrası tayy-ı ubûr olundukta paşa-yı mûmâ-ileyhin dahi terk-i mevki birle Karasu'ya sûrat-i vürûdu kendisine emr olunarak Karasu'ya vürûd olundu. Orada bütün kolordunun ale't-temâm tecemmü etmesi ve Dobruca'nın kâffe-i ahâli-i İslâm'ının dahi toplandırılması yirmi dört saat içinde resîde-i hüsn-i husûl oldu. Burada cenâb-ı serdâr-ı ekremîden gelen emirnâme Şumnu'nun merkez-i orduyu hümayun olmasıyla onun muhafazası her şeyden akdem elzem olduğu beyanını şâmil ve kendisinin maiyyetindeki sekiz tabur ile beraber Şumnu'ya azîmet buyurdıkları hikâyesiyle bizim dahi doğruca Şumnu'ya gelmemiz emrini müştamil bulunmağla biz de Karasu'dan hareket ve düşmanı çevresi boyunca bir kol üzere rihlet olundu. Fî'l-vaki seferin hengâm-ı ibtidâsında maslahatı bir meydan-ı vakanın ikbâli ve idbâr bahsine ta'lîk etmekten ise düşmanı Silistre ve Varna kaleleri muhasarasına mecbur etmek ve üssü'l-harekatımız olan Şumnu'ya yakın getirip orada birşeye benzetmek veyahut düşmanı muhasarasına dahi mecbur etmek daha hayırlı olacağı müsellemtandır. Serdâr-ı ekrem hazretleri dahi bu kazıyye-i müsellemeye riayetle amel buyurarak meydan muharebesinden ictinâb ve bu bâbda icra-yı re'y-i sevâb buyurmuşlardır. Tuna sahilinden yevm-i müfâratımızın yedinci günü Şumnu'ya muvasalat olundu.

Sonuç

Tevfik Mustafa Paşa harp hatıralarını devrine göre oldukça sade bir Türkçeyle kaleme almıştır. Hatıra esasen taslak bir metindir. Bununla birlikte Kırım Harbi Tuna Cephesi'nde yürütülen askerî harekâtın detaylarını bu hatıradan bulmak mümkündür. Bu yönüyle Kırım Harbi'ne dair Osmanlı / Türk tarih yazımının sınırlı literatürüne hatıranın önemli bir katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Bu hatıra, Yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında modernleşme sürecine giren Osmanlı ordusuna mensup subayların meslekî ve entelektüel düzeylerindeki değişimi yansıtmaya açısından da önemli bir vesikadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD.) 110/79,
Bab-ı Asafî Vakanüvislik Kalemi Defteri (A. VKN.) 1, 19.

İnceleme ve Araştırmalar

Ahmed Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası 1853-1854 Tuna Seferi*, yay. haz. Gültekin Yıldız - Fatih Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Ahmed Nâfiz, *Siliste Muhâsarası*, Teodor Kasap Matbaası, İstanbul H 1290.
Hüseyin Hüsnü, *Sâ'ika-i Zafer*, İstanbul H 1292.

Karal, Enver Ziya, "Zarif Paşa'nın Hatıratı", *Bellekten*, 4 (16), 1940, ss. 443 - 494.

Khaled, Fahmy, *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C V, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, yay. haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

Okay, M. Orhan, "Hâtırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XVI, İstanbul 1997, ss. 445-449.

Özkırımlı, Atilla, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, 5. bs. , C I, Cem Yayınları, İstanbul 1990.

Uyar, Mesut – Erickson, Edward J. , *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, yay. haz. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

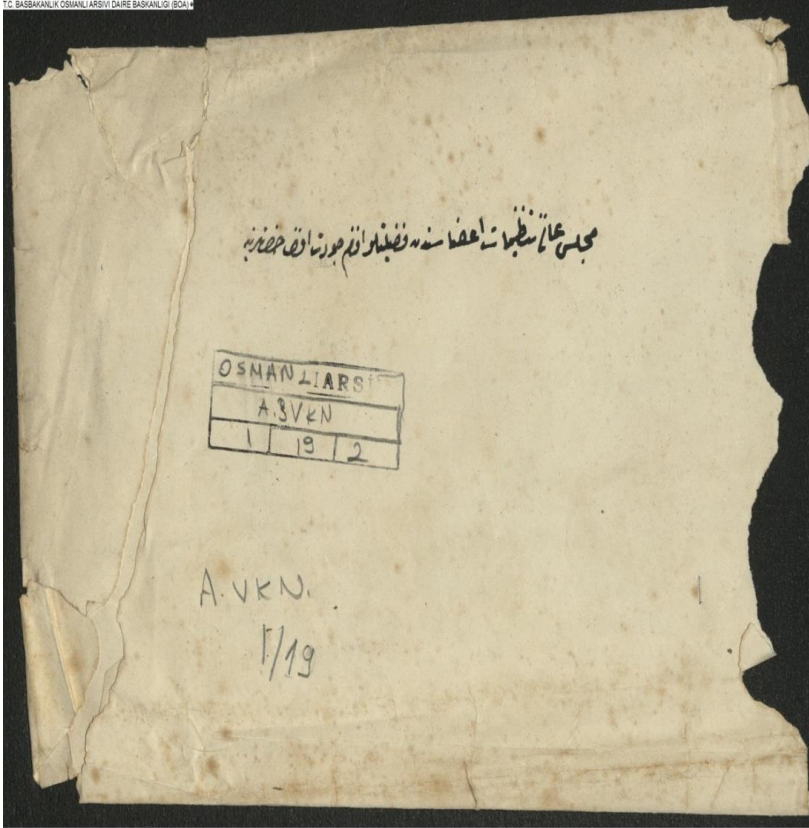
İnternet Kaynakları

Taha Toros Arşivi, Dosya No: 640128, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/25577/001640128010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, e.t. 10.04.2019.

Taha Toros Arşivi, Dosya No: 551592, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/26565/01551669007.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, e.t. 10.04.2019.

EKLER

Ek-1 Tevfik Mustafa Paşa'nın Ahmed Cevdet Paşa'ya gönderdiği takrir ve harp hatıraları.

A.Ş.VKN.00001.00019.002

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

4-

فضیله افق خفقاری
 روح ای ار روی هورین جانیند بیاتیه قورمه عاقله مدده نسانیه قدر قور اولدنیم سو قورده وقوعورده بیصده حورلی شعل قطفه ساله قدر
 المقت اولدنیم خاکیا سیرلیم برالده افاده ایتره اولدنیم اوزنیه مذکور ساله قطفه صورتیه تقصیری خستکی مقدم اید بجر مسده
 اولدقوزیه هرقدر تقصیر شاییه وکلایم اراده عدلیه انطوائی شوعلیه نیکانه نفا تقصیر قوی اولدنیم اروزام خضعه میده ادرکله

الله
 شیخ

A.VKN. 1273. 2a.11

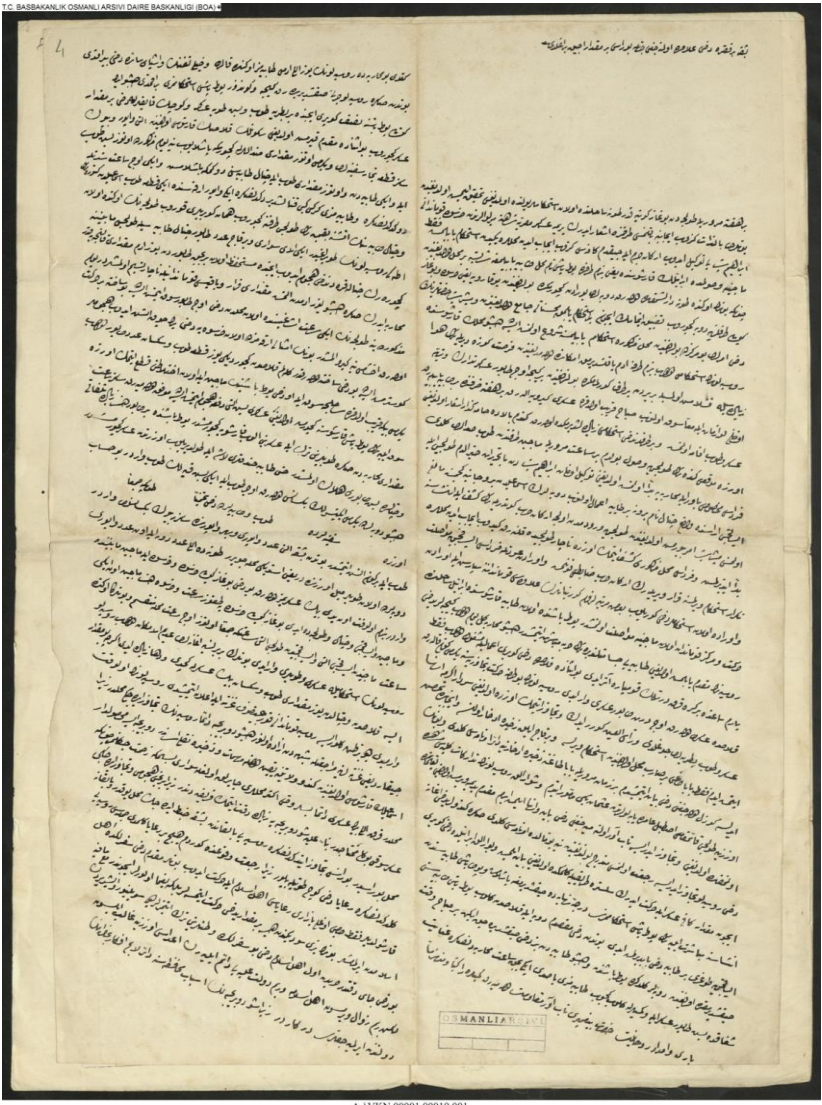
3

1/19

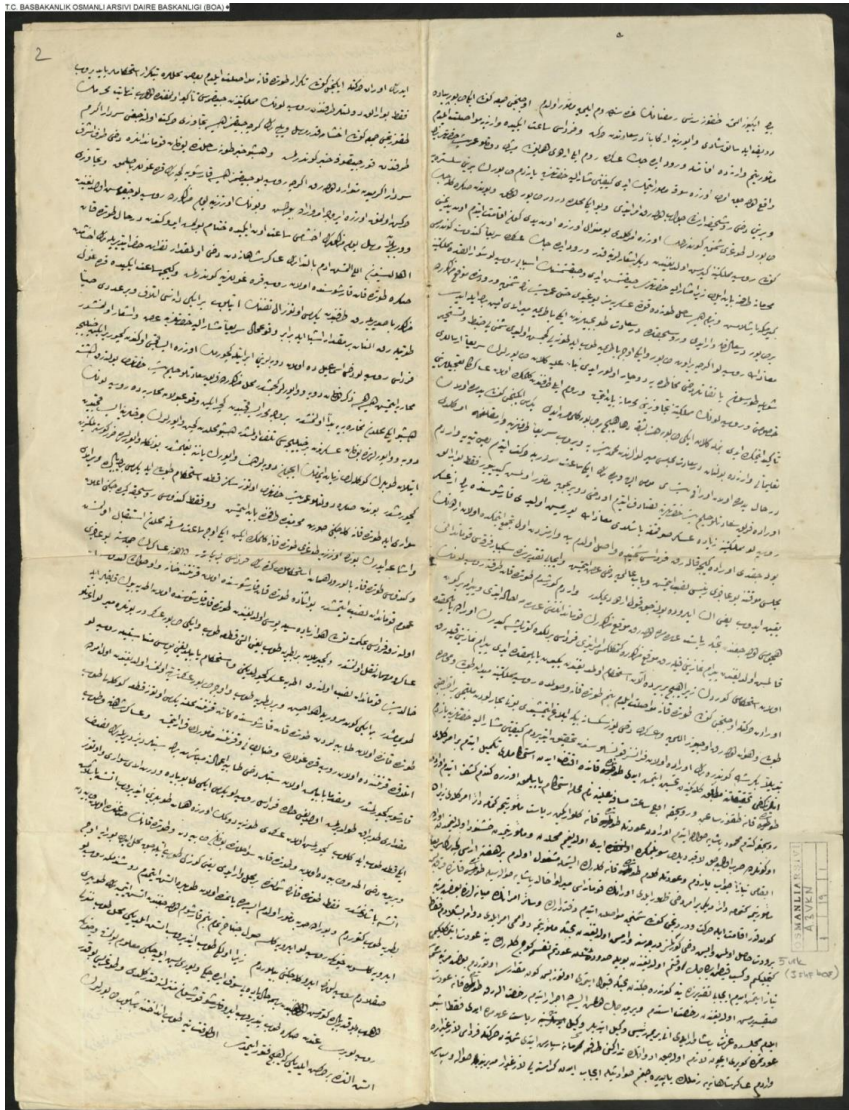
OSMANLI ARŞİVİ		
A.3VKN		
1	19	3

A.;VKN.0001.00019.003

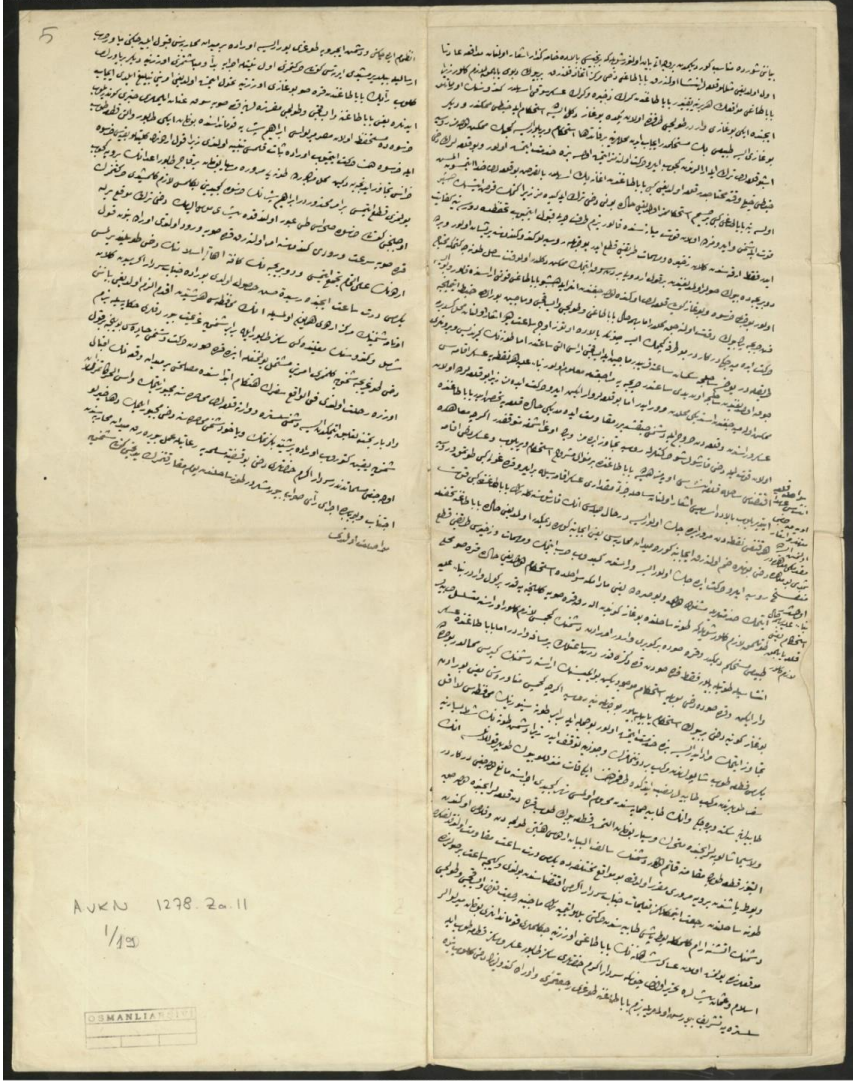

A.JVKN 0001.0019.001

AJKN.0001.0019.001

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BDA)

A.V.K.N.00001.00019.001

Haruniye Alman Yetimhanesi

Muttalip Şimşek*

(ORCID ID: 0000-0003-1184-2345)

Makale Gönderim Tarihi
29.03.2019

Makale Kabul Tarihi
12.09.2019

Özet

19. Yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen Ermeni olayları, sonuçları itibariyle misyon kuruluşları için büyük bir fırsat olmuş ve bu kuruluşlar Doğu bölgelerinde bir biri ardına istasyon açmışlardır. 1909 yılında Adana ve çevresinde vukû bulan olaylar da misyon teşkilatları için yeni bir çalışma alanı ortaya çıkardı ve Alman misyonerler, Adana Vilayeti dâhilinde bulunan Bahçe Kazası'na bağlı Haruniye Karyesi'nde açtıkları yetimhane ile bölgede faaliyete başladılar.

Haruniye Alman Yetimhanesi'nin kurulmasında önemli bir yere sahip olan Alman Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Christliches Liebeswerk in Orient), 1890'lı yıllarda Maraş, Mamuretülaziz ve Van gibi bölgelerde tesis ettiği birimler ve buralardaki faaliyetleri sayesinde misyon açısından başarılı çalışmalar yapmıştı. Yardım Birliği başta yetimhaneler olmak üzere, sağlık birimleri, dul kadınlar için bakım evleri ve atölyeler açmak suretiyle faaliyet bölgelerinde etkili bir misyon çalışması yürütmeye muvaffak oldu.

Bu çalışmada, Alman Yardım Birliği'nin önemli istasyonlarından birisini oluşturan Haruniye Alman Yetimhanesi, ağırlıklı olarak o dönem istasyonlarda görev yapan misyonerlerin kaleme aldığı notlar ve bu konuya ışık tutan diğer telif eserler (Almanca) ile Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında değerlendirilecektir. Burada evvelâ, yetimhanenin kuruluş süreci ve bu istikâmette misyonerlerin Osmanlı makamlarıyla yaptığı yazışmalar ortaya konacaktır. Daha sonra, Osmanlı Devleti için kritik bir dönemi ifade eden Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarında yetimhanenin durumu ve çalışmaları hakkında bilgi verilecektir. Son olarak, savaşın bitmesiyle birlikte yetimhanede kalan çocukların akıbeti ve kurumun Amerikan yardım kuruluşu Yakın Doğu Yardım Komitesi (Near East Relief)'ne nasıl devredildiği izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Alman Yardım Birliği, Haruniye, Yetimhane, Protestan Misyonerliği.

* Dr., Öğretmen (MEB), mutsimsek@gmail.com.

Haruniye German Orphanage

Abstract

The Armenian events that took place towards the end of the 19th century were a great opportunity for the mission organizations due to their results and they had opened one station in the eastern regions. The events in Adana and its surroundings in 1909 also created a new working area for mission organizations and German missionaries started to operate in the region with the orphanage they opened in Haruniye Subdistrict which is subject to the Bahçe Township (Adana Province).

The German Relief Organisation (Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk in Orient), which has an important place in the establishment of the German Orphanage, in the 1890s, Maraş, Mamuretülaziz and Van in the area of the establishment of the units and work here in terms of the mission had made successful work. The Relief Organisation was able to carry out an effective mission in the regions of operation by opening orphan homes, health units, nursing homes and workshops for widows.

In this study, the Haruniye German Orphanage which is one of the important stations of the German Relief Organisation, predominantly the notes written by the missionaries working at the stations in that period and other copyrighted works (German) and the Ottoman Archive documents will be evaluated. Firstly, the establishment of the orphanage and in this direction the correspondence of the missionaries with the Ottoman authorities will be revealed. Then, information about the status and activities of the orphanage will be given before the First World War and during the years of war, which is a critical period for the Ottoman Empire. Finally, with the end of the war, the fate of the children who remain in the orphanage and how the organization has been transferred to the Near East Relief, the American aid organization, will be explained.

Keywords: German Relief Organisation, Haruniye, Orphanage, Protestant Missionary.

Giriş

Alman Protestan misyonerliğinin Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten önemli temsilcilerinden birisi de "Doğu'da Hıristiyan Şefkati için Alman Yardım Birliği"¹ (Deutscher Hilfsbund für Christliches

¹ Bundan sonra bu kuruluş için sadece "Yardım Birliği" tabiri kullanılacaktır.

Liebeswerk in Orient)"dir. Harput başta olmak üzere Maraş, Van ve Muş gibi Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgeleri faaliyet alanı olarak seçen Yardım Birliği, özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelen Ermeni olaylarını bahane ederek bölgede sistemli bir faaliyet yürütmüştü. Osmanlı-Alman ilişkilerinin de tesiriyle Doğu'da oldukça rahat bir çalışma imkanı bulan bu misyon kuruluşu için 1909 yılında Adana'da meydana gelen Ermeni olayları, bölgede yeni bir istasyon oluşturulmasının yolunu açmıştı.²

Bilindiği üzere, II. Meşrutiyet'in ilanı diğer milletlerde olduğu gibi, Ermeniler üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olmuş, ancak bu iyimser hava çok geçmeden dağılmıştı. Ermeniler bağımsız bir devlet kurma hayali ile nüfus bakımından yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde tekrar huzursuzluk çıkarmaya başladılar. Adana Vilayeti, Ermeniler'in yoğun olarak bulunduğu bir bölgeydi. 1909 yılının Nisan ayı ortalarında İstanbul'da meydana gelen huzursuzluk Adana ve çevresinde de etkisini gösterdi ve 14 Nisan gecesi Ohannes adındaki bir Ermeni'nin iki Türk'ü silahla vurması üzerine şehirde olayların fitili ateşlenmiş oldu. Zaten Adana Piskoposu Moşeg uzun süredir Ermenileri silahlanmaya teşvik ediyor ve onları yakında kurulacağını iddia ettiği "*Kilikya Ermeni Krallığı*" için şiddetli bir mücadeleye hazırlıyordu.³ Özellikle Taşnak Derneği marifetiyle tertip edilen ve kasıtlı çıkarılan olaylarla Müslümanların aşırı reaksiyon göstermesini sağlayarak Batılı devletlerin Ermenileri koruma bahanesiyle askerî müdahalede bulunmaları amaçlanmıştı. Nisan ayı boyunca aralıklı olarak meydana gelen olaylar neticesinde 20 bine yakın insan (yaklaşık 17 bin Ermeni ve 1.850 Müslüman) hayatını kaybetmişti.⁴

² Axel Meißner, *Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien, Bausteine für eine Internationale Ethik des Protestantismus*, Lit Verlag, Berlin 2010, 206-207.

³ Salâhi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Bellekten*, Cilt 51, Sayı 201 (1987), s. 1268-1270; Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu-Ermeniler*, Çev: Şadi Dinlenç, TTK Yay., Ankara 2017, s. 6.

⁴ Stanford J. Shaw and Ezen K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, New York 1977, s. 281; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*, C. IX, TTK Yay., Ankara 1996, s. 95-96; Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, TTK Yay., Ankara 1986, s. 27-40. Meşrutiyet'in ilanıyla ülkede egemen olan iyimser hava bir süre sonra bozulmaya başladı. Ermeni komiteleri bu süreçte meydana gelen

Bu olaylar neticesinde yetim kalan çocuklar ile eşlerini kaybeden dul kadınlar, misyon kuruluşları için hedef kitleyi oluşturuyordu. Büyük bir kısmı Gregoryan mezhebine mensup olan bu insanlara zor zamanlarında yardım etmek, onların Protestanlığa kazandırılması adına önemliydi. Dolayısıyla Adana ve çevresi de, bu olaylar sonrasında Yarım Birliği için uygun bir çalışma ortamına sahipti. Yardım Birliği Anadolu topraklarında 1897 yılında faaliyete başlamıştı ve özellikle II. Meşrutiyet'in ülkede oluşturduğu ortamı çalışma alanlarını genişletmek adına büyük bir fırsat olarak görüyordu. Bu dönem Osmanlı topraklarındaki çalışma şartları misyonerler tarafından Almanya'ya gönderilen mektuplarda "*burada misyon çalışmaları için bütün kapılar açık*" şeklinde ifade ediliyordu. Diğer taraftan misyon çevreleri, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini de "*gün doğumu (Sonnenaufgang)*" olarak tarif etmişlerdi.⁵

Yardım Birliği'nin Anadolu'da yürüttüğü faaliyetlerin ağırlık noktasını "*yetim çalışmaları (Waisenwerk)*" oluşturuyordu. Misyonun kurucusu Ernst Lohmann 1896 yılında Anadolu'ya yaptığı ilk keşif gezisini tamamlayıp Almanya'ya dönerken yanında birkaç Ermeni yetim çocuğu da götürmüştü. Birkaç ay sonra ikinci bir grup yetim daha Almanya'ya götürüldü ve bu çocuklar Alman bakıcı ailelerin yanına verildi. Çocukların bu şekilde Almanya'ya götürülerek bakımlarının sağlanması sürdürülebilir bir yöntem değildi. Böylece 1897 yılının ortalarında Mamuretülaziz (Elazığ)'de açılan ilk yetimhaneyi daha sonra Maraş, Van ve Muş'ta açılanlar takip etti. Yardım Birliği, 1908 yılında Anadolu'da toplam 20 yetimhanede, 1900 yetimin bakımını

Bulgaristan, Avusturya, Sırbistan, Girit isyanları ve iç karışıklıkları büyük bir fırsat olarak gördüler. Ermeniler, Çukurova'da bir isyan çıkarmaları halinde bölgeye yabancı müdahalenin olacağını, Batılı devletlerin Mersin Limanı'na asker çıkaracaklarını ve Kilikya bölgesinin Ermenilere verileceğini düşünüyorlardı. Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yay., İstanbul 1998, s. 304.

⁵ Uwe Feigel, *Das Evangelische Deutschland und Armenien Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen 1989, s. 141 vd.

sağlıyordu. Ayrıca Amerikan istasyonlarında barınan 100 yetimin giderleri de Yardım Birliği tarafından karşılanıyordu.⁶

Adana'da meydana gelen olaylar Batı kamuoyunun dikkatlerini bu bölgeye çevirdi. Bölge Bağdat Demiryolu güzergâhında bulunması nedeniyle Almanlar için önemli bir yere sahipti. Yardım Birliği de bölgede yeni bir istasyon oluşturmak için çalışmalara başladı. Haruniye Yetimhanesi⁷'nin kuruluşuna giden yol da bu şekilde açılmış oldu.

Adana'da Yetim Çalışmalarının Başlaması ve Haruniye Yetimhanesi'nin Açılması

Adana'daki olaylar sona erince Yardım Birliği Maraş'ta görev yapan Paula Schäfer'ı bölgeye göndermişti. Bayan Schäfer bölgeden topladığı 200 Ermeni yetimi Maraş'a götürdüğü gibi, Almanya'daki misyon merkezine Adana ve çevresinde bakıma muhtaç yaklaşık 2 bin yetimin bulunduğunu bildirdi. Yardım Birliği bu haber üzerine destekçilerine yardım çağrısı yaptı ve kısa zamanda 10 bin Mark toplanarak bölgeye gönderildi. Ayrıca Urfa'da faaliyet yürüten bir diğer Alman misyoner kuruluşu Alman Doğu Misyonu da Adana için yapılan yardım çağrısına olumlu cevap verdi ve yaklaşık 50 yetim Urfa'ya götürüldü. Adana için en büyük yardım 100 bin Frank ile İsviçre'den geldi. Bu para ağırlıklı olarak yıkılan evlerin yeniden inşası ile yetim ve dul kadınların bakımı için kullanılacaktı.⁸

⁶ Johannes Ehmann, "Das Waisenwerk des Deutschen Hilfsbundes im Orient", 25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 99-101.

⁷ Bilindiği üzere, Protestan misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine dair çalışmalar son zamanlarda bir artış göstermiştir. Bazı çalışmaların özellikle Alman misyon faaliyetlerine odaklandığı da görülmektedir. Oysa, Uğur İnan'ın "Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri" adlı eseri dışında kaynaklarda Haruniye Yetimhanesi ile ilgili bilgiye rastlamak neredeyse mümkün değildir. Bu çalışma ile, Haruniye Yetimhanesi kurucularından B. von Dobbeler'in eşi Anna von Dobbeler tarafından tutulan notlar başta olmak üzere istasyonlarda görev yapan diğer misyonerlerin gözlemlerine ilk defa burada yer verilmiş; yetimhane ilgili etraflı bir değerlendirme ortaya konmaya çalışılmıştır.

⁸ Feigel, a.g.e., s. 145-147.

Bunların yanında, Alman Doktor Müller Lambert adlı misyoner 1909 yılının Ekim ayında Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı⁹'na müracaat ederek Haruniye ve Hasanbeyli'de yaşayan Ermeni yetimlerin bakımı ve eğitimleri için bir yetimhane inşa etme talebini iletmişti. Doktor Lambert başvuru dilekçesinde, eğer Osmanlı Hükûmeti'nin veya Ermeni Patrikliği'nin bölgede bir yetimhane açma planı varsa bu teşebbüsünden vazgeçeceğini belirtmişti. Her iki taraftan böyle bir teşebbüs olmayacaksa ve Osmanlı Hükûmeti de müsaade ederse, bölgede bir yetimhane açmak istediğini, bunun için hâlihazırda 1.200 liralık nakdî bir kaynaklarının bulunduğunu, 1.500 liranın da yine kullanılmak üzere yolda olduğunu ifade etmişti. Mutasarrıflık ise Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 31 Ekim 1909 tarihli yazıda, Alman Doktor Lambert'in daha evvel Antep ve Maraş'ta büyük yetimhaneler inşa ettiğini, Haruniye ve Hasanbeyli'de de yetimlerin bakımı ve eğitimleri için büyük bir yetimhane açmak istediğini, ancak bu talebe müsaade edilirse misyonerlerin yetimleri himaye görüntüsü altında çevirdikleri pek çok entrikanın önüne geçilemeyeceğini belirterek adı geçen şahsa verilecek izin hususunda daha dikkatli davranılması tavsiyesinde bulunmuştu.¹⁰

Doktor Lambert'in bu teşebbüsü neticesiz kalmıştı. Çevre bölgelerde bulunan istasyonlara buradaki yetimlerin taşınması da uzun vadeli bir çözüm değildi. Ermeni yetimlerin diğer istasyonlara götürülerek bakımlarının sağlanması bazı güçlükleri de beraberinde getiriyordu. Herşeyden önce bazı aileler çocuklarının uzak yerlere götürülmesine razı değildi. Ayrıca misyona ait diğer istasyonlarda bu yetimlerin de kabul edilebileceği kadar yer bulunmuyordu. Bu yüzden bölgede bir yetimhane açılması gerekiyordu. Yardım Birliği burada oluşturacağı istasyon için daha evvel Anadolu'da çalışmış, bölge insanını ve özellikle Ermenileri iyi tanıyan tecrübeli misyonerleri göndermesi gerekiyordu. Bu görev için Muş'ta beş yıl süreyle çalışan ve Muş istasyonunun kurulmasında büyük emeği olan Benno von Dobbeler ve eşi Anna von Dobbeler'i uygun buldu. Üstelik von

⁹ Yirminci yüzyılın başlarında Cebel-i Bereket Sancağı, Adana Vilayeti'nin beş sancağından (diğer dördü Adana merkez, Kozan, Mersin ve İçel) birisiydi. Haruniye ise, Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı Bahçe Kazası'nın bir karyesiydi. *1320 (1902) Adana Vilayet Salnamesi, Matbaa-i Vlâyet-i Adana, s. 130-198.*

¹⁰ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye (İ.DH), 1478/64, Lef. 2-5.*

Dobbeler çiftinin hem yerel idarî makamlar, hem de bölgedeki Müslüman ahali ile yaşadığı problemler nedeniyle Muş'taki istasyondan alınarak başka bir yere gönderilmesi gerekiyordu. Bunun için en uygun yer Adana'nın Bahçe Kazası'na bağlı Haruniye Karyesi idi.¹¹

Yetimhane neden Adana veya buraya bağlı büyük kaza merkezlerinde değil de, Haruniye gibi küçük bir yerleşim yerinde açılacaktı? Bunun en önemli sebebi, Haruniye'de bir Alman okulunun bulunmasıydı. Bu okul Bağdat Demiryolu'nun yapımında çalışan Alman görevlilerin çocuklarının eğitimleri için 1902 yılında açılmıştı. Demiryolu çalışanlarının Adana'daki işleri bitince de Alman Hükûmeti tarafından 1912 yılında Alman Yardım Birliği'ne devredildi.¹² Ayrıca Haruniye'de belirli bir Protestan topluluğu vardı ve küçük bir yerleşim birimi olmasına rağmen Haruniye'de Protestanların kendilerine mahsus bir de kiliseleri bulunuyordu.¹³ Dolayısıyla Alman misyonerler için Haruniye, daha rahat hareket edebilecekleri bir bölge durumundaydı. Nitekim 1909 olaylarının hemen sonrasında Yardım Birliği'nin Maraş İstasyonu'ndan Johannes Storck Haruniye'ye gönderildi ve burada yeni bir istasyon kurmak için çalışmalara başladı. 1911 yılında da Yardım Birliği'nin Yönetim Kurulu Başkanı Friedrich Schuchardt çalışmaları yerinde görmek üzere Haruniye'yi ziyaret etti. Bu süreçte Ermeni yetimlerin bakımına kısmen de olsa başlanmıştı.¹⁴

Von Dobbeler çifti 1911 yılının sonlarına doğru Muş'tan ayrılarak Maraş üzerinden Haruniye'ye geldi ve onları karyenin girişinde yetim çocuklar karşıladı. Bu çocuklar iki yıldır Haruniye'deki Alman mektebi binasında kalıyordu. Von Dobbeler çifti Haruniye'ye gelince Johannes

¹¹ BOA, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 36/33 (1332/1916).

¹² Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yay., Ankara 2015, s. 501.

¹³ Haruniye'deki Protestanlara ait kilise Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında çıkan bir yangında tamamen yanmış ve kilisenin yeniden inşası için Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nden izin talebi olmuştu. BOA, Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD), 144/44, 27 Şubat 1926 (1920). Kilisenin yeniden inşasına izin verildiğine dair Şûrâ-yı Devlet kararı için bkz. BOA, İrade Adliye ve Mezâhib (İ.AZN), 105/30, 22 Şubat 1327 (1921).

¹⁴ Belirtilen hususlar için bkz. *25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 93.

Storck buradaki çalışmalarını bırakarak Maraş'a geri döndü. Artık yetim çalışmalarının daha planlı bir şekilde yürütülmesi gerekiyordu. Bunun için B. von Dobbeler daha evvel Alman okulu olarak kullanılan ve 3 katlı (35 odadan oluşan) binayı yetimhaneye çevirerek çalışmalara başladı. Yetimhaneye başlangıçta 80'i kız, 80'i erkek olmak üzere 160 çocuk alınmıştı. Von Dobbeler çifti Muş'ta görev yaptıkları süre zarfında Ermenice'yi iyi derecede öğrenmişler ve bölgedeki Ermenilerle rahat bir şekilde iletişim kurabilmişlerdi. Ancak Haruniye'de yaşayan Ermeniler Türkçe konuştuğundan (Maraş'ın bazı bölgelerinde de durum aynıydı) misyonerler için herşeyden önce bir dil sorunu ortaya çıkmıştı. İlerleyen yıllarda yetimhaneye o bölgede yaşayan Ermeni çalışanların alınması ile dil sorunu bir nebze de olsa aşıldı.¹⁵

Yetimlerin Bakımı ve Eğitimi

Yardım Birliği'ne ait yetimhanelerde ortalama 200 çocuğun bakımı sağlanırdı. Aynı durum Haruniye Alman Yetimhanesi için de geçerli idi. Nitekim yetimhanede kalan çocuk sayısı hiç bir zaman 200'ü geçmemişti. Çocuklar 20-25 kişilik gruplar halinde yatakhanelerde kalır ve başlarında bir oda sorumlusu bulunurdu. Genellikle Ermenilerden seçilen bu görevliler yetimlerin eğitimiyle ilgilenirlerdi. Eğitim çalışmalarında Alman misyonerler de aktif görev alırdı. Bu yüzden yetimhanelerde Alman-Doğu karışımı bir hâkimdi.¹⁶

1913 yılı istatistiğine göre, Yardım Birliği'nin Anadolu'da toplam 39 okulu vardı ve bu okullarda 109 öğretmen görev yapıyor, 3.361 öğrenci de eğitim alıyordu. Maraş, Harput ve Van gibi büyük istasyonlarda yetimlerin devam edebileceği birkaç okul varken Haruniye'de sadece bir okul bulunuyordu. Bu okula 190 öğrenci devam ediyordu ve çocukların eğitimi ile 6 öğretmen ilgileniyordu. Diğer Alman yetimhanelerinde Ermenice'nin yanında Almanca ve İngilizce de öğretilir, ancak ağırlık Ermenice'ye verilirdi. Haruniye Karyesi Bağdat Demiryolu güzergâhında olması nedeniyle okulda Almanca¹⁷

¹⁵ Anna von Dobbeler, "Am Fuße des Amanusgebirges (Haruniye)", *25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 54.

¹⁶ Ehmman, *a.g.m.*, s. 101-104.

¹⁷ Benzer uygulama Alman Doğu Misyonu'nun en büyük istasyonu olan Urfa'daki yetimhaneye ait okulda da vardı. 1912'den itibaren İngilizce ve Süryanice müfredattan

öğretimine daha fazla önem verilmiş ve ders planına da eklenmişti. Buradan çıkan öğrenciler bir üst okul olan Halep'teki Realschule'ye giderek eğitimlerine devam edebildi. Yetimhanede kalan çocukların Almanca öğrenmeleri özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede bulunan Alman askerlerin işini kolaylaştırmış ve burada yetişen çocuklar onlara rehberlik yapmışlardı.

Yetimhanede çocuklara eğitim ilköğretim düzeyinde (Elementarunterricht) veriliyordu. Okuma, yazma ve hesap temel derslerdendi. Sınıf ilerledikçe derslerin içeriği değişiyordu. Akademik başarısı yüksek olan çocuklarla özel olarak ilgilenilir, başarılı olanlardan bazıları ileri tahsil için Almanya'ya gönderilirdi.¹⁸

Osmanlı sınırları içerisinde bulunan yabancı okullar ve yetimhaneler Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre Maârif Nezâreti'nden bir ruhsat olmak zorundaydı. Yetimhane bünyesinde ibtidaî derecede bir mektep bulunuyordu. Ancak, 1915 yılına kadar bu mektep için herhangi bir ruhsat talebinde bulunulmamıştı. Bu yüzden mektebin kapatılması gündeme gelince misyonerler Maârif Nezâreti'ne başvurarak ruhsat talebinde bulundular. Alman Sefareti'nin de girişimiyle mektebin ibtidaî derecede olması ve Von Dobbeler'in mesul müdür olarak kabul edilmesi talep edilmişti.¹⁹ Meclis-i Vükelâ da Haruniye Yetimhanesi bünyesindeki mektebin ibtidaî derecede olmak ve Von Dobbeler müdür-i mesul tanınmak, kanun, nizam ve talimatlar ile daha evvel imzalanmış antlaşmalara bağlı kalmak şartıyla ruhsat verilmesini onaylamıştır.²⁰ Alınan bu karar Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa tarafından Adana Valisi Cevdet Bey'e gönderilen 10 Mayıs 1332 (23

kaldırılarak yerine, misyonerlerin ifadesiyle, "bu ülkede şimdiden çok aranan, ancak Bağdat Demiryolu sayesinde bu yörenin gelecekteki Avrupa diline dönüşecek olan" Almanca getirilmişti. Daha geniş bilgi için bkz: Richard Schäfer, *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Missionshandlung und Verlag, Lepsius, Fleischmann und Grauer, Potsdam 1932, s. 62.

¹⁸ Ernst Sommer, "Erziehungsarbeit im Orient", *25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 120-123. 1914 yılında kurumda çalışan personel sayısı 9'a yükselmışti. Adnan Şişman, *XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 330.

¹⁹ BOA, İ.DUİT, 36/33, Lef. 2, 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916).

²⁰ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 242/100, 5 Mayıs 1332 (18 Mayıs 1916).

Mayıs 1916) tarihli bir takrir ile bildirilerek iktizasının icrası istenmiştir.²¹

Haruniye Yetimhanesi'nde çocuklar için en ağır iş temizlik meselesiydi. Büyük çocuklar kaldıkları bölümlerin temizliğinden kendileri sorumluydu. Günlük bir saatlik ev işi esnasında (çok küçük çocuklar hariç) ana çalışma alanları temizleniyordu. Her sabah tekrarlanan bu temizlik çalışmasında çocuklara sadece ev temizliği değil, çevre temizliği de yaptırılıyordu. Mülkiyet bilinci kazandırmak için büyük çocukların her birine içinde çiçek veya sebze yetiştirebilecekleri küçük bir bahçenin bakımı verilirdi.²²

Yetimhanede çocukların yaşam alanları düzenlenirken çoğu zaman Doğu'ya ait alışkanlıklara dikkat ediliyordu. Örneğin çocuklar masa ve sandalyelerde değil 20-25 cm yüksekliğe sahip alçak masalarda çömelerek yemek yerlerdi. Yatarken de yüksek bir karyola yerine yere serilen yataklarda uyuyabilecekleri bir düzen oluşturulmuştu. Oturma odalarında ise koltuk yerine boydan boya yastık döşenmiş ve ortada halı bulunan bir tefrişat tercih edilmişti.²³

Alman yetimhanelerinde çocuklar 13-14 yaşına kadar en az bir alanda meslek eğitimi alırlardı. Bunun için her yetimhane bünyesinde muhakkak birkaç el işi atölyesi bulunurdu. Örneğin, marangozluk, kunduracılık, demircilik ve dokumacılık gibi alanların birinde veya tarım alanlarında beceri sahibi olurlardı. Haruniye Yetimhanesi'nde çocukların dikiş, halı dokuma ve iplik eğirme eğitimi alabilecekleri atölyeler vardı. Burada üretilen ürünlerin bir kısmı pazarlarda satılır ve az da olsa bir gelir elde edilirdi. Bu birimlerin dışında revir,

²¹ "Bahçe Kasabası'nda kâin Haruniye nâm Alman Eytamhane mektebinin Almanya Devleti Fehîmesi tarafından Von Dobbeler müdür-ü mesul tanınmak ve ibtidaî derecede olmak ve mekâtib-i husûsiyeye dair kavanîn ve nizamât ve ta'limât ile uhûd-ı atıkanın elfası üzerine müsesesât-ı ecnebiye hakkında ittihazı takarrur eden muâmelâtı havî ta'limâtın mekâtib-i husûsi ahkâmına ittiba' edilmek şartıyla ruhsat-ı resmîyeye rabtı hususuna bi'l-isti'zan irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhi şeref mütea'llik buyrularak Maârif Nezâret-i Celilesine tebliğat icra kılındığı bâ-tezkire-i seniyye izbâr kılınmıştır ol babda." BOA, Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Evrakı (DH.İ.UM), 70/20.

²² A. von Dobbeler, *a.g.m.*, s. 60.

²³ Ehmman, *a.g.m.*, s. 106-107.

çamaşırhane ve mutfakta da çocuklara görev verilir, onların hayata hazırlanmaları ve sorumluluk almaları sağlanırdı.²⁴

Çocuklar akademik eğitimin yanında kabiliyetlerine bağlı olarak bir enstrümanı kullanabilecekleri şekilde eğitim alırlardı. Daha çok keman çalma becerisi kazanan çocuklar, 18 yaşına gelip de yetimhaneden ayrıldıktan sonra düğünlerde bu sanatlarını kullanarak para kazanabilirlerdi. Savaş yıllarında herhangi bir iş bulamayan yetimlerin bir kısmı Amerika'ya gitmiş ve sahip oldukları becerileri sayesinde iyi para kazanmışlardı.²⁵

Yardım Birliği, yetimhanelerin giderlerini büyük oranda Almanya'da bulunan gönüllü bakıcı ailelerin bağışlarıyla karşılıyordu. Yönetim Kurulu daha fazla bağış yapılmasını sağlamak için yetimhanelerde kalan çocuklardan bakıcı gönüllü ailelere mektup yazmalarını isterdi. Çocuklar bu mektuplarda, bağış yapanları kendi anne/babaları gibi gördüklerini ve bu yardımlar sayesinde sıcak bir yuvalarının olduğunu ifade ederek onların bağış yapma duygularını canlı tutmaya çalışırlardı.²⁶ Haruniye Yetimhanesi'nde kalan çocukların bütün işleriyle yakından ilgilenen Anna von Dobbeler de çocuklara sık sık mektup yazdırırdı.²⁷

Alman Yardım Birliği diğer istasyonlarda yaygın olarak uyguladığı gibi, Haruniye'de de faaliyetlerini sadece yetimlerin bakımı ile sınırlandırmamış, sağlık hizmetleri ve dul kadınlara yönelik yardım çalışması da yürütmüştü. Sağlık çalışmalarında herşeyden önce yetimhanede kalan çocuklara öncelik verildiğinden bir bölgede istasyon açılır açılmaz oraya hemen bir hemşire gönderilirdi. B. von Dobbeler ve eşi Anna von Dobbeler büyük oranda yetimhanenin işleri ile ilgilenmişti. Onlara diğer işlerde, özellikle çocukların sağlık sorunları ve istasyondaki tıbbî misyonla ilgilenmesi için Yardım Birliği, Paula Schäfer'ı da göndermişti.²⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru sağlık birimlerinde daha fazla doktor ve hemşireye ihtiyaç

²⁴ A. von Dobbeler, *a.g.m.*, s. 60.

²⁵ Meißner, *a.g.e.*, s. 307; Ehmann, *a.g.m.*, s. 108.

²⁶ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 326.

²⁷ A. von Dobbeler, *a.g.m.*, s. 63.

²⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 502.

duyulduğundan Yardım Birliği Mamuretülaziz, Maraş ve Haruniye'ye sağlık personeli takviyesi yapmaya başladı. Ancak daha evvel istasyonlara rahat bir şekilde misyoner gönderen kurum, savaş nedeniyle bu hususta bazı zorluklarla karşılaşacaktır. Örneğin, hemşire Marie Wachhals ve Hedwig Seidler'i Haruniye'ye göndermek isteyen Yardım Birliği Osmanlı makamlarından uzun süre izin alamamıştı. Nitekim Hariciye Nezâreti aracılığıyla yapılan başvurulara, "*Başkumandanlık tarafından uygun görülmediği*" gerekçesiyle olumsuz cevap verilmişti.²⁹ Ancak Alman Sefareti'nin ısrarlı talepleri neticesinde savaşın sonlarına doğru Başkumandanlık makamının müsaade etmesiyle Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü, Marie Wachhals ile Hedwig Seidler'e Adana Vilayeti dâhilinde yer alan Haruniye'de hastabakıcılık yapmak üzere izin verildiğini Alman Sefâreti'ne bildirmiş ve adı geçen misyonerler de Haruniye'ye gitmiştir.³⁰

Sıkıntılı Yıllar ve Yetimhanenin Kapanması

Birinci Dünya Savaşı'na kadar Yardım Birliği bütün istasyonlarında hiç bir sorun yaşamadan faaliyetlerine devam etmişti. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen yıllarında sıkıntılar yaşanmaya başlandı. Bunlardan en önemlisi 1915 yılında çıkarılan tehcir yasasıydı. Yardım Birliği'nin yetimhanelerinde kalan çocukların neredeyse tamamı Ermeni idi ve bu karar, yetimhanelerin boşaltılması anlamına geliyordu. Tehcir kararının Haruniye'de de uygulanacağı ve yetimhanenin boşaltılacağı, çocukların yanında Ermeni öğretmen ve çalışanların da tehcire tabi tutulacağı duyumları üzerine B. von Dobbeler, tehcir kararının Haruniye'de uygulanmaması ricasını valiye iletmek üzere Adana'ya gitti. Valinin tehciri uygulama niyetinde olduğunu görünce Alman Sefareti'ne ve Yardım Birliği'nin Almanya'daki merkezine mektuplar yazarak yetimler ile Ermeni öğretmen ve çalışanların tehcirden muaf tutularak yerlerinde bırakılmaları yönünde Osmanlı makamlarına baskıda bulunmalarını istedi. B. von Dobbeler'in

²⁹ BOA, Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS), 2438/34, 04.08.1917; Ayrıca Alman Sefâreti, bu tarihlerde Hâriciye Nezâreti'nden Muallime Frieda Lau adlı bir misyonerin de Haruniye'ye gitmesi için izin talebinde bulunmuştu. BOA, HR.SYS, 2436/61, 22.06.1917. Bu misyonere izin ancak 1918 yılının ortalarında verilmişti. BOA, Hâriciye Nezâretî İdare (HR.İD), 83/106, 04.06.1918.

³⁰ BOA, HR.İD, 82/1, 24.04.1918.

Adana'daki durumun kritik olduğu yönündeki mektubunu alan Yardım Birliği Merkez Komitesi Başkanı F. Schuchardt, Alman Sefareti'ne Haruniye'deki Ermenilerin yerlerinde bırakılmalarına yardımcı olmalarını rica eden bir mektup gönderdi. F. Schuchardt ayrıca, Anadolu'daki durumu yakından görmek ve zor durumda olan Ermenilere maddî yardımda bulunmak amacıyla Anadolu'ya gelmek için izin talebinde bulundu. Alman Dışişleri Bakanlığı, Merkez Komitesi Başkanı F. Schuchardt'a İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nin Anadolu'daki Yardım Birliği'ne ait kurumların korunması ve Ermenilerin yerlerinde kalması hususunda büyük çaba sarfetmeye devam ettiğini, ancak Anadolu'ya seyahat etmek için uygun bir ortamın bulunmaması nedeniyle kendisine şimdilik izin verilmediğini bildirdi.³¹

Alman Büyükelçiliği'nin teşebbüsleri meyvesini kısa zamanda verdi ve Dâhiliye Nezâreti tarafından Adana Vilayeti'ne gönderilen şifre telgrafta, Haruniye Alman Yetimhanesi ile mektebin vilayet tarafından kapatılmak istendiğine dair Alman Sefareti aracılığıyla başvuruda bulunulduğu³² belirtilerek misyonerlerin idaresinde bulunan Haruniye Yetimhanesi'ndeki Ermeni çalışan ve çocuklara ilişilmemesi gerektiği ifade edilmişti.³³

Tehcir kararıyla birlikte Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde faaliyet gösteren yabancılara ait mektep, yetimhane ve diğer kurumları sıkı bir takibe almış ve vilayetlere gönderilen yazılarda yabancılara ait mektep ve yetimhanelerden ruhsatsız olanların derhal kapatılmasını istemişti.³⁴ Bu süreçte Von Dobbeler, yukarıda da değinildiği üzere, derhal Maârif Nezâreti'ne başvurarak yetimhaneye bağlı mektebe ruhsat almıştı. Bununla birlikte, Dâhiliye Nezâreti tarafından Adana Vilayeti'ne gönderilen şifre telgraflarda Haruniye Yetimhanesi'ndeki Ermeni çalışan ve yetimlerine dokunulmaması yönündeki ısrarlı tembihleri 1915 yılının Ağustos ve Eylül ayları boyunca devam etmiştir.³⁵ Netice itibarıyla, Haruniye Yetimhanesi Alman Sefareti'nin girişimleri

³¹ İnan, *a.g.e.*, s. 502-503.

³² BOA, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî (DH.ŞFR), 52/208.

³³ BOA, DH.ŞFR, 55/43, 4 Ağustos 1331 (17 Ağustos 1915).

³⁴ BOA, DH.ŞFR, 55 A 155, 27 Ağustos 1331 (9 Eylül 1915).

³⁵ BOA, DH.ŞFR, 484/72, 5 Ağustos 1331 (18 Ağustos 1915); DH.ŞFR, 56/91, 7 Ağustos 1331 (20 Ağustos 1915); DH.ŞFR, 56/157, 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915); DH.ŞFR, 491/21, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915).

neticesinde kapatılmadığı gibi, burada bulunan Ermeni öğretmen, müstahdem ve çocuklar da yerlerinde kalmıştır.

Savaş yıllarında istasyonu takviye etmek isteyen Yardım Birliği, 1916 yılında Muş'taki istasyonun kapatılması üzerine Danimarkalı Bodil C. Biørn'u Haruniye Yetimhanesi'ne gönderdi. Biørn Haruniye'de bir yıl kaldı ve bu süre zarfında başhemşire olarak görev yaptı.³⁶ 1918 yılında Marie Wachhals ve Hedwig Seidler sağlık biriminde, öğretmen Frieda Lau ise eğitim biriminde görevlendirilmek üzere Haruniye'ye gönderildi.³⁷

Savaş yıllarında yetimhanenin başka bir sorunu daha vardı. O da kurumun giderleri için gerekli finansal kaynağın Almanya'dan gönderilememesi idi. Yardım Birliği'nin bu yıllarda Haruniye Yetimhanesi'ne gönderdiği para neredeyse $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{5}$ oranında azalmıştı. Savaş nedeniyle ürün tedarikinde zorluklar yaşandığı gibi enflasyonun etkisiyle ürünler pahalılaştı. Yetimhanede çalışanlarla birlikte yaklaşık 200 kişi kalıyordu ve bunların işeleri için önemli miktarda gıdaya ihtiyaç vardı. Neyse ki, Osmanlı makamları bu ihtiyaca duyarsız kalmamış ve yetimhaneye Suriye'den buğday, mercimek ve patates göndermişti.³⁸

Savaşın sonunda Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve Osmanlı topraklarında bulunan Alman ve Avusturya vatandaşlarının sınır dışı edilmesi kararının çıkarılmasıyla birlikte Yardım Birliği'ne ait istasyonlarda görev yapan misyonerlerin artık Anadolu'da barınmayacağı anlaşılmıştı. Zaten yukarıda belirtilen maddî sıkıntılar nedeniyle yetimlerin bakımı da zorlaşmıştı. İşte bu noktada Amerikan yardım kuruluşu Near East Relief (Yakın Doğu Yardım Heyeti) devreye girdi ve Anadolu'daki yetimhanelerde kalan Ermeni çocukların Suriye topraklarına nakledilmesi için çalışma başlattı. NER, Suriye'nin dışında Yunanistan'da da yardım birimleri oluşturdu ve yaklaşık 500 bin

³⁶ Inger Marie Okkenhaug, "Women on a Mission! Scandinavian Welfare and the Armanians in the Ottoman Empire, 1905-1917", *Interpreting Welfare and Relief in the Middle East*, Ed: Nefissa Naguib and Inger Marie Okkenhaug, Leiden-Boston 2008, s. 81.

³⁷ 29 ve 30. dipnotlara bakınız.

³⁸ A. von Dobbeler, *a.g.m.*, s. 58.

yetişkin Ermeni ile 100 bin yetimin bakımını üstlendi.³⁹ Misyonerler Haruniye Yetimhanesi'nde kalan çocukların bakımını Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra NER'in idaresine bıraktı. Alman misyonerler 1919 yılının Sonbahar aylarına kadar Haruniye'den ayrılmadılar.⁴⁰ Ancak Fransız güçlerinin bölgeye gelişiyle Alman misyonerler bölgeyi terketti. Harput ve Maraş gibi büyük istasyonlarda bulunan yetimleri daha çok Suriye ve Lübnan topraklarında oluşturulan yardım birimlerine nakleden NER, Haruniye Yetimhanesi'nde kalan yetimleri 1920 yılında İngilizlerin kontrolünde bulunan Kıbrıs'a nakletti ve bu yetimlere İngiliz misyon kuruluşları bakmaya başladı.⁴¹ Böylece Haruniye'de 1909 Adana olayları sonrasında kısmen, 1912 yılından itibaren ise sistemli bir şekilde başlayan misyon çalışmaları 1920 yılında çocukların Kıbrıs'a götürülmesiyle sona ermiştir.⁴²

Sonuç

Alman Yardım Birliği, 1909 Adana Olayları sonrasında oluşan olumsuz şartları fırsata çevirmek gayesiyle bölgede çalışmalara başlamış ve bu süreçte Haruniye'de bir yetimhane açmıştı. Yıllık bütçesinin yarısından fazlasını yetim çalışmalarına ayıran ve faaliyetlerinin ağırlık noktasını yetimlere yönelik çalışmalar oluşturan Yardım Birliği, 1912 yılında Haruniye Yetimhanesi'ni açmıştır. B. von Dobbeler ve eşi A. von Dobbeler gibi Ermeniler arasında uzun süre kalan ve misyon için önemli yere sahip olan misyonerleri Haruniye'ye göndererek burada oluşturulacak istasyona ne kadar değer verdiğini göstermiştir.

Adana Olayları neticesinde anne/babasını kaybeden yüzlerce Ermeni yetimin bakımını üstlenen kurum, Haruniye'nin Bağdat Demiryolu güzergâhında olması nedeniyle Alman misyonerliği ve bölgede Alman menfaatlerinin temini açısından ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bunu, Alman Sefareti'nin yetimhanenin bütün sorunlarıyla

³⁹ Feigel, *a.g.e.*, s. 261.

⁴⁰ A. von Dobbeler, *a.g.m.*, s. 59. B. von Dobbeler, eşi ve üç çocuğu ile birlikte 17 Eylül 1919 tarihinde Haruniye'den ayrıldı. Bkz: BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Ecânib Kalemî (DH.EUM.ECB), 27/14, Lef.2.

⁴¹ Feigel, *a.g.e.*, s. 268-269.

⁴² Andreas Baumann, "Die Gründung des Deutschen Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient", *Ernst Lohmann 1860-1936 Pionier, Gründer, Evangelist*, Hrsg: Martin Knipsel, Berlin 2011, s. 61.

yakından ilgilenmesi ve sıkıntılı dönemlerde kurumu gözetip kollamasından anlıyoruz. Özellikle 1915 Tehcir kararıyla birlikte çoğu bölgede Ermeniler başka bölgelere nakledilmişken Alman Sefareti'nin ısrarlı talepleriyle Haruniye Yetimhanesi'ndeki Ermeni öğretmen, müstahdem ve çocuklara dokunulmamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Alman misyonerler Osmanlı sınırlarını terketmek zorunda kalınca Yardım Birliği bütün istasyonlarda sorun yaşamaya başladı. Artık Anadolu topraklarında çalışamayacağını anlayan diğer bütün Batılı misyon kuruluşları gibi Alman Yardım Birliği, bakımını üstlendiği binlerce Ermeni yetimi, Amerikan Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin himayesi altında Suriye ve Lübnan topraklarına götürmüşken Haruniye'deki yetimleri İngilizlerin kontrolü altındaki Kıbrıs'a nakletmiştir. Böylece Yardım Birliği, 1912 yılından itibaren sistemli bir şekilde faaliyet yürüttüğü yetim çalışmalarına 1920 yılında çocukların Kıbrıs'a nakledilmesiyle son vermiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Ecânib Kalemi (DH.EUM.ECB), 27/14.

Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD), 144/44.

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Evrakı (DH.İ.UM), 70/20.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 52/208; 55/43; 55 A 155; 56/91; 56/157; 484/72; 491/21.

Hâriciye Nezâreti İdare (HR.İD), 83/106.

Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS), 2438/34.

İrade Adliye ve Mezâhib (İ. AZN), 105/30.

İrade Dâhiliye (İ.DH), 1478/64, Lef. 2-5.

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 36/33.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 242/100.

Salnameler

Adana Vilayet Salnamesi 1320 (1902).

Kitap ve Makaleler

Asaf, Mehmed, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, TTK Yay., Ankara 1986.

Baumann, Andreas, "Die Gründung des Deutschen Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient", *Ernst Lohmann 1860-1936 Pionier, Gründer, Evangelist*, Hrsg: Martin Knipsel, Berlin 2011, s. 48-65.

Ehmann, Johannes , "Das Waisenwerk des Deutschen Hilfsbundes im Orient", *25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 99-109.

Feigel, Uwe, *Das Evangelische Deutschland und Armenien Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen 1989.

İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*, C. IX, TTK Yay., Ankara 1996.

Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Meißner, Axel, *Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien: Bausteine für eine Internationale Ethik des Protestantismus*, Lit Verlag, 2010 Berlin.

Okkenhaug, Inger Marie, "Women on a Mission! Scandinavian Welfare and the Armanians in the Ottoman Empire, 1905-1917", *Interpreting Welfare and Relief in the Middle East*, Ed: Nefissa Naguib and Inger Marie Okkenhaug, Leiden-Boston 2008, s. 57-82.

Schäfer, Richard, *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Missionshandlung und Verlag, Lepsius, Fleischmann und Grauer, Potsdam 1932.

Shaw, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu-Ermeniler*, Çev: Şadi Dinlenç, TTK Yayınları, Ankara 2017.

Shaw, Stanford J. and Ezen K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, New York 1977.

Sommer, Ernst, "Erziehungsarbeit im Orient", *25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 117-127.

Sonyel, Salâhi R., "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Bellefen*, Cilt 51, Sayı 201 (1987), s. 1241-1337.

Şişman, Adnan, *XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

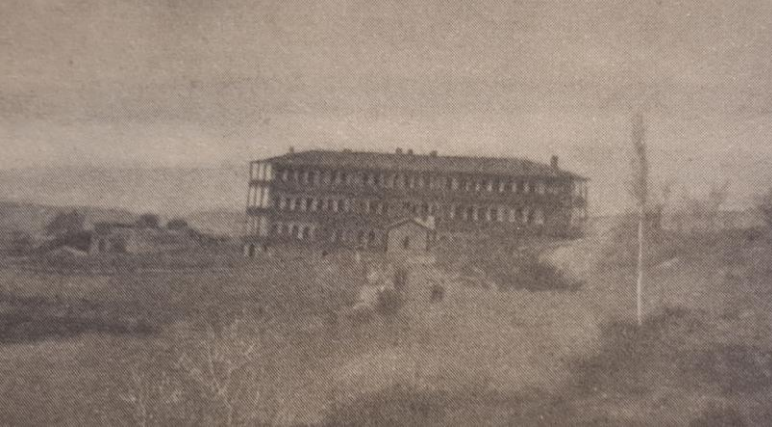
Ural, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.

Von Dobbeler, Anna, "Am Fuße des Amanusgebirges (Harunije)", *25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 54-64.

EKLER

EK-1: Anna von Dobbeler Haruniye Yetimhanesi'nde kalan çocuklarla ilgilenirken.

EK-2: Haruniye Yetimhanesi

Kaynak: Anna von Dobbeler, "Am Fuße des Amanusgebirges (Haruniye)", *25 Jahre im Orient Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Verlag Orinet, Frankfurt a. M. 1921, s. 55 ve 61.

Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkış Sürecinde Bir Ermeni Aydını: Minas Çeraz ve Yurtdışındaki Faaliyetlerinin Analizi

Fikrettin Yavuz*

(ORCID ID: 0000-0002-3161-457X)

Büşra Beyhan**

(ORCID ID: 0000-0003-3330-6447)

Makale Gönderim Tarihi

01.09.2019

Makale Kabul Tarihi

20.09.2019

Özet

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin en önemli sorunlarından biri milliyetçilik cereyanına paralel olarak gelişen gayrimüslim tebaanın bağımsızlık hareketleri olmuştur. Yunan, Bulgar ve Ermeni örneklerinde bu hareketlerin bayraktarlıklarını kiliseler ve din adamları, komiteler ve öğretmenler gibi milletlerini etkileme konumunda bulunanlar yapmıştır. Ermenilerin özerklik/bağımsızlık isteklerinde meselenin uluslararası boyuta taşınması ve dünya kamuoyunda tanınmasında birçok Avrupa ülkesi ve Amerika'daki faaliyetleriyle karşımıza çıkan önemli simalardan biri de çok yönlü bir şahsiyet olan Minas Çeraz'dır. 1852-1929 yılları arasında yaşamış olan Çeraz, Ermeni Sorunu'nun gelişim sürecindeki simalardan biri olarak eğitim hayatını müteakip önce Ermeni Patriği Genel Sekreteri ardından Berlin Kongresi'ne patrikhane tarafından gönderilen heyetin tercümanı olarak görev almıştı. Bu süreçteki çabalarından memnun kalan dönemin Patriği Nerses Varjabedian, onu heyetin Berlin'den dönmesinden bir süre sonra, Londra'da Ermeniler adına çeşitli temaslarda bulunmak üzere İngiltere'ye gönderdi. Daha sonra, "Ermenilerin temsilcisi" olarak 1893'te Chicago Dünya Dinleri Konferansı ve ardından 1899'da Lahey Barış Konferansı gibi uluslararası toplantılara katılan Çeraz'ın önemli bir özelliği de önce İngiltere'de ardından Fransa'da yayınladığı "L'Arménie" dergisi ile Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü yayın faaliyeti olmuştur.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fyavuz@sakarya.edu.tr.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, bursa.beyhan@ogr.sakarya.edu.tr.

Bu makalenin amacı Ermeni Davası için daha birçok görev ve sorumluluk üstlenen Minas Çeraz'ın Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkış sürecinde özellikle Batı kamuoyunu kazanmaya yönelik faaliyetlerinin genel bir çerçevesini çizmek ve böylece Çeraz örneğinde dönemin Ermeni aydınlarının meseleye bakışlarını analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Minas Çeraz, Ermeni Sorunu, L'Arménia, Propaganda, Basın.

An Armenian Intellectual in the Emergence of the Armenian Question: An Analysis of Minas Tcheraz and His Activities in Abroad

Abstract

Since the beginning of the 19th century, one of the most important problems of the Ottoman Empire was the independence movements of her non-muslim subjects that developed in parallel with the idea of nationalism. The pioneers and leaders of these movements in the Greek, Bulgarian and Armenian examples were their churches, and those who influenced their nation, such as clergyman committees and teachers. One of the most important figures in bringing the Armenian Issue to the international dimension and recognition in the World public opinion for the Armenian autonomy/independence was Minas Tcheraz, an all-rounder, with his activities both in many European countries and the United States. Lived in between 1852 and 1929 and as one of the figures in the development process of the Armenian Question, Tcheraz served at first following his education as the Secretary General of the Armenian Patriarchate and then as the interpreter of the delegation sent to the Congress of Berlin by the Patriarchate. Following the Berlin mission, Patriach Nerses Varjabedian, satisfied with his efforts, sent him to England for various contacts in London on behalf of the Armenians. Afterwards, Tcheraz participated in international meetings such as the Chicago World Religions Conference in 1893 and later in 1899 The Hague Peace Conference as the "representative of the Armenians". Another important feature of Tcheraz was the publication activities with his journal "L'Arménie", first published it in England and then in France, against the Ottoman Empire.

This article aims to provide a frame of the activities of Minas Tcheraz, in particular gaining the Western public opinion, who assumed numerous duties and responsibilities during the emergence of the Armenian Question, and thus to analyze in the case of Tcheraz the views of the Armenian intellectuals of the period towards the Armenian Question.

Keywords: Minas Tcheraz, Armenian Question, L'Arménia, Propaganda, Press.

Giriş

Fransız İhtilali'den günümüze dünyayı şekillendiren milliyetçilik fikrinin neticesi olarak zuhur eden ayrılıkçı hareketler, 19. yüzyıla damgasını vurmuş, bu durumdan en fazla etkilenen devletlerden birisi de Osmanlı Devleti olmuştur. Aslına bakılırsa etnik milliyetçilik, yüzyılın başından itibaren Osmanlı azınlıkları arasında yayılmış ve bunun neticesinde azınlıklar arasında bağımsızlık hareketleri baş göstermişti. Sırp, Yunan, Bulgar ayrılıkçı hareketlerini Ermeni ayrılıkçı hareketi takip etmiştir. Özerklikten bağımsızlığa giden talepleri için Avrupalı devletlerin desteğini almak adına benzer süreçler işleten tüm ayrılıkçı hareketlerin öncülüğünü, genellikle kilise, din adamları, gizli komiteler ve söz konusu milletlerin önde gelen entelektüelleri yapmıştır. Ermeni örneğine bakıldığında da benzer unsurların ön planda olduğu görülmektedir. Özerklik taleplerinden bağımsızlık isteğine bu süreçte Ermeni Sorunu'nun uluslararası bir hüviyet kazanıp dünya kamuoyunda daha bilinir hale gelmesini sağlayanlar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Ermeni Patrikliği yapan Mıgırdıç Kırımıyan, Nerses Varjabedyan ve Mateos İzmirliyan gibi ruhaniler, Ermeni komitelerinin teşkilatlanmasının fikir babası olan Mıgırdıç Portakalyan gibi onlarca simadan bahsedilebilir. Ermeni Sorunu'nun dünya siyaset sahnesinde yerini aldığı yüzyılın son çeyreğinde ön plana çıkanlardan biri de tercüman, yazar, gazeteci, öğretmen gibi birçok özelliğe sahip ve bu süreçteki faaliyetleriyle adeta bir siyasetçi figürü çizen Minas Çeraz'dır¹.

Eğ'in'li bir ailenin çocuğu olarak 25 Temmuz 1852'de İstanbul Hasköy'de dünyaya gelen ve babasını erken yaşta kaybeden Minas Çeraz'ı, geçimini dikiş nakış işleri yaparak sağlayan annesi büyütmiştir². Hasköy'de tanınan bir aileye olan Çerazların kökeni, Eğ'in'in Abuçeh kasabasında bulunan "Çeraz" mahallesinden Pilibbos Amira'ya kadar

¹ Minas Çeraz'ın Ermenice yazılışının (Մինաս Չերազ) tam çevrilememesi gerek döneminde gerekse sonrasında adının farklı şekillerde geçmesine sebep olmuştur. Kaynaklarda Minasse Tchéraz, Minas Tchéraz, Minas Çiraz ve Minas Çeraz gibi değişik şekillerde geçmektedir. Kendisi uzun yıllar İngiltere ve Fransa'da yaşadığı ve buralarda "Minas Tchéraz" olarak tanındığı için, kitap ve makalelerinde bu soyadını kullanmıştır. Adı Batı Ermenilerince Çeraz şeklinde transkribe edildiği için biz de çalışmamızda Minas Çeraz şeklini tercih ettik.

² Annie C. Marshall , "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", *Armenia*, Vol. XI., No. 8., March 1913, s. 240.

uzanmaktadır. Pilibbos Amira'nın oğlu olan ve İstanbul'da "Sarrafklar Kahyalığı"na kadar yükselen Minas Amira Çerazyan, aile üyelerinin sarraflıkla iştigal etmelerinin önünü açmıştır³. Sarraf bir aileden gelen Minas, okul hayatına Nersesyan Mektebi'nde başlamış daha sonra erkek kardeşi Kaspar Çeraz ile Nubar-Şahnazaryan Mektebi'ne devam etmiştir⁴. Çeraz buradaki eğitimi sırasında halkların tarihine ve Türk-Ermeni ilişkilerine daha fazla ilgi duymaya başlamış, aynı zamanda dil konusunda da kendini geliştirmiştir. Eğitim hayatını tamamladığında Türkçe ve anadili Ermenicenin yanına akıcı bir şekilde konuşabildiği Fransızca, İngilizce ve Yunanca dillerini de ekleyebilmiştir. Çok dilliliğinin ileride kendisine birçok kapıyı açacak önemli bir özelliği olduğunu söylememiz gerekir⁵. Eğitim hayatı esnasındaki kazanımları bir Ermeni aydın olarak Çeraz'ın eğitimci, gazeteci, yazar ve siyasi bir figür olarak çok yönlü bir portre çizmesine vesile olmuştur. Çeraz böylelikle Ermeni Sorunu bağlamında gerek kendi cemaatinde gerekse Türk ve Dünya kamuoyunda devrinde en tanınan simalarından biri haline gelmiştir.

Çeraz'ın eğitim hayatını tamamladığı dönem Ermeni Sorunu'nun yeni bir evreyi girdiği sürece denk gelmektedir. Mezuniyetini müteakip bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra dönemin İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın sekreterliğine getirilmiştir⁶. İşte bu tayin Çeraz'ın bu tarihten sonraki kaderini çizmiş ve ölümüne değin hayatını Ermeni Sorunu'nun bilhassa dünya kamuoyunda tanınmasına adanmıştır.

³ Mesela ailenin tanınan simalarından biri olan Hacı Kevork Amira Çerazyan da, sarraflık mesleğini sürdürmüştür ve 1802'de vefat eden Kevork'un evliliğinden iki erkek çocuğu olmuştur: Kaspar Amira Çerazyan ve Krikor Amira Çerazyan. Ermeni cemaatine yaptığı maddi ve manevi katkıları dışında Krikor Amira Çerazyan ile ilgili günümüze başka bir bilgi ulaşamamıştır. Kardeşi Kaspar Amira Çerazyan ise Tepedelenli Ali Paşa'nın sarrafı olmuş ancak paşanın tutuklanmasından kısa bir süre sonra, Valide Han'ın kapısında 1821 yılında asılarak idam edilmiştir. "Deli Bağdasar" olarak tanınan oğlu Bağdasar Amira Çerazyan da baba mesleğini devam ettirmiş, hatta amcası Krikor gibi Ermeni cemaatine maddi-manevi katkılarda bulunmuştur. 1854 yılında vefat eden Bağdasar Amira'nın tek erkek çocuğu olan Kaspar Çerazyan ise 1852'de, o dönemde yaşanan kolera salgınına yakalanarak hayatını kaybetmiştir. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 163-165.

⁴ Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 163.

⁵ Marshall, "Minas Cheraç, s. 240.

⁶ Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 163.

Berlin Kongresi'nden Lahey Barış Konferansı'na Minas Çeraz'ın Faaliyetleri

Balkan Krizi neticesinde meydana gelen 93 Harbi ve Ayastefanos Antlaşması, bu antlaşmanın İngiltere'nin siyasetine aykırılığı neticesinde değiştirilmesi için Berlin'de bir kongre toplanması ile bu kongreye Ermeni Patrikhanesi'nin bir heyet gönderme kararı, şüphesiz Minas Çeraz'ın hayatındaki önemli dönüm noktalarından biridir⁷. Patrik Nerses Varjabedian dönemin Ermeni Milli Meclisi'nin izni ile heyetin teşkiline ve heyet içerisinde Ermeni meselesini yakından bilen kişilerin olmasına özen göstermişti. Bu çerçevede Eski Patrik Mıgırdıç Kırimyan, Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbey ile Stefan Papazyan ve Minas Çeraz heyete dahil edilmişlerdi⁸. Temel gayeleri Ermeni Sorunu'nda Büyük Devletlerin desteklerini alabilmek olan heyetten Kırimyan ile Çeraz Avrupa başkentlerine, Horen Narbey ise Petersburg'a ziyaret yaptıktan sonra heyetin bütün üyeleri Berlin'de bir araya gelmişlerdi⁹.

Roma, Paris ve Londra'da Ermeni Sorunu için faaliyet gösteren Eski Patrik ve tercümanı olarak yoğun çaba sarf eden Çeraz, Berlin'de de kongreye katılan devletlerin delegeleriyle her fırsatta görüşmeler yapmak isteğinde olmuşlardı. Bu çerçevede ilk olarak Dr. Maritz Busch ve Hohenlohe vasıtasıyla Şansölye Bismarck ile görüşmek istemişlerdi¹⁰. Ancak kendisi ile buluşarak bazı açıklamalar yapma taleplerini bildirmelerine rağmen, Bismarck sekreteri vasıtasıyla zamanı olmadığını ve başkan olarak tarafsız kalması gerektiğini ileri sürerek onları kabul edemeyeceğini bildirmişti¹¹. Heyetin Berlin'de yaptığı her görüşmede tercümanlık görevini ifa eden Minas Çeraz, Ermeni Sorunu'na müspet yaklaştığını düşündükleri ve Fransa adına kongreye katılan Dışişleri

⁷ Çeraz'ın Berlin Kongresi'ne giden süreçteki faaliyetleri için ayrıca bkz. Serdar Sakin, "Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 8, Sayı 16, 2015, s. 237-258.

⁸ Muşa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, s. 7.

⁹ H.M. Knadjian, *The Eternal Struggle*, Fresno Republican Printery, California, 1900, s. 45, V.G. Krbekyan, "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse", *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*, Yerevan, 2002, s. 26.

¹⁰ A. O., Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana : the University of Illinois Press, 1938, s. 80.

¹¹ Vardan Aramovic Parsamian, *Istoria Armianskogo Naroda 1801-1900 gg.* Erivan, 1972, s. 289.

Bakanı Waddington ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşme esnasında Çeraz ve Fransız Dışişleri Bakanı arasında geçen diyalogda Çeraz'ın sarf ettiği sözler, bu dönemde Ermeni bir aydınının bağımsızlık konusundaki zihin dünyasını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Waddington Çeraz'a, "*Batı Ermenilerine bağımsızlık verildiği takdirde Doğu Ermenilerinin nasıl bir tavır sergileyeceklerini*" sorması üzerine Çeraz, Doğu Ermenilerinin kardeşlerine kavuşmak isteyeceklerini veya en azından bir kısmının hemen Batı Ermenistan'a geçeceğini söylemişti¹².

Berlin'de bir aydan fazla yoğun bir çaba sarf eden ve hemen her ülkenin temsilcisiyle görüşen heyet toplamda dört aydan fazla süren mesailerinin bir neticesi olarak Kongre'den en azından muhtar bir Ermenistan kararının çıkmasını arzu ediyorlardı. Ancak Berlin'de bu karar çıkmadı. Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan 16. Madde Berlin'de 61. Madde'ye dönüştü. Ermeni kanaat önderleri arasında bu maddeyi "tamamen ölü bir unsur" olarak görenler¹³ olduğunu gibi, maddeye pozitif yaklaşanlar da oldu. Bu kişiler arasında yer alan Minas Çeraz "*Berlin Kongresi'nde Ne Kazandı*"¹⁴ adlı risalesinde Ayastefanos ile Ermeniler için sadece Rusya'nın sorumluluk aldığını, Berlin Antlaşması ile ise Rusya'nın yanı sıra Düvel-i Muazzama'nın Ermeni Sorunu için bir araya geldiğini vurguluyordu. Risalesinde ıslahat kararının sınırı olmayan bir lütuf olduğunu, ilgili devletlerin denetiminde Ermenilerin vatan ve yurtlarını ihya edebileceklerini ve ıslahat kararının gelecek için idari bağımsızlık müjdeleyen bir cümle olduğunu ifade ediyordu¹⁵. Berlin'de çıkan ıslahat kararına olumlu bakan Minas Çeraz için bu süreç, hayatının dönüm noktalarından biri olmuştur. Nitekim bu tarihten sonra hayatının sonuna değin dünyanın çeşitli yerlerinde farklı görev ve sorumluluklarla farklı pozisyonlarda Ermeni Sorunu'nun savunucularından biri olmuştur.

Berlin'de sivrilmesi ona yeni kapılar açtı. Bu süreçteki çalışma ve performansından memnun kalan Patrik Varjabedyan, Çeraz'ı İngiliz

¹² Krbekyan, "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse", s. 33-34

¹³ Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 73.

¹⁴ Hem bu risalesi hem de yine Berlin sürecinde başından geçenleri anlattığı Ermenistan ve İtalya adlı risalesinin özeti için bkz. BOA., Y.PRK.A., 3-25.

¹⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 266-269.

kamuoyunu kazanmak için Londra'ya gönderdi. Çeraz'a göre Patriği böyle bir karar almaya iten şey, İngiltere'de tekrar başa gelen William E. Gladstone'un Ermeniler için fazla bir şey yapamayacağını söylemesiydi. Patrik ise 1880'de tekrar Başbakan olan Gladstone'a özel bir elçi yollayarak, onu Ermeniler için ciddi bir eylem gerçekleştirmeye zorlayabileceğini düşünüyordu. Bu görev için seçilen Minas Çeraz dört aylığına Londra'ya gönderilmişti. Çeraz'ın söylediğine göre kendi isteğiyle ve herhangi bir ücret talep etmeksizin fazladan dört ay daha Londra'da kalmıştı. Başlangıçta Krikor Odyan'ın desteği ile İngiliz hükümeti ve ileri gelen siyasilere çeşitli temaslar kurmaya çalışan Minas Çeraz, yaklaşık sekiz ay kaldığı İngiltere'de Ermeni Davası'na destek sağlamak için elinden geleni yapmıştı¹⁶.

Minas Çeraz İngiltere'de kaldığı süre boyunca gazeteci, devlet adamı, milletvekili ve ülke çapında tanınan birçok isimle görüşmüştür. Sadece İngilizlerle değil orada bulunan ve etkili olabileceğini düşündüğü herkesle iletişime geçmek için elinden geleni yapan Çeraz, Fransızların en prestijli gazetelerinden biri olan *Temps*'in müdürü Adrien Hebrard ve İngiliz *Pall Mall Gazette*'nin müdürü John Morley ile görüşerek onları Ermeni Davası'na kazanmaya çalışmıştı. Çeraz kısa süre içerisinde ikinci kez geldiği İngiltere'de Ermeniler hakkında verdiği konferans ve gazetelerde çıkan röportajları ile İngiliz kamuoyunda tanınmaya başladı. İngiltere'de bulunduğu süre zarfında James Bryce, Gladstone, Charles W. Dilke, J.A. Godley, Fitzgerald, Dr. S. Panaretoff ve F.W. Chesson gibi birçok tanınmış kişi ile yine, duk, lord ve leydi unvanı taşıyan İngiliz asilzade, aristokrat ve büyükelçi ve asker gibi onlarca insanla görüşmeler gerçekleştiren Minas Çeraz, İngiliz kamuoyunu Ermeni Davası'na kazanmak için durup dinlenmek bilmeden çaba göstermiştir¹⁷. Tüm bu çabaları kuşku yok ki Ermeni Sorunu'na bakışta İngiliz kamuoyunda müspet manada etkili oldu.

Londra'da geçen sekiz ayın ardından Minas Çeraz, İstanbul'a döndü. Burada kaldığı süre zarfında eğitimci kimliği ile birçok Ermeni okulunda edebiyat, dil ve tarih dersleri verdi. Ancak onu eğitim kariyerinde ön plana çıkaran, İstanbul Galata'daki Getronagan Ermeni Okulu'nda yaptığı yöneticiliği oldu. Bu okulda 1886'da başladığı müdürlük görevi,

¹⁶ *L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Janvier 1901, s. 3.

¹⁷ *L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Mars 1901, s. 3-4.

üç yıl sonra 1889'da Londra'ya kaçması ile son buldu¹⁸. Çeraz'ın "gönüllü sürgün" olarak adlandırdığı Londra'ya kaçışının sebebi, kendisinin hükümetin saldırısına uğradığını düşünmüş olmasıdır. Dönemin İngiliz Büyükelçisi William White'in verdiği pasaport¹⁹ ile kaçan Çeraz, Londra'da eğitime ve Ermeni Davası'na yönelik propaganda faaliyetlerine devam etti. Kendisine verilen destek sayesinde 1890'da İngiltere'nin en eski ve prestijli okullarından biri olan King's College'da Ermeni kürsüsü kuran Minas Çeraz, bu gelişmenin ardından Avrupa ülkelerinde "Profesör Cheraz" olarak tanınmaya başladı²⁰. Ermeni Sorunu'nun yeni bir evreye girdiği, İstanbul ve Anadolu'da Ermeni komitelerinin sebep olduğu birçok isyanın yaşandığı 1890'lı yıllarda yurt dışında olan Minas Çeraz İngiltere'den sonra Yeni Dünya'da da Ermeni Davası için çaba sarf etmiştir.

Minas Çeraz'ın Amerika'ya adım atmasına vesile olan şey 1893 senesinde dünya tarihinde ilk kez Chicago'da Dünya Dinler Parlamentosu adıyla tertip edilen konferans oldu. Chicago'da 11-27 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilen bu toplantı ve sonrasında ABD'de bazı yerlere yaptığı ziyaretleri, Minas Çeraz için Ermeni Davası'nı anlatacağı bir sürece dönüştü. 9 Eylül günü Chicago'ya ulaşan Çeraz'ı şehrin önde gelen bir grup Ermenisi karşıladı²¹. Dr. Carl von Bergen'den sonra, Ermeni Kilisesi adına kongre sahnesindeki yerini alan Minas Çeraz, konuşmasında "zulüm altında acı çeken Hıristiyan Ermeniler" teması işledi²². Konferans'ın sonunda, Hıristiyanlığın ilerlemesi ve buradaki parlamento ruhunun devam etmesi adına bir "Hıristiyan Birliği Kardeşliği" teşkil edildi. Bu birliğin teşkili için hazırlanan belgenin ilk imzacıları arasında Roma Katolikleri ve Yunan Kilisesi dışında diğer tüm

¹⁸ Kevork B. Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500-1920*, Wayne State University Press, Detroit, 2000, s. 319.

¹⁹ Pasaportun İngiliz Büyükelçi tarafından verildiği birkaç yıl sonra bir Fransız gazetesinde yayınlanan haberde geçmektedir. *Journal Des Debats*, "Dernier Dépêches", 21 Avril 1893, s. 4.

²⁰ Agop J. Hacikyan vd., *The Heritage of Armenian Literature Vol. III*, Wayne State University, Detroit, 2005, s. 459.

²¹ *Chicago Daily Tribune*, "Oriental Churchmen Begin a Conference in Chicago", 10 September 1893, s. 1.

²² Paul Carus, *The Dawn of a New Religious Era*, The Open Court Publishing Company, Chicago, 1916, s. 1, *The World's Parliament of Religions Vol. I*, (ed. John Henry Barrows), The Parliament Publishing Company, Chicago, 1893, s. 96.

tanınmış kiliselerin temsilcileri vardı. Chicago'dan J. H. Barrows, Baptist ve United Brethen kiliselerinin temsilcileri olan Dr. J.D. Boardman ve Piskopos Mills ile bu kişiler gibi tanınmış birçok din adamının yanında imzası olanlardan biri de Minas Çeraz'dı²³. Osmanlı yetkilileri Minas Çeraz'ın Amerika'daki bu toplantıya İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin temsilci olarak katılma duyumunu aldıktan sonra, konuyu yazışmalar yaparak derinlemesine araştırmış ve gidişinin Patrikhane ile ilgisinin olmadığı, durumun bu şekilde gerekli yerlere bildirilmesi kararına varmıştı²⁴.

Bu toplantıdan sonra Çeraz, tıpkı İngiltere'de olduğu gibi Ermeni Davası için yoğun çaba sarf etti. Rhode Island, Providence'deki Brown Üniversitesi'nde dersler verdi. Üniversite kampüsünde bulunan Manning Salonu'nda "*Ermenistan ve Ermeniler, İnançları ve Dilleri*" başlıklı bir konferans verdi. İzleyicilerin merakını celbeden bu konferansından sonra, yerel bir yayın organı olan Providence gazetesinin Çeraz ile yaptığı röportaj, adının Amerikan kamuoyunda duyulmaya başlamasına vesile oldu. Şehre gelişinin dördüncü günü akşamı 8 Ekim 1893'te yine Ermenilerle ilgili bir konferans veren Minas Çeraz, ertesi gün Profesör Homer'ın başkanlık ettiği bir toplantıya katılmak için Worcester Politeknik Enstitüsü'ne gitti. Ermenilerin sözcüsü gibi hareket eden Çeraz'a altın bir kalem hediye eden Worcester Ermeni Topluluğu'nun şu sözleri Çeraz'ın çevresinde meydana getirdiği etkiyi göstermesi açısından son derece dikkate şayandır: "*Mürekkebiniz azalıyor, bu kalemi kanımızla dolduruyoruz*"²⁵.

Amerika seyahatinden sonra Minas Çeraz, Fransa'da benzer faaliyetlerine devam etti. Lille, Nancy, Epinal ve Bar-la-Duc gibi şehirlerde konferanslarını sürdüren Çeraz, Paris'teki Coğrafya Derneği'nde de "*Ermeniler, Ülkeleri, Tarihleri, Dinleri, Dilleri ve Edebiyatları*" başlıklı bir konferans verdi²⁶. Fransız basınının sempatisini kazanan Çeraz'ın bu konferansı *La Liberté*, *La Lanterne*, *Le Grand Echo du Nord*, *Le Journal* ve *Les Nouvelles D'Orient* gibi pek çok gazetede

²³ *Rock Island Daily Argus*, "A Move For Christian Unity", 22 September 1893, s. 4.

²⁴ BOA., YA.HUS. 281/103, BEO., 292/21830. HR.SYS. 2736/8.

²⁵ Varoujan Karentz, *Mitchnapert the Citadel: A History of Armenians in Rhode Island*, iUniverse, 2004, s. 38.

²⁶ *Les Nouvelles D'Orient*, "Conférence de M. Minas Tchéraz", 1 Avril 1895, s. 6.

dikkatleri üstüne çekmişti. Çeraz Lille'de yaptığı konferansta, Ermenistan'ı, Fransa'da milli duyguları coşturan Alsas-Loren bölgesi ile kıyaslayarak, Fransızların kalbini kazanmaya gayret etmişti. Ona göre Ermenistan, dört nesilden beri Müslüman boyunduruğu altında gözyaşı döküyordu ve kendilerine yapılan hiçbir şeyi de unutmuyorlardı. Ermeni Sorunu'nu bu şekilde gündeme taşımak gayreti içerisinde olan Çeraz, konuşmasını Ermenilerin Haçlı Seferleri'nde Fransızların yanında kanlarını döktüklerini ve 1870'de Almanya'ya karşı savaşan Fransa'nın yanında yine gönüllü Ermenilerin bulduklarını hatırlatarak bitirmişti²⁷.

Minas Çeraz'ın Avrupa'da Ermeni propagandasını yapmak için katıldığı toplantılardan bir diğeri de 1899'da Hollanda'nın Lahey şehrinde gerçekleştirildi. Pek çok ülkeden ve farklı kesimlerden katılımcının olduğu, Lahey Barış Konferansı'na Bulgaristan Ermenileri tarafından delege sıfatıyla gönderilen Minas Çeraz, 20 Mayıs 1899'da Lahey'e ulaştı. Gelir gelmez işe koyulan Çeraz, Konferans Başkanı ile Ermeni Sorunu hakkında bir görüşme gerçekleştirdi²⁸. 22 Mayıs 1899'da Rusya delegesi olan Raffalovich'e yazdığı mektupta Çeraz, konferanstaki asıl gayesinin ne olduğunu net bir şekilde ortaya koyuyordu. Barış Konferansı'na, davasını savunmak için otuz Ermeni kolonisi tarafından gönderildiğini söyleyen Çeraz, Raffalovich'ten yüz yüze beş dakika görüşme talebinde bulundu. Çeraz'ın görüşmek istediği Fransa, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın konferansa katılan delegeleri ise Çeraz'ın gönderdiği mektuplara cevap dahi vermemişlerdi²⁹.

Konferansta Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yaptığı "zulmü" dile getirmek isteyen Çeraz'a, 27 Mayıs tarihinde Barış Konferansı Genel Sekreteri'nin gönderdiği mektupta, politik sorunların konferansın gündemine alınmadığı bildirilmişti. Bu olumsuz cevaba rağmen Çeraz bu konudaki ısrarını devam ettirdi. Öyle ki, Konferans Genel Sekreteri'ne tekrardan bir mektup göndererek, kendisinin "*Bab-ı Ali'yi, binlerce Ermeni insanını temsil etme göreviyle suçlamaya hakkı olduğunu*" ve "*Avrupa diplomasisinin bencilliğinin kurbanı olan Ermenistan'ın*

²⁷ *Le Grand Echo du Nord*, "Lille", 8 Mars 1895, s. 2.

²⁸ *Le Temps*, "La Conférence de la Paix", 22 Mai 1899, s. 2.

²⁹ *L'Arménie*, "La Conférence de la Paix", 1 Juillet 1899, s. 1.

vaatlerini hatırlatmak için her zaman sesini yükselteceğini” ifade etmişti³⁰.

Konferans Genel Sekreterliği'nce talebi reddedilen Minas Çeraz, bu sırada basına verdiği demeçlerde haklı olduğuna vurgu yaparak Ermeni Davası'nı savunmaya devam etti. Gerek Jön Türklerin lideri konumundaki Ahmed Rıza'nın Lahey'de oluşu, gerekse Minas Çeraz'ın faaliyetleri İstanbul'un takibinden kaçmıyordu. Özellikle İngiliz gazetelerinde bu konu hakkında çıkan haberlere göre Sultan Abdülhamid, Diran Kelekian adlı özel temsilcisini Ahmet Rıza ve Minas Çeraz'ın niyetlerini öğrenmek üzere Lahey'e göndermişti³¹. Bu ve bunun gibi haberlerle Avrupa kamuoyunda Minas Çeraz ve Ermeni Davası daha fazla duyulur hale gelmişti.

Barış konferansında istediklerini elde edemeyen Minas Çeraz'a Lahey ve Amsterdam'dan konferans vermesi için çeşitli davetler gelmişti. Ancak daha sonra Lahey polisi bu konferansların iptal edilmesi için tedbirler alma yoluna gitti. Belediye'den izin alınmadığı gerekçesiyle Çeraz'ın konuşmasına müsaade edilmemişti³². Ermeni Gençlik Merkezi'nde verilecek olan bu konferansın yasaklanması Amsterdam'da yayınlanan *Dagblad*, *Familieblad*, *Haagsche Courant*, *Nieuws Van Den Dag*, *Algemeen Handelsblad* gibi pek çok gazetede tepki haberlerine neden oldu³³. Bu olayın üzerine Minas Çeraz Paris'e dönmeye karar vermişti ancak Konferans İkinci Meclis üyelerinden olan solcu Dr. Kuijper (Kuyper) ve liberal Liettinck'in müdahalesi ile Minas Çeraz, Amsterdam'da Ermenistan ve Ermeniler hakkında bir konferans vermeyi başardı³⁴. Solcu ihtilalci grubun lideri olan Dr. Kuijper, Minas Çeraz'ın önündeki engeli kaldırarak, vereceği konferansa da başkanlık etmiştir³⁵.

Konferansın yapılmasını sağlayan Hollanda Genel Meclis Üyesi ve konferansın da başkanlığını yapan Dr. Kuyper, Çeraz'ı konuşma yapmak üzere davet ederken, korkmadan söylemek istediği her şeyi söylemesini

³⁰ *L'Arménie*, “La Conférence de la Paix”, 1 Juillet 1899, s. 2.

³¹ *Leamington Spa Courier*, “Armenia and The Peace Conference”, 3 June 1899, s. 2.

³² *Le Journal des Débats Politiques et Littéraires*, “Lettres de la Conférence”, 4 Juin 1899, s. 2.

³³ *L'Arménie*, “La Conférence de la Paix”, 1 Août 1899, s. 1.

³⁴ *Le Temps*, “La Conférence de la Haye”, 5 Juin 1899, s. 1.

³⁵ *Le Temps*, “Lettre Des Pays-Bas”, 15 Septembre 1890, s. 3.

ve sorumluluğun kendilerinde olduğunu ifade etti. Kürsüye gelen Çeraz Ermeni Sorunu merkezli birçok hususa değindiği uzun bir konuşma yaptı. Öncelikle Ermenistan tabir ettiği coğrafyanın konumundan, bu bölgenin Doğu ve Batı'nın kanlı rekabetlerinin bir savaş alanı olduğundan ve o sıradaki Polonya gibi üç imparatorluk Türkiye, Rusya ve İran arasında bölündüğünden bahsetmişti.

Davasına destek almayı amaçlayan Çeraz konuşmasında, Ermenilerin Felemenklere yönelik sempatilerinin üç yüz yıllık bir geçmişe sahip olduğunu vurgulamış ve öteden beri iki millet arasındaki etkileşimine de değinmiştir. Ermenilerin, Doğu ve Batı arasında köprü vazifesi gördüğünü, özellikle Avrupa ticaretinin gelişmesinde etkilerinin olduğunu belirten Çeraz, Ermenilerin Amsterdam'da da bir koloni kurarak, ticari faaliyetlerde bulunduğunun altını çizmiştir.

Dinleyicilerin dini duygularına hitap etmeyi de ihmal etmeyen Minas Çeraz'ın konuşmasında Hıristiyanlık vurgusu dikkati çekmektedir. Hıristiyanlığı kabul eden en eski milletlerden biri olduğunu söylediği Ermenilerin, bu sebeple Müslüman denizi olarak tasvir ettiği Arap, Pers, Tatar, Türkmen, Kürt, Laz ve Türklerce yok edilmek istendiğini ileri sürüyordu. Konuşmasında Ermenilerin yalnızca can, mal ve namus güvencesi talep ettiklerini söyleyen Çeraz, Paris Antlaşması ile umutlandıklarını, ancak bu taahhüdün "ölü bir mektup" gibi kaldığını, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi ile umutlarının tekrardan yeşerdiğini dile getirdi. Ancak bu maddenin daha sonra Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi ile değiştirildiğini söyleyen Çeraz, Kıbrıs Konvansiyonu'na da imza atıldığını; ve fakat verilen sözlerden hiçbirinin tutulmadığını ifade ettikten sonra, Sultan Abdülhamid'in en temel reformlar için bile adım atmadığını, Kürtleri ve Türkleri Ermenilere karşı harekete geçirdiği şeklindeki iddialarını sıraladı³⁶. Çeraz konuşmasının ilk kısmında Ermeni halkının iyi haslet ve değerlerinden, insanlık ve Hıristiyanlık için yaptıklarından bahsettikten sonra ikinci kısmında hak etmedikleri zulümlere maruz kaldıklarını, bunun sebebini ve buna karşılık taahhüt edilip de yapılmayanlar ile nihayet Ermenilerin nasıl bir yola başvurduklarının altını çizdi.

³⁶ Minas Tchéraz, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, Libraire Höveker&Wormser, Amsterdam, 1899, s. 6-15.

Konuşmasının bu kısmında daha sonra ortaya çıkan Ermeni komitelerinin teşkil sebeplerine değinen Çeraz, yasal yollarla taleplere cevap verilmeyince Ermeni cemaati içerisinde çıkan gençlerin yeni bir yola başvurduklarını ifade etmekteydi. Söylediğine göre bir grup genç Ermeni, soydaşlarına, ne Babali'nin "despotik" hükümeti ne de Avrupa'nın "bencil" hükümetlerinden bir şey beklememek gerektiğini, yapılması gereken şeyin kendilerine zarar verenlere darbe vurmak olduğunu telkin etti. Böylece komitelerin kurulma süreci hakkında bilgi veren Çeraz bu hareketin öncülerinden biri olan Mıgırdıç Portakalyan'ın Ermeni Vatanperver Komitesi'ni teşkil ettiğini, Marsilya'da *Armenia* gazetesini kurarak bu dergiden etkilenen gençlerin daha sonra Cenevre'de teşkilatlanarak Hınçak (Çan) ve Droşak'ı (Bayrak) kurduklarını belirtmişti.

Konuşmasının bundan sonrasına Ağustos 1894'te baş gösteren Sasun isyanı ve daha sonra meydana gelen olaylardan bahsederek devam eden Çeraz, kamuoyunda Ermeni Davası'na taraftar kazanmak adına kendisini dinleyenleri de muhtemelen şaşkına çevirecek bir anlatım ve tasvir sergiledi. Anlatımında Türklerin barbarlığına vurgu yapan Çeraz, Ermenileri katledenin Osmanlı hükümeti olduğunu ileri sürerken, işkence, kazığa oturtma, diri diri yakma ve maktullerin derisini yüzme gibi insanlık dışı suç isnadında bulunan kişilerden alıntılar yapıp bu şekilde katledilenlerin sayısının kadın, erkek ve çocuk 300.000 civarında olduğunu ileri sürdü. Söylediklerinin inandırıcı olması için bazı propaganda kaynaklarında tasvir edilen vahşi öldürme yöntemlerine dahi örnekler veren Çeraz'ın anlattıkları, iddianın ötesinde kabul edilebilir şeyler değildir. Vahşetin ötesindeki bu iddialara göre Ermeniler çıplak vücutları balla kaplanarak direklere asılır, arıların ve böceklerin onları ölene kadar sokmasına izin verilirdi; duvara çivilenen Ermeni çocuklarının kafalarına ısıtılmış bakır vazolar şapka diye takılırdı³⁷.

Konuşmanın bundan sonraki kısmında Avrupalı aydın ve şairlerin benzerlerinin Ermeni milleti içerisinde de çıktığını söyleyerek Bedros Toryan ve Kamar Katiba'nın milliyetçi Ermeniliği öven şiir ve yazılarından örnek pasajlar aktaran Minas Çeraz daha sonra Avrupalıların kendi çıkarları için Ermeni Sorunu'na gerekli ilgiyi göstermediklerinin, Lahey

³⁷ Tchéraz, *Conférence Arménienne*, s. 16-20.

Konferansı'na kabul edilmeyişi ve bu süreçte yaşadığı hayal kırıklıklarının altını çizdi³⁸.

Konuşmasının genelinde olduğu gibi Ermenilerin suçsuz yere devlet eliyle katledildiği vurgusuna dikkat çeken Minas Çeraz, dinleyicilerin duygularını da hedef alan ve aynı zamanda alkışlarla karşılanan şu sözlerle konuşmasına son verdi: "300.000 şehidimizin anneleri, eşleri, kız kardeş ve kız evlatları adına önünüzde diz çökerek yalvarıyorum, cellatlarımızın temsilcilerinin meleklerle özgü beyaz ellerinizi öpmelerine müsaade etmeyin"³⁹. Çeraz'ın faaliyetlerini yakından takip eden Osmanlı Hariciyesi Lahey'de yaptığı ve Osmanlı'ya yönelik olumsuz ifadeler içeren konuşmasının detaylarını Lahey sefaretî ve şebenderlik vasıtasıyla elde etmişti⁴⁰.

Çeraz'ın ardından konferansın başkanlığını yapan Dr. Kuyper söz alıp bir konuşma yaptı. Teşekkür mahiyetindeki konuşmasının sonunda söyledikleri Minas Çeraz'ın anlattıklarının ne denli etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Kuyper sözlerini "Yaşasın Ermenistan" şeklinde tamamlamıştı⁴¹. Çeraz ve Kuyper'in Lahey'de başlayan dostlukları devam etmiş, Kuyper 1901'de Hollanda Başbakanı olduğunda, Çeraz'ın Paris'ten yolladığı tebrik mesajlarını bütün Hollanda gazeteleri manşetlerine taşımıştı⁴².

Ermeni Sorunu'nun farklı boyutlar aldığı Berlin Kongresi'nden başlayıp 1880 ve 1890'lı yıllarda Minas Çeraz, Avrupa'da ve Amerika'da birçok toplantıya iştirak ederek, devrin Ermeni komitelerinin de temel gayesi olan Ermenileri bağımsız bir devlet çatısı altında toplama misyonuyla hareket etmişti. Minas Çeraz Berlin Kongre'sine giden heyetle başladığı bu yolda birçok konferansa katılmış, toplantılara iştirak etmiş ve kürsülerde konuşmalar yapmıştır. Doğrusu Minas Çeraz'ın bu faaliyetleri batı kamuoyunda Ermeni Sorunu'nu daha görünür kılmıştır. Çeraz bu tür toplantı ve konferanslarının yanısıra gazeteci kimliği ile Avrupa ve Amerikan gazetelerine haber olmuş, verdiği röportajlarla basın üzerinden de Ermeni Davası'nın propagandasını yapmıştır. Bu

³⁸ Tchéraz, *Conférence Arménienne*, s. 21-29.

³⁹ Tchéraz, *Conférence Arménienne*, s. 30.

⁴⁰ BOA., Y.PRK. HR. 27/93-94, Y.MTV. 193/33.

⁴¹ Tchéraz, *Conférence Arménienne*, s.32.

⁴² BOA., HR. SYS. 2751/16.

çerçeve de önce İngiltere daha sonra Fransa'da yayınladığı dergisi ile Ermeni Sorunu'nun batı kamuoyunda duyulmasına çok önemli katkılar sağlamıştır.

L'Arménie ve Basında Propaganda Faaliyetleri

Ermeni Sorunu'nu batıda kamuoyunda tanıtmak, bir anlamda propagandasını yapmak amacıyla ilk gazete Mıgırdıç Portakalyan tarafından 1885 senesinde Marsilya'da *Armenia* adıyla yayınlandı⁴³. Portakalyan gibi Ermeni propagandasının öncülerinden biri olan Karabet Agopyan, İngiltere'de 1888'de kurduğu *Ermeni Vatanperver Cemiyeti*'nin yayın organı olarak "*Hayastan*" adlı bir gazete yayınladı⁴⁴. Ertesi yıl Minas Çeraz yine aynı cemiyet bünyesinde *L'Arménie* ismiyle uzun yıllar yayınlayacağı dergisini çıkarmaya başladı. İlk sayısı 15 Kasım 1889 tarihinde yayınlanan dergi aralık 1905'te 206. sayısıyla yayınına son verdi. Çeraz Mayıs 1898'e kadar Londra merkezli olarak yayınladığı dergisini Paris'e taşıyarak 105. sayıdan itibaren dergiyi burada çıkarmaya başladı⁴⁵. Tüm bu süre zarfında gerek Londra'da gerekse Paris'te Ermeni Sorunu'nu gündeme taşımaya çalışan Çeraz, ilk andan itibaren Osmanlı Hariciyesi'nin de dikkatini çekti. Başlangıçta Londra'da ayda iki kez İngilizce ve Fransızca yayınlandığı haber alınan dergi konusunda Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa önce tüm çabalarına rağmen derginin nüshalarını elde edememiş, daha sonra İran ortaelçisi vasıtasıyla eline geçen nüshaları Hariciye Nazırı Said Paşa'ya göndermişti⁴⁶.

Minas Çeraz dergisini İngiltere'de yayınladığı yıllarda Osmanlı Devleti'ne karşı öteden beri menfi politikalar üreten W. E. Gladstone'un sözcüsü gibi yayın yapan liberallerin gazetesi *London Daily News*'e paralel bir yayın politikası ile çıkardı⁴⁷. Yani *Armenie* dergisinin yayın

⁴³ Armenia ve Portakalyan konusunda bkz. Jean-Louis Mattei, "Mıgırdıç Portakalyan ve "Armenia" Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğa)", *Ermeni Araştırmaları Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı 42, Ankara 2012, s. 47-77.

⁴⁴ Karabet Agopyan'ın faaliyetleri konusunda bkz. Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Vatanperver Cemiyeti ve Karabet Agopyan'ın Faaliyetleri", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, Samsun, 2017, s. 221-259.

⁴⁵ *L'Intransigeant*, "Echos&Nouvelles", 6 Mai 1898, s. 2.

⁴⁶ BOA, HR. SYS, 2823/3, BOA, HR. SYS, 2751/51.

⁴⁷ Orhan Koloğlu, *Avrupa Kışkacında Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 158.

politikası başından itibaren, Ermeni Davası'na taraftar kazanmaya yönelik ve çeşitli haberler, mektuplar, tarihi konular ve daha birçok husus dergide Ermeni Sorunu çerçevesinde işleniyordu. Minas Çeraz yazı dizisi şeklinde kendi başından geçenleri de dergiye konu ediyordu. Mesela 1901 yılı boyunca Berlin Kongresi'nden sonra Nerses Varjabedyan'ın kendisini İngiltere'ye özel temsilcisi olarak gönderdiği ve başından geçenleri anlattığı, "Une Mission Politique en Angleterre" başlıklı yazı dizisi bunun en güzel örneğidir. İngiltere'de bulunduğu süre zarfında görüştüğü İngiliz siyasiler ve tanınmış kimselerle yaptığı toplantılar hakkında gün be gün detaylar vermesi İngiltere'de o sırada Ermeni Sorunu'na bakışı ortaya koyması açısından kayda değerdir⁴⁸. Minas Çeraz bir yandan kendi dergisini yayınlarken, öte yandan hem İngiltere ve Fransa'da, hem Avrupa'nın diğer ülkeleri ile Amerikan gazetelerine haber olarak, Ermeni Sorunu'nu gündemde tutmaya çalışmıştır. Bu haberleri zaman zaman kendi dergisinde de yayınlamıştır. Mesela, *Dagblad* gazetesine verdiği bir röportajı, kendi dergisinde yayınlayan Çeraz, Abdülhamid yönetiminin Pan-İslamizm politikasını güçlendirerek, Hıristiyan milletleri ezdiği imajını şu sözlerle öne çıkarmıştır. "Mevcut Sultan tahta çıkmadan önce, Osmanlılar, daha önce isimleri bile hiç duyulmamış olan, Okyanusya adalarındaki Müslümanların varlığından habersizdi. Ancak, Cava ve İstanbul arasında ticari bir ilişki bulunmamasına rağmen, Abdülhamid Batavia'ya Müslüman bir murahhas gönderdi; bu kişi de Bab-ı Ali'nin orada Panislamist propagandasını teşvik etmek için Cava'daki bazı Müslümanların Osmanlı vatandaşlığını benimsemelerini sağladı. Cava Müslümanları, Hıristiyanlarla savaşması için Osmanlılara büyük meblağlar göndermiştir"⁴⁹.

Çeraz'ın bu menfi tutumu daha çok İngiliz, Fransız ve Amerikan gazetelerinde yayınlanan haberlerde dikkati çekmektedir. Örneğin İngiliz *Newcastle Chronicle* gazetesinde, verdiği bir ders ilginç, vurucu ve düşündürücü ifadelerle sütunlara taşınmıştı. "Ermeniler: Memleketleri, Kökenleri, Tarihi, Dini, Dili ve Edebiyatı" başlıklı yazıda, Çeraz çok ilginç ifadelere yer vermiştir. Konuşmasının başlangıcında Ermenistan diye

⁴⁸ Ayrıntılar için bkz. *L'Arménie*, " Une Mission Politique en Angleterre", Janvier-Décembre 1901.

⁴⁹ *L'Arménie*, "La Conférence de la Paix", 1 Août 1899, s. 1.

tabir ettiği bölgenin tarihi, coğrafyası, iklimi hakkında bilgi veren Çeraz çekinmeden İngilizlere Anadolu'yu kolonileştirmeleri çağrısı yaptığı ve aslında zihni arka planını ortaya koyduğu şu düşündürücü ifadeleri dile getiriyordu: “İngilizler böyle verimli ve potansiyel olarak zengin memleketi sömürge haline getirebilir... Birçok Ermeni İngiltere Kraliçesi'nin Ermenistan'ı kendi krallığına neden katmadığını merak ediyor. İngilizler elan Kıbrıs'talar. Birkaç alay askerini karaya çıkarsalar hilalin boyunduruğundan kurtulmak için cesur dağlı Ermenilere yardım edebilirler”⁵⁰.

Konuşmalarının yanı sıra İngiliz siyasilere gönderdiği mektuplar da gazetelerde yer alıyordu. *Daily News* gazetesine yansıyan Gladstone'a gönderdiği bir mektubunda, Türklerin Ermenileri katlettiği savını işlemiştir. Mektuptaki iddialarını Türklerin Van'daki Varak Manastırı'nı altüst edip rahiplerini tartakladıkları, Toprakkale Kilisesi'ni kirlettikleri şeklinde sürdüren Çeraz, Türklerin kapısındaki haçtan tutun içindeki sunağa kadar Bitlis Kilisesi'ni aşağıladıkları iddiasında bulunmuştur. Çeraz, varlığını Avrupalı Hıristiyan devletlerin kendisini korumasına borçlu olduğunu söylediği Osmanlı'nın, Avrupa'nın bu tutumuna rağmen, kendi Hıristiyan halkını “sistemik bir şekilde yok ettiğini” ileri sürmüştür⁵¹. Gladstone ise verdiği yanıtta kendisinden beklenen bir tavır sergilemiştir. Ermenilere yönelik bilindik pozitif ifadelerini tekrar ettikten sonra eski başbakan İngiltere'nin kendisine ağır faturası olan Türkiye'ye verilen bu desteği çekebileceğine kanaat getirdiğini, hiç bir ümidin kalmadığını ve mevcut yönetim anlayışının eskiden daha kötü olduğunu ileri sürdü⁵². Yine bu sırada Çeraz'ın Agopyan ile birlikte İngiltere'deki Ermeni cemaati adına altına imza attıkları, Gladstone'un destekçisi *Daily News*'te Alman İmparatoru'na yönelik 6 Eylül 1890 tarihli bir yazıları yayımlandı. Yazıda Berlin'de alınan ıslahat kararının yerine getirilmediği, Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi için Berlin

⁵⁰ Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England, 1835-1935*, Taderon Pr., 2002, s. 69.

⁵¹ BOA, HR.SFR3., 363/49.

⁵² BOA., YA. HUS. 273/104, *L'Univers*, “Dépêches Télégraphiques”, 17 Septembre 1890, s. 3.

Antlaşması'nda imzası olan devletlerin sorumluluk alması gerektiği isteniyor, imparatorun kendisinden yardım talep ediliyordu⁵³.

Minas Çeraz'ın Amerikan gazetelerinde çıkan haber ve röportajları da Ermeni propagandasına yönelikti. Özellikle Ermeni İsyanları esnasında Çeraz'ın Osmanlı yönetimini batıya şikayet eden katliam temalı haberlerinin sayısı artıyordu. Mesela Ocak 1895'te *Indianapolis Journal*'a verdiği röportajda Sasun'daki on bir köyde Kürtlerin erkek, kadın ve çocuk 750 kişiyi kılıçtan geçirdiklerini, aldığı duyuma göre Zeki Paşa'nın Ermenileri kandırarak onları Türklere katlettirdiğini ileri sürüyordu. Menfi imajı perçinlemek için Türklerin Ermeni kadınlara tecavüzü, 60 erkeği kılıçtan geçirdiği, köylerdeki dört Ermeni kilisesini yaktıklarını şeklindeki iddialarını sıralayan Çeraz Türklerin, Hıristiyanlık vurgusuyla Sasun'da geriye kalan otuz üç köyü yağmalamaya devam ettiklerini hatta bu saldırı esnasında bir rahibin kör edilip o şekilde oynamaya zorlanıp, ilahi okuduğu esnada kılıçla paramparça edildiğini ileri sürdü⁵⁴. Bu süreçte Çeraz'ın Batı gazetelerinde yayınlattığı daha birçok haber ve röportajda benzer savları ileri sürdüğü dikkatlerden kaçmaz. Örneğin Şubat ayının başında bir Amerikan gazetesi Londra'dan *Armenie*'nin editörü Minas Çeraz'dan gelen haber şeklinde sütunlarına taşıdığı bilgilere göre Çeraz'ın özel muhabiri Ermenilerin katliamlarının devam ettiğini bildirmişti. Bu haberde de Türklerin Ermeni erkekleri öldürüp, kadınları aldıkları, Kürtlerin yerel bazda tanınmış Ermeni liderlerini katlettikleri ileri sürülüyordu. Yine aynı haberde Van'dan alınan bilgiye göre 200 siyasi mahkum Ermeni'ye de, falakaya yatırmak, kızgın demirle dağlamak, soğuk havada çıplak bir şekilde dışarıya çıkarmak gibi türlü çeşitli işkenceler yapılıyordu. Öyle ki gazete bile Van'daki hadiseyi sunarken, iddiaları "başka bir hikaye" şeklinde okuyucularına aktarırken, *Washington Times* aynı haber için "Ermeni Söylentileri" başlığını kullanıyordu⁵⁵.

⁵³ BOA, HR.SFR3., 363/55, *London Daily News*, "The Armenian Appeal to The German Emperor", 6 October 1890, s. 3.

⁵⁴ *The Indianapolis Journal*, "Deceived by Zekki", 6 January 1895, s. 5.

⁵⁵ *The Morning News*, "More Bloody Works by Turks, The Massacre of Armenians Still in Progress", 18 February 1895, s. 1, *The Washington Post*, "More Armenian Rumors", 18 February 1895, s. 1.

Çeraz Sasun'da meydana gelenleri araştırmak için oluşturulan komisyonun çalışmalarına yönelik olumsuz bir hava oluşturmak adına yine Şubat 1895'te Amerikan gazetelerinde Türklerin, komisyonun soruşturacağı Ermeni ailelere rüşvetler verdiği ve böylece durumu örtbas etmeye çalıştıkları iddiasında bulundu. *New York Times* ve *Sun* gazetelerinde yayınlanan haberlerde bu bilgilerin Çeraz'a özel bir muhabir vasıtasıyla ulaştırıldığı kaydediliyordu⁵⁶. Bu haberlerden de anlaşılacağı üzere Minas Çeraz Amerika'da da Ermeni Davası'nın propagandasını Londra'dan yönlendiren kişi olarak sivrilmiştir. Nitekim bu süreçte Anadolu'da meydana gelen hadiseleri batıya aktaran bir haber kaynağı gibi hareket etmişti. Mesela *Central News* haber ajansı Anadolu'daki haberi Minas Çeraz vasıtasıyla elde ettiğini ifade ediyor⁵⁷, Çeraz ise ajansın temsilcisine daha sonra *Daily News*'te yayınlanacak olan Ermeni Sorunu ve İslahat meselesiyle ilgili görüşlerini aktarıyordu⁵⁸.

Minas Çeraz'ın bu süreçte verdiği en ilginç röportajlardan biri 4 Aralık 1895'te *New York Herald* gazetesinin Paris'te çıkan Avrupa nüshasında yayınladı. "Askeri İşgal" başlığıyla verilen haberde, Osmanlı Devleti'nde düzeni sağlamanın tek yolunun askeri işgal olduğunu vurguluyordu. Sultan Abdülhamid'in yetersiz olduğunu ve düzenin sağlanması için ikili/iki yönlü bir işgalin gerekli olduğunu söyleyen Çeraz, Ermenilerin katledildiği temasını işlediği röportajında işgalin İngiltere ve Rusya tarafından yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Buna karşılık kendisine yöneltilen "işgali yapan ülkeler arasında rekabet olmaz mı ?" sorusuna, bunun ciddi bir endişe kaynağı olabileceğini ancak Rusya'nın Doğu Anadolu'yu, İngiltere'nin ise Kilikya bölgesini geçici olmak kaydıyla işgal edip, durum düzeldikten sonra bölgeden ayrılacaklarını ifade etmişti⁵⁹.

Minas Çeraz'ın bu tavrını Fransız gazetelerine yansıyan haberlerde de görmek mümkündür. Aralık 1895'te yayınlanan bir Fransız gazetesindeki haberde Minas Çeraz'ın dindaşlarının katledilmesi

⁵⁶ *The New York Times*, "Bribing The Armenians", 23 February 1895, s. 6, *The Sun*, "Turks Bribing Armenians", 23 February 1895, s. 3.

⁵⁷ *The Manchester Guardian*, "The Alleged Atrocities in Armenia", 12 February 1895, s. 7.

⁵⁸ BOA., HR. SFR. 433/13, HR. SYS. 2756/51.

⁵⁹ *The New York Herald*, "Military Occupation", 4 December 1895, s. 1.

hakkında ilginç bilgiler veren bir konuşma yaptığı ifade edilmektedir⁶⁰. Sasun sonrasında gösterdiği tavrı Osmanlı Bankası Baskını sonrasında da devam ettiren Çeraz'ın verdiği röportaj bu menfi yaklaşımını ortaya koymaktadır. *Berlinerr Tageblatt*'tan yapılan alıntıyı sayfalarına taşıyan Fransız gazetesindeki haberde, Minas Çeraz olayların müsebbibi olarak Abdülhamid'i gösterme gayreti içerisindedir. Başından beri Ermenileri kışkırtanın Abdülhamid olduğu, suçu olmayan Ermenileri idam ettirdiği, Van'da gerçekleştiğini ileri sürdüğü katliamı yapanları nişanlarla ödüllendirdiği gibi iddialar ileri süren Çeraz, Ermenilerin çok hürmet ettiği İzmirliyan'ı patriklikten alıp yerine öfkeye sebep olan birini tayin ettiğini ifade etti. Röportajın sonunda sözlerini İstanbul'daki komiteci sayısının 12.000 olduğunu ve komitecilerin "Sultan'ın vahşeti ve Avrupa'nın korkaklığını" protesto etmek için bu olayları organize ettiklerini söyleyerek tamamladı⁶¹. Aynı röportajı yayınlayan *Manchester Guardian* ise Çeraz'ın olayın organize edilme sebebini "*Parmaklarını Avrupa'nın gözlerine sokmak istediler*" özdeyişiyle aktardığını kaydediyordu⁶². Dönemin Avrupa ve Amerika gazetelerinde Minas Çeraz hakkında veya bizzat kaynak olarak kendisinin isminin geçtiği onlarca haberde işlenen tema yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi, Ermenilerin katliama uğradığı ana fikirli olup, Ermeni ırkının üstün hasletlerinden bahseden, Hıristiyanlığına vurgu yapılan ve batılı ülkelerin meseleye müdahil olması gerektiğinin altını çizen haberlerdir.

Sonuç

Ermeni Sorunu'nun uluslararası bir hal aldığı Berlin Kongresi ve meselenin krize dönüştüğü 1880 ve bilhassa 1890'lardaki faaliyetleriyle bu sürecin önemli simalarından biri olan Minas Çeraz, Ermeni Davası'nı daha ziyade Dünya kamuoyuna duyurma noktasında çaba göstermiştir. Sarraf bir aileden gelen Minas Çeraz iyi bir eğitim aldıktan sonra birkaç yabancı dil bilmesi nedeniyle Berlin Kongresi'ne giden heyette yer alarak uzun yıllar Ermeni Sorunu'na batılı devletlerin dikkatlerini çekme çabası içerisinde olmuştur. Bu çerçevede Berlin'e giden heyetin tercümanı olarak Avrupa başkentlerinde heyete mihmandarlık etmiş, İtalya,

⁶⁰ *Le Matin*, "Pour Les Armeniens", 28 Decembre 1895, s. 2.

⁶¹ *Le Radical*, "Derniere Heure", 31 Août 1896, s. 2.

⁶² *The Manchester Guardian*, "The Armenian Outbreak at Constantinople", 29 August 1896, s. 7.

Fransa, İngiltere ve Almanya'da çalınabilecek tüm kapıları çalmıştı. Kısa bir süre sonra yine aynı misyonla İngiltere'ye gönderilen Çeraz burada da Ermeni Davası'na taraftar kazanmak adına Gladstone ve James Bryce gibi etkili İngiliz ileri gelenleri ve devlet adamları ile görüşmeye çaba göstermiştir.

Ülkeye döndükten sonra 1889'da Londra'ya kaçtığı tarihe kadar öğretmenlik mesleğiyle iştigal eden Çeraz'ın ülkeden gidişinin Ermeni komitelerinin fiili başkaldırı tarihlerine denk gelmesi şaşırtıcı değildir. 1890'dan itibaren İstanbul ve Anadolu'da meydana gelen isyan boyutuna ulaşan hadiseler esnasında meseleyi uluslararası kamuoyuna taşıma noktasında katıldığı her programda, gittiği her yerde, yaptığı her konuşmada Ermenilerin katledildiği vurgusunu yapmıştır. 1893'te Chicago'da yapılan Dünya Dinler Konferansı, ardından Fransa ve Londra'da tertip edilen konferans ve konuşmalarında ve 1899'da katıldığı Lahey Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu'na dikkat çekmek için aynı temayı işlemiştir. Bir anlamda güttüğü davasının propagandasını yapan Çeraz, bu süreçte fark ettiği basın gücünden de yararlanmayı ihmal etmedi.

Londra'ya gittiği yıl çıkarıp on yedi yıl yayınladığı dergisini yine bu amaç doğrultusunda kullandığı bir araca dönüştürdü. Bu dönemde kitle iletişim aracı olarak kamuoyu oluşturma noktasında etkisi giderek artan gazetenin bu mühim özelliğini fark ettiği için gerek Avrupa gazeteleri ve gerekse Amerikan gazetelerinde her fırsatta Ermeni Davası'nın propagandasını yapmıştır.

İyi eğitilmiş, çok dil bilen, öğretmenlik, yazarlık ve gazetecilik gibi farklı özellikleri olan devrinin aydın profiline uygun bir kişilik görüntüsü çizen Minas Çeraz'ın Batı'da Ermeni Sorunu'nu gündeme getirmek için tüm gayretiyle çaba göstermesi, Osmanlı Devleti'nde o sırada benzer gayeler güden aydın profiline iyi bir örneğidir. Kısacası Çeraz 19. yüzyılın son çeyreğinde milliyetçilik cereyanından etkilenmiş çok uluslu imparatorluklarda yaşayan farklı etnik gruplara mensup bir aydın profili çizmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, HR. SYS, 2751/51.
BOA, HR. SYS, 2823/3,
BOA, HR.SFR3., 363/55.
BOA., BEO. 292/21830.
BOA., HR. SFR. 363/49
BOA., HR. SFR. 433/13.
BOA., HR. SYS. 2751/16.
BOA., HR. SYS. 2756/51.
BOA., HR.SFR3., 363/49.
BOA., HR.SYS. 2736/8.
BOA., Y.Mtv. 193/33.
BOA., Y.PRK. HR. 27/93-94,
BOA., YA. HUS. 273/104
BOA., YA.HUS. 281/103.
BOA., Y.PRK.A., 3-25.

Sürelî Yayınlar

Chicago Daily Tribune
L'Arménie
L'Intransigeant
L'Universe
Le Grand Echo du Nord,
Le Journal
Le Journal des Débats Politiques et Littéraires.
Le Matin
Le Petit Caporal
Le Petit Marseillais
Le Radical
Le Rappel
Le Temps
Leamington Spa Courier
Les Nouvelles D'Orient
London Daily News
Morning News
Paris-Soir
Rock Island Daily Argus
The Indianapolis Journal
The Manchester Guardian

The New Armenia
 The New York Herald
 The New York Times
 The Sun
 The Washington Post

Kitaplar ve Makaleler

BARDAKJIAN, Kevork B., *A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500-1920*, Wayne State University Press, Detroit, 2000.

BARROWS, John Henry (Ed.), *The World's Parliament of Religions Vol. I*, The Parliament Publishing Company, Chicago, 1893.

CARUS, Paul, *The Dawn of a New Religious Era*, The Open Court Publishing Company, Chicago, 1916.

GEORG, Joan, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England, 1835-1935*, Taderon Pr., 2002.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

HACIKYAN, Agop J. vd., *The Heritage of Armenian Literature Vol. III*, Wayne State University, Detroit, 2005.

İSKEFİYELİ, Zeynep, "Ermeni Vatanperver Cemiyeti ve Karabet Agopyan'ın Faaliyetleri", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, Samsun, 2017, s. 221-259.

KARENTZ, Varoujan, *Mitchnapert the Citadel: A History of Armenians in Rhode Island*, iUniverse, 2004.

KNADJIAN, H.M., *The Eternel Struggle*, Fresno Republican Printery, California, 1900.

KRBEKYAN, V.G., "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse", *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*, Yerevan, 2002.

MARSHALL, Annie C., "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", *Armenia*, Vol. XI, No. 8, March 1913.

MATTEI, Jean-Louis, "Mıgırdiç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğa)", *Ermeni Araştırmaları Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı 42, Ankara 2012, s. 47-77.

PAMUKÇİYAN, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

PARSAMIAN, Vardan Aramovic, *Istoria Armianskogo Naroda 1801-1900 gg.* Erivan, 1972.

SAKİN, Serdar, "Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 8, Sayı 16, 2015, s. 237-258.

SARKISSIAN, A. O., *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana : the University of Illinois Press, 1938.

ŞAŞMAZ, Muşa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

TCHERAZ, Minas, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, Libraire Höveker&Wormser, Amsterdam, 1899.

TUĞLACI, Pars, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

URAS, Esat *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

EKLER

Ek 1: Minas Çeraz

(Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 88)

Ek 2: Minas Çeraz'ın 17 yıl boyunca çıkardığı L'Arménie dergisi

(L'Arménie, 1 Juin 1901, s. 1)

Ek 3: Sultanın, Ermenilerin savunucusu olan M. Çeraz'a şiddet uygulamak istediği ancak Dr. Kuyper ve Hollanda aslanının onu koruduğuna yönelik karikatür.

(*L'Arménie*, 1 Octobre 1899, s. 1)

XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üretimden Pazara Osmanlı Köylüsünün Karşılaştığı Yapısal Sorunlar Ve Bu Sorunlara Karşı Merkezî Yönetimin Aldığı Tedbirler

Savaş Yılmaz*

(ORCID ID: 0000-0002-6979-6495)

Makale Gönderim Tarihi
10.05.2019

Makale Kabul Tarihi
19.09.2019

Özet

Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının ana unsurunu üretim ile arz-talep dengesi oluşturmuştu. Üretimin asıl kaynağını ise tarım ve tarıma bağlı faktörler oluşturmaktaydı. Bu sebeple kırsal kesimdeki üretim unsurları her zaman merkezî yönetimin denetimi altında olmuştu. Tarımsal üretim sürecinde köylüler bazı olumsuzluklarla karşılaşmışlardı. Bu bağlamda yaşadıkları olumsuzlukları divâna arz eden köylülerin, hakkında Merkezî yönetimde ne gibi tedbirlerin alındığının araştırılması gerekmişti. Köylülerin gerek beşerî sebeplere bağlı sorunları gerekse tarım alanlarının tohumla bulunduğu süreçten, elde edilen hâsılâtın pazarlanmasına kadar geçen zamana kadar karşılaşmış oldukları sorunları karşısında nasıl davrandıklarının araştırılması gerekmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında köylülerin tarımsal faaliyetlerinde, emek ve sermaye etrafında klasik tarım faaliyetlerini devam ettirmeleri, tarımda yaşanan sorunlara çözüm bulamayışları, bir dönümde elde edilen ürün oranını olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Köylülerin klasik tarım metotlarına devam etmeleri, tarımı iklimsel koşullara bağlı yapmaları ve vergiler üzerinde bazı devlet memurlarının (ehl-i örf ile ehl-i şer') köylüleri suiistimal etmeleri karşısında Merkezî yönetimin ne gibi tedbirler aldığı da açıklanmıştır. Burada devletin, köylülerin kronik sorunları karşısındaki fonksiyonunun tespiti oldukça önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti, tarım alanlarının ekilip biçilmesi ile köylülerden tahsil edeceği vergilerin toplanmasına oldukça önem vermesine rağmen köylülerin klasik tarımsal faaliyetleri dışında topraklarını ekip biçmeleri haricinde köylüleri organize edemediği gibi onların gerek tahsildarlar tarafından gerekse konar-göçer ile eşkiyalar tarafından istismar edilmelerine de tam anlamıyla mani olamamıştı. Bu bağlamda Merkezî yönetim XVI. yüzyılın ikinci yarısında, kırsal yerlerde

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, syilmaz3840@hotmail.com.

sağlanan vergi gelirlerinin azalmamasına ve şehirlerin temel gıda maddelerinin (hububat ve et vs.) sağlanmasında güçlüklerin yaşanmamasına önem vermişti.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tarımsal üretimin önemli bir sacayağını oluşturan köylülerin üretimden pazara karşılaştıkları sorunların neler olduğu, yetiştirmiş oldukları ürünlerin pazarlanmasında ne gibi zorluklarla karşılaştıkları ve yaşanan sorunların tarımsal faaliyetler üzerindeki tesirleri mühimme defterlerine istinaden ele alınıp incelenmiştir. Devletin en önemli gelir kalemleri arasında tarımsal faaliyetlerde elde edilen vergiler oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, köylülerin karşılaştıkları sorunları Divân-ı hümayûna arzları neticesinde ne gibi kararlar aldığı, sosyo-ekonomik yapı içerisinde önemli bir yere sahip olan reâyânın/köylülerin, üretimden pazara kadar geçen süreçte karşılaştıkları beşerî ve doğal sorunların, üretim üzerindeki etkileri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: XVI. yüzyıl, Osmanlı Devleti, Divân-ı Hümayûn, Köylü, Üretim, Kitlık, Vergi, Reform.

Structural Problems of Ottoman Peasants From the Production to the Market and Measures Taken by Central Administration Against these Problems in the 2nd Part of the 16th Century

Abstract

The main element of the Ottoman socio-economic structure consisted of production and supply-demand balance. The main source of production was agriculture and agriculture-related factors. For this reason, the elements of production in rural areas have always been under the control of central government. During the agricultural production process, the peasants faced some problems. In this context, the peasants who presented the negativity to the Imperial Council, wanted to be informed about what measures the central government took. It was necessary to investigate how the peasants behaved in the face of both human-related problems and the problems they faced during the period from the process of the agricultural fields where the seeds met to the marketing of the proceeds. It was explained that the peasants continued classical farming methods and made agriculture dependently on climatic conditions and what kind of measures the central government took against the abuse of the peasants in taxation by some civil servants. Here, the determination of the state's function against the chronic problems of the peasants was very important. The Ottoman State attached great importance to the cultivation of agricultural lands and the collection of taxes to be

collected from the peasants. However, apart from the classical agricultural activities of the peasants, it was neither able to organize the peasants to cultivate their land, nor could fully prevent them from being exploited by the collectors and by the nomads and the bandits. In this context, the central government in the second half of the sixteenth century emphasized that the tax revenues provided in rural areas should not be reduced and that the cities would not have difficulties in providing basic foodstuffs (cereals and meat etc.).

In the second half of the sixteenth century, the problems faced by the peasants who constitute an important pillar of agricultural production, from production to market, the difficulties they faced in the marketing of the products they have grown and the effects of the problems on agricultural activities were examined with reference to the registration books. Among the most important income items of the state were taxes on agricultural activities. In this context, from production to market, the effects of human and natural problems on production faced by people / peasants who have an important place in socio-economic structure and what kind of decisions the Ottoman State took after the problems faced by the peasants were presented to the Imperial Council were investigated.

Keywords: Sixteenth Century, Ottoman Empire, Imperial Council, Peasant, Production, Scarcity, Tax, Reform.

Giriş

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tarım alanında yaşanan sorunları tahrir defterlerinden bağımsız bir şekilde Divân-ı hümayûnda oluşturulan mühimme defterleri¹ne göre ele alıp inceleyeceğiz. Osmanlı toplumun büyük bir kısmı köylerde yaşayarak maişyetlerini topraktan sağlamaktaydılar. Aynı zamanda devletin, malî ve askerî yapısının oluşumunda ve tarım arazilerinin ekilip biçilmesinde köylülerin önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.² Bu bağlamda XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı malî yapısında önemli bir yere sahip köylülerin gündelik hayatta karşılaştıkları sorunların neler olduğu ve bu sorunların çözümünde onların nasıl davrandıklarının arşiv belgeleri

¹ Yusuf Sarınoy v.d., Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2010, s. 7.

² Hasan Fatih Yılmaz, 16. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinde Piyasa'nın Karşıtı Pazar, Ötügen Yayınları, İstanbul 2012, s. 97.

arasında yer alan mühimme defterlerine göre ele alınıp incelenmesi gerekmiştir.

Köylülerin XVI. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştıkları sorunlara geçmeden kısaca köy oluşumu üzeride durulmasında fayda var. Merkezî yönetim köylerin kurulmasında belirli plan dâhilinde hareket etmişti. Bunun için köy hayatının canlı tutulmasına yönelik bazı tedbirler almasına rağmen köylülere, toprakların özel mülkiyet hakkını vermemeşti.³ Yani Osmanlı Devleti'nde, köylü "... *irsî ve daimî bir kiracı şeklinde toprağa bağlı...*"⁴ bulunmak zorun kalmıştı. Bu sebeple toprağı atadan ve babadan itibaren ekip biçenlere köylü denmekteydi.⁵ Yani "*Osmanlı toprak sisteminde önemli bir unsur olan reâyâ (köylü), Osmanlı toprak sisteminde bir parya veya köle mesabesinde bulunmuyordu. Topraktan ilk mahsulü çıkaran ve onu yetiştiren reâyâ olduğu için, bizzat padişah tarafından 'nimeti temin eden efendi şeklinde tanımlanmıştı.*"⁶ Bu bağlamda toprak ile köylü özdeşleşmişti. Bu sistemde topraktan azami ölçüde faydalanılmasına ve burada elde edilecek mahsulün tebaanın ve devletin hizmetine sunulmasına oldukça önem verilmişti.⁷ Ancak XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti değişen dünya koşullarında etkilenmişti. Osmanlı Devleti bu çevreleşme sürecinde tarımsal üretimi eskiden olduğu gibi kontrol edememişti.⁸ Bu bağlamda tarımsal alanda elde edilecek mahsulün maksimum seviyede olması için toprağı ekip biçen köylülerin karşılaşmış oldukları sorunların çözüme kavuşturulması gerekmişti. Özellikle tarım için hayatî öneme sahip olan su sorununun halledilmesi köylünün en öncelikle halledilmesi gereken sorunlarından biriydi. Su

³ Savaş Yılmaz, III. Murat Döneminde Divân-ı Hümayûn Gündeminde Osmanlı Köyü ve Köylüsü, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 28-29.

⁴ Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler – Makaleler, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, Cilt I, İstanbul 2000, s. 557.

⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 14. Baskı, İstanbul 2009, s. 223.

⁶ Savaş Yılmaz, a.g.t., 67.

⁷ Sadık Albayrak, Budin Kânunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi, Tercüman Yayınları, İstanbul 1973, s. 72.

⁸ Huricihan İslamoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İletişim Yayınları II. Baskı 2010, 58.

sorunun çözüme kavuşturulmadığı yerlerde klasik ekin ürünü buğday ekiminden değişikliğe gidilerek suya daha az ihtiyaç duyan kıraç arazilerde yetişebilen arpa ekimine yönelmişti.⁹ Tarlaların ihtiyacı suyun sağlanamamış olmasının yanı sıra toprağın verimini artırmak için kullanılan hayvan gübrelerinin, odun fiyatlarının aşırı artmasından dolayı tezек olarak yakılması topraktan sağlanacak verimin düşmesine yol açmıştı.¹⁰ Köylüler tarımsal alandaki sorunlarının çözüme kavuşturulamamasına rağmen üretim içerisinde kalarak alışılmış ekin kültüründen çıkıp coğrafyanın yapısına uygun tarımsal faaliyetler içerisinde bulunmuşlardı.

Köylüler hasat zamanında elde ettikleri ürünlerin belirli bir kısmını devlete vergi olarak verdikleri gibi geri kalan bir kısmını da pazarlarda satarak gündelik ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar.¹¹ Köylülerini tabiatın bütün olumsuzluklarına rağmen terk etmeyen köylüler, aynı olarak ödedikleri vergilerin yanı sıra nakdî olarakta vergilerinin bir kısmını ödemek zorundaydılar. Bu sebeple gündelik ihtiyaçlarını karşılamak ve nakdî vergilerini ödemek için tarımsal faaliyetlerin dışında hayvancılık, bağ ile bahçecilikle de uğraşmışlardı.¹² Köylüler bu süreçte üretim ile arz-talep arasında bazı sorunlar yaşamışlardı. Bu sebeple taşrada sorunlarını çözemeyen köylüler, Divân-ı hümâyûna arz-ı hallerini sunarak karşılaştıkları sorunlara çözümler aramışlardı. Köylüler, sanayi öncesi tarım toplumlarında belirgin bir biçimde ortaya çıkan tarımsal verimliliği¹³ artırmaya yönelik gayretlerinden ziyade beşerî ve doğal sorunlarının çözüme kavuşturulması için Divân-ı hümâyûna arzlarını sunmuşlardı.

⁹ Sam White, Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 111.

¹⁰ Sam White, a.g.e., s. 113.

¹¹ Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayınları, İstanbul 2012, s. 100.

¹² Huricihan İslamoğlu, a.g.e., s. 251.

¹³ Mehmet Öz, Tarımda Verimlilik Problemi, XVI. Yüzyılda Uşak Kazası, XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler), Cilt III., Kısım III., Ankara 1999, s. 1648.

Köylülerin Üretimde Karşılaştığı Sorunlar

a) İklimsel Faktörlere (Kuraklık, Sulama, Ağır Kış Şartları ile Doğal Afetler vs.) Bağlı Karşılaşılan Sorunlar

Tarımsal verimin artırılıp maksimum seviyede toprakta istifade edilmesinde su hayatî bir öneme sahipti. Öyle ki iklimsel koşullara bağlı olarak yağmurun az yağması sebebiyle tarım alanlarında su kıtlığının yaşanması, köylülerin gündelik ihtiyaçlarını karşıladıkları içme sularının bir kısmını ziraatta kullanmalarını gerektirmişti. Bu bakımdan su insanların gündelik ihtiyaçlarının karşılanmasında hayatî bir öneme sahip olduğu gibi aynı zamanda da tarım alanlarında elde edilecek mahsulün oranının da belirlenmesinde önemli bir değerdi. Bu hususla ilgili olarak Necef tebaasından bazıları, Divâna arz da bulunup su sıkıntısı yaşadıklarını, kendilerine ait içme sularının bir kısmını başkaları tarafından ziraatta kullanıldığını ve suyollarının tamiri nedeniyle de kendilerinden beşte bir alınması gereken verginin sekiz de bir alınarak zulüm yapıldığını belirtmişlerdi¹⁴ Suyun hem tarımda hem de insanların gündelik hayatlarında kullanılması, susuzluğun ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir. İklimsel sebeplere bağlı olarak arazilerin suya ihtiyaçlarının karşılanması elzem olduğundan, içme sularından dahi arazilerin su ihtiyaçları giderilerek kuraklığa bağlı rekolte düşüşüne mani olunmak istenmişti. İklimsel sebeplere bağlı yaşanan kuraklıkla ilgili Van beylerbeyi Divâna mektup gönderip Van ve Van'a bağlı yerlerde yeterince yağmur yağmaması nedeniyle ziraat alanlarında su kıtlığının yaşandığını arz etmişti.¹⁵

Tarım arazilerinin suya ihtiyaçlarının yanı sıra yaşanan kuraklıktan dolayı içme suyunun teminde dahi zorluklar yaşanmıştı. Bu bağlamda Yanbolı kadısına gönderilen hüküm de Çeri köylülerinin Divâna susuzluktan dolayı mağdur olduklarını belirttikleri buna binaen Sofya Pınarı suyundan faydalanılarak Çeri köyüne akıtılması bu iş için ise gerekli masrafın tüccarlardan alınacak akçelerle karşılanarak Köylünün içme suyuna olan ihtiyacının ivedilikle sağlanması emredilmişti.¹⁶ Merkezî yönetim, köylülerin gerek içme gerekse tarım alanlarının su

¹⁴ BOA MD, 27, h. 729, s. 305.

¹⁵ BOA MD 27, h. 734, s. 307.

¹⁶ BOA MD, 48, h. 249, s. 92.

ihtiyaçlarının karşılanması için suya ihtiyaç duyulan yerlere yakın olan nehirlerde faydalanılması yönünde taşradaki görevlilere hükümler göndermişti. Bu şekilde alınan önlemlerle Osmanlı köylüsünün iklimsel kuraklıklara¹⁷ bağlı gerek tarım arazilerinin gerek ise içme suya olan gereksinimleri karşılanmaya çalışılmıştı.

Tarım alanlarında yaşanan iklimsel kuraklığa bağlı olarak köylüler içme sularında faydalanarak baş etmeye çalışmışlardı. Ancak su yaşamsal bir değere sahip olduğundan Merkezî yönetim içme sularının tarım havzalarında kullanılmasını men etmişti. Şöyle ki Merkezi yönetimce, Çorlu'ya getirilen suyun, kırlarda geçerken harkların her iki tarafına dörde bir ekin alanlarının olmamasına dikkat edilmesi gerektiği kadiya emredilmişti.¹⁸ Merkezi yönetim tarafından köylülerin içme suyunu tarım alanlarında kullanmamaları yönünde almış olduğu bu karar, bize köylülerin su ihtiyaçlarının karşılanmasına daha önem verildiğini göstermektedir. Aynı zamanda köylüler tarım arazilerini sulamak için köylerinde geçen içme sularında kanunsuz bir şekilde faydalanmak istemişlerdi. Çünkü susuzluğa bağlı kuraklık, zahire darlığına ya da kıtlığına yol açmaktaydı. Bunun gibi bir nehirde faydalanan köylüler suyun az ya da çok kullanımından kaynaklanan sorunları Divâna arz etmişlerdi. Şam'a bağlı Burç nahiye halkından bazıları Divâna sundukları arzda nahiyelerindeki nehrin altı köyden geçtiğini ancak bu nehirde köylülerin aynı oranda faydalanmadığını belirtmişlerdi. Bunun üzerine nehrin temizliğinin yapılarak köylülerce köprünün tamir edilip nehir suyundan aynı oranda köylülerin, istifade etmeleri emredilmişti.¹⁹ Nehir suyunun kullanımından kaynaklanan sorun taşrada çözüme kavuşturulamayıp Divâna arz edilmesi, suya olan ihtiyacın ve iklimsel koşulların etkisiyle kuraklığın ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Nehir sularının hem gündelik hayatta hem de tarım alanlarının kullanımında azami ölçüde faydalanılması için nehir yataklarının bakım ve onarımın yapılması Merkezi yönetimce taşradaki ehl-i şer ve ehl-i örfe emredilerek köylüler arasında yaşanması muhtemel olan sorunların önü alınmaya çalışılmıştı. Bu mecrada Mud kadısına gönderilen hükümde kazaya bağlı (?) köyde

¹⁷ Sam White, a.g.e., s. 102.

¹⁸ BOA MD 23, h. 62, s. 31.

¹⁹ BOA MD, 67, h. 116, s. 44.

geçen nehrin, köyün mezraalarının sulanmasında hayati bir öneme sahip olduğu ve nehir suyunun Çayır Pınarı denilen yerde batarak yok olduğu bu nedenle tarım alanlarında su sıkıntısı yaşanmış olduğu belirtilmişti. Ayrıca kadiya gönderilen hükümde nehir suyunda istenilen oranda faydalanılması için nehrin tamir edilmesi işini üstlenmek isteyen Mevlana Abdülatif'e verilmesi ve bu iş için herhangi bir zorluk çıkarılmaması gerektiği emredilmişti.²⁰

Tarım alanlarının yeterince sulanamaması kıtlığın yaşanmasına sebep olduğu gibi aynı zamanda hayvanların beslenmesinde de önemli bir yere sahip olan saman darlığına/kıtlığına da yol açmaktaydı. Bu bağlamda Çorlu kadısı Divâna arz da bulunup samanın balyesinin bir akçeye çıktığını bu sebeple köylülerin saman temin etmekte zorluklar yaşadığını belirtmişti.²¹ Suyun yeterince olmayışı doğrudan tarımı etkileyerek hem mahsulün az olmasına neden olmuş hem de dolaylı yönde tarıma bağlı hayvancılığa da zarar vermişti.

Köylüler ağır kış şartlarının hâkim olduğu yerlerde de bazı olumsuzluklarla karşılaşmışlardı. Şöyle ki Of kadısı Divâna arz sunarak kış şartlarının ağır olması ve aşırı kar yağması nedeniyle yolların kapanıp bozulduğunu belirtmişti.²² Kar yağışının aşırı olması nedeniyle köylüler bağlı oldukları kazalara gidip gündelik ihtiyaçlarını karşılayamamışlardı. Bu durumu başkentin zahire ihtiyacının karşılanması için Kütahya ve havalisine gönderilen Arslan Çavuş'un ağır kış şartlarından (kar) dolayı zahireyi başkente getiremeyişinden de görebiliriz. Merkezi yönetim ise yaşanan ağır kış şartları sebebiyle başkentin zahire ihtiyacının acil karşılanması için kış şartlarıyla mücadelede develerin kiralanarak zahirenin başkente ulaştırılmasını emretmişti.²³ Bunun gibi Anadolu beylerbeyine gönderilen hükümde ise Karaman ve civarında toplanan zahirenin ağır kış şartları nedeniyle Eskişehir ve Bozöyük yakınlarında kalmış olduğu bu sebeple zahirenin başkente getirilmesi için develerin kiralanmasını, bu zaman zarfında zahirenin zarar görmemesi için de ambarlara konulmasını emretmişti.²⁴

²⁰ BOA MD, 54, h. 64, s. 18.

²¹ BOA MD 23, h. 451, s. 613.

²² BOA MD, 73, h. 75, s. 31.

²³ BOA MD 27, h. 699, s. 292.

²⁴ BOA MD 27, h. 702, s. 293.

Merkezi yönetim, zahirenin başkente taşınmasında ulaşımda yaşanan ağır kış koşulları nedeniyle develerin gücünden faydalanılmasını istemişti.

İklimsel koşullara bağlı ürün darlığı/kıtlığının yaşanması bir sonraki yıl için kullanılacak tohumluğun temininde de köylülerin zorluklar yaşamasına sebep olmuştu.²⁵ Merkezi yönetimce, devlet imkânları kullanılarak zahirenin iklim koşulları ne kadar olumsuz olursa olsun başkente taşıma azmi ile maddi imkânları, köylülerin genelinde bulunmaktaydı. Bu sebeple köylülerin develeri satın alacak maddi imkânlarının olmayışı, onların kış şartlarında (kar, tipi vs.) kapanan köy yollarında kazalara gidip gelmelerinde ve gündelik ihtiyaçlarını karşılamalarında sorunlar yaşamalarına yol açmıştı. Görüldüğü gibi maddi imkânsızlıklar, köylülerin en yakın kazalara gidip gelmelerinde zorluklar çıkardığı gibi sağlık sorunları yaşamalarına da sebep olmuştu. Bu bağlamda ağır kış şartlarından dolayı köylüler sadece ürün darlığı/kıtlığı yaşamamışlardı. Aynı zamanda ağır kış şartlarıyla mücaadele eden köylüler, arazilerini ekip biçemedikleri gibi çeşitli hastalıklara da yakalanmışlar hatta ağır kış şartlarından dolayı köylülerin donan uzuvları kesilmişti.²⁶ Köylülerin uzuvlarının don nedeniyle kesilmesi, kangrenin bütün vücuda yayılmasının engellenmesi için yapılan bir cerrahi müdahale olmuştu.

Köylüler tarımsal faaliyetlerde bulunurken bir taraftan iklimsel koşullara (kuraklık, kar, sel vs.) bağlı tarımsal rekoltenin düşmemesi için uğraşırken diğer taraftan da iklimsel koşullara bağlı bazı sağlık sorunlarıyla da mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Emeğin yoğun olarak görüldüğü tarımsal faaliyetlerde, köylüler çetin doğa şartlarıyla baş etmek zorunda kalmışlar ve bu mücadelede sağlıklarını kaybetmişlerdi. Buna rağmen üretmekten vazgeçmeyen köylüler, adeta toprak ananın onlara vereceği ürünlerle var olmayı amaçlamışlardı.

²⁵ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s. 100.

²⁶ Zafer Karademir, İmparatorluğun Açlıkla İmtihani Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660), Kitap Yayınevi, II. Baskı, İstanbul 2017, s., 54.

b) Üretim Fazlalığı Nedeniyle Karşılaşılan Sorunlar

İklimsel sebeplerden kaynaklanan üretim düşüklüğü nasıl köylünün gelirini düşürmüş ise hava koşullarının çok iyi gidip üretimde sağlanan rekolte fazlalığı da köylülerin geliri üzerinde doğrudan olumsuz etki yapmaktaydı.²⁷ Hasat zamanında elde edilen ürün fazlalığı ürünlerin fiyatını düşürmekteydi. Yani arzın talepten fazla olduğu zamanlarda köylüler, yetiştirdikleri ürünlerde bekledikleri kârı sağlayamıyorlardı. Bu durum ise köylülerin, ekonomisini olumsuz etkilediği²⁸ için köylüler, masraflarını zaman zaman karşılamakta zorlanmışlardı.

Üretimden pazara kadar geçen zaman içerisinde köylülerin ciddi sorunlarla karşılaşmaları ve Merkezi yönetimin emtia fazlalığından kaynaklanan köylülerin maddi zararlarını karşılayacak plan ve projesinin olmayışı, köylerin boşalmasında başka bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar ürün fazlalığının ya da kıtlığının yaşandığı zamanlarda devletin uyguladığı “...stok politikası...”²⁹ hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumuş ise de bu yöntemin işlerliği hususunda da bazı sorunlar da yaşanmıştı. Şöyle ki Şam beylerbeyine ve kadısına gönderilen hüküm de Şam’da ki ehl-i örf taifesinden bazılarının, köylülerden aldıkları zahireyi ambara stokladıkları, hububata ihtiyaç duyulduğunda, rayiç bedelinden oldukça fazlaya satarak haksız kazanç sağladıkları belirtilip bu husus hakkında gereğinin yapılması emredilmişti.³⁰ Alınan tedbirin pazar ekonomisinin doğal koşulları arasında bulunan fiyat hareketlerini olumsuz etkileyen karaborsacılığa dönüştüğü görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nin öncelikli amaçlarından biri halkının doyurulması idi. Bu bağlamda Merkezî yönetim stratejik öneme sahip zahirenin herhangi bir şekilde ülke dışına çıkarılmasına müsaade etmemişti. Merkezî yönetimin aldığı tedbirlere rağmen ehl-i örf ve ehl-i şer’den bazıları, zahire kaçakçılığını limana yakın köylülerle anlaşarak

²⁷ Harun Şahin, Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisinde İktisadi Kontrol Araçları, Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, C. V, S. 10, 2014, 169.

²⁸ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğuna Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, XI. Basım, İstanbul 2011, s. 41.

²⁹ Ahmet Tabakoğlu, Toplu Makaleler I İktisat Tarihi, Bayrak Matbaası, İstanbul 2005, s. 145.

³⁰ BOA MD 69, h. 469, s. 235.

yapmışlardı. Keşan kadısına gönderilen hüküm de kazaya bağlı Erbince Limanına yakın köyler yaşayanların, limana gelerek kanuna aykırı bir şekilde Küffara zahire satarak suç işledikleri belirtilmişti.³¹ Merkezî yönetimin ürün fazlasının ambarlara konularak muhafaza edilmesi ve gerekli görüldüğünde kullanılması yönündeki emri, gerek devlet memurları (ehl-i örf ile ehl-i şer') gerekse köylüler tarafından ekonomik sebeplerden dolayı zaman zaman uyulmamıştı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında kırsal yerleşkelerin vergilendirilmesi ve alışılmış metotlarla üretimin sürdürülmeye çalışılması, Merkezî yönetimin zafiyetleri arasında yer almaktaydı. Bu durum ise köylerin viraneye dönmesine, tarımsal üretimin düşmesine ve devletin de en büyük gelir kalemleri arasında yer alan vergilerin azalmasına sebep olmuştu. Yani Merkezî yönetim, ürün fazlalığı yaşandığında köylüleri korumak için hayata geçireceği acil önlem planı olmadığı gibi ürün fazlası zahirenin stoklanması hususunda da bir plan dâhilinde hareket etmemişti.

c) Tarım Alanlarına Zararlı Haşerelerin (Fare, Çekirge İstilas) Gibi Zarar Vermesi

Osmanlı köylüsü yaşanan iklimsel sorunlarının yanı sıra zararlı haşerelerle de mücaadele etmek zorunda kalmıştı. Osmanlı köylüsünü en çok mağdur eden, üretim sürecinde karşılaştığı ve baş etmek zorunda kaldığı fare sürüleri, tarım alanlarına girerek mahsule zarar vermekteydiler.³² Farelerin tarım alanlarına zarar vermelerinin yanı sıra çekirge sürülerinin de tarım alanlarına girerek ürünlere zarar vermeleri, tarımsal ürünlerin hâsılatında düşümlere yol açmıştı. Ekolojik sistem içerisinde çeşitli sebeplerle fare ve çekirge sayılarının artması ve bunların tarımsal faaliyetlere zarar vermesi, köylüler için ciddi tehdit oluşturmuştu. Kıbrıs Ada'sında yaşanan çekirge istilas) nedeniyle kıtlık yaşanmıştı.³³ İklimsel sebeplere bağlı kuraklığın yaşandığı dönemlerde, köylülerin karşı karşıya kaldıkları bir başka sorun ise aşırı yağmurun yağmasından dolayı hâlihazırda bulunan sulardaki bakteri sayılarını

³¹ BOA MD 69, h. 478, s. 240.

³² BOA MD 73, h. 602, s. 263

³³BOA MD 28, h. 104, s. 42.

artırmaktaydı. Bakteri sayısının artmasına bağlı olarak tarımsal ürünlerde elde edilen rekolte düşmekteydi.³⁴

Haşereler, doğrudan ürünlerde elde edilen verimi düşürdüğü gibi tarımsal arazinin verimini de düşüren başka bir faktör iklimsel nedenlere bağlı sellerin yaşanmasıydı. Seller nedeniyle toprak içerisinde bulunan kurtçuklar, su ile akıp gitmekteydi. Topraktaki kurtçuklar dışkılama yoluyla doğal gübre oluşturmaktaydılar. Sel yoluyla kurtçukların yok olması, toprağın gübre ihtiyacının karşılanamamasına sebep olmaktaydı. Gübresini alamayan toprakta ki ürünlerde ise verim kaybı yaşanmaktaydı.³⁵

d) Köylülerin Bir Çift Saban ile Ulaşım Araçlarını (Öküz, Deve, At ve Katır) Temin Edememeleri Nedeniyle Karşılaştıkları Sorunlar

Klasik metotlarla yapılan tarımsal faaliyetin en önemli ögesi hiç şüphesiz bir çift saban ile öküz oluşturmaktaydı. Köylülerin, toprağı ekip biçmesinde ve harman yerindeki mahsulünü taşımasında “...tarımın traktörü saydığımız öküz...”³⁶ tarımsal faaliyetlerin yerine getirilmesinde oldukça önemli bir yere sahipti. Köylülere zulüm eden gerek eşkiya gerek ise ehl-i örf ile ehl-i şer’den bazıları tarımsal faaliyetlerin en önemli aracı öküzleri, köylülerin elinden alarak mağdur etmişlerdi. Bu bağlamda Anadolu beylerbeyine gönderilen hükümde Bolvadin kadısının köylülerin öküzlerini elinde aldığı.³⁷ gibi Kastamonu beyi ile Taşköprü ve Küre kadılarına gönderilen hüküm de Seralı köylülerinden İsa’nın bir çift öküzünü Sipahi Hızır’ın zorla alarak zulüm yaptığı belirtilmişti.³⁸

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tarımsal faaliyetlerin yerine getirilmesinde en önemli bir araç olan öküz gibi ulaşımda ve yük taşımada deve, at ile katır gündelik hayatta önemli bir yere sahipti. Bu sebeple köylere giderek yağma ve talanda bulunan bazı kötü niyetli devlet memurları ile eşkiyalar, köylülerin hem tarımsal faaliyetlerde hem de ulaşımda kullandıkları deve, at ve katırlarına el koyarak onları

³⁴ Zafer Karademir, a.g.e., s. 46.

³⁵ Zafer Karademir, a.g.e., s. 66.

³⁶ Halil İnalçık, Köy, Köylü ve İmparatorluk, Osmanlı İktisat Tarihi, (Derleyen: Alaaddin Aköz), Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Konya 2004, s. 371.

³⁷ BOA MD 69, h. 52, s. 27.

³⁸ BOA MD 27, h. 780, s. 327..

mağdur etmişlerdi. Bu husus hakkında Teke beyine gönderilen hüküm de Süleyman çavuşun otuz kadar eşkiya ile işbirliği yaparak köylere girdiği, köylülerin at ve katırları ile develerini zorla aldıkları belirtilmişti.³⁹ Bunun gibi Antalya beyine gönderilen hüküm de Sipahi Mehmet'in yirmiden fazla eşkiya ile köylere giderek kendilerinin seferli olduklarını söyleyip köylülerin deve ve katırlarını zorla aldıkları belirtilmişti.⁴⁰

Kara taşımacılığında devletin dâhili yerlerindeki tarımsal ürünlerin naklinde kağrı ve deve kervanları tercih edilmekteydi.⁴¹ Kara taşımacılığını aktif olarak kullanan köylülerin ulaşım araçlarına gerek ehl-i örf ile ehl-i şer' gerek ise eşkiyalar tarafından el konulması tarımsal faaliyetlerin sekteye uğramasına yol açmıştı.

Köylülerin Gündelik Hayatta Karşılaştığı Sorunlar

a) Köy Yollarının Gelişmemiş Olması ile Köylüler/Köyler Arasında Yaşanan Arazi Sorunları

Osmanlı Devleti yolların bakım ve onarımını bazı muâfiyetler vererek derbendci ve kaldırımcılara yaptırmıştı.⁴² Merkezî yönetim köy yollarının yapımı ve bozulan yolların tamir edilmesinde doğrudan işi yüklenen olmayıp yolun bakım ve onarımında köylüleri sorumlu tutmuştu. Bunun için bozulan yolların bakım ve onarımında sorumlu tutulan köylülere vergiler üzerinde kolaylıklar sağlanarak kamunun ihtiyacı yerinde alınan tedbirlerle sağlanmaktaydı. Bahşişler köylüleri, Vaki'han civarındaki bozulan yolların bakım ve onarımı ile vazifelendirilerek vergilerden muâf tutulması gerektiği ve ehl-i örfün vergiler hususunda köylülere zulüm yapmaması hakkında İçel –ili beyine emir verilmişti.⁴³ Merkezî yönetim tarafından yolların bakım ve onarıma önem verilerek taşrada bulunan yetkililere yolların bakım ve onarımı sürecinde özellikle köylülere zulüm yapılmaması hakkında hükümler gönderilmişti.

³⁹ BOA MD 73, h. 407, s. 87.

⁴⁰ BOA MD 73, h. 369, s. 157.

⁴¹ Sam White, a.g.e., s. 64.

⁴² Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s. 150.

⁴³ BOA MD 72, h. 509, s. 259.

Tarımsal üretimin en önemli unsurları arasında arazilerin yer aldığı bilinmektedir. Köylüler arasında tartışmalara hatta zaman zaman çatışmalara yol açan tarla, mezra, yayla sorunları köyleri zaman zaman karşı karşıya getirmişti. Şöyle ki Cizre beyi Divâna mektup gönderip Hakkâri beyinin kendi sınırları içerisindeki yaylalar ile suları zapt ettiğini bu sebeple sınırdaş köylerde bir huzursuzluk yaşandığını arz etmişti.⁴⁴ Bunun gibi Vize kadısına gönderilen hüküm de Rodoscuk kazasına bağlı Gazioğulları köy sınırına çeribaşların girerek yerleştikleri ve köy sınırları içerisinde bulunan sığır çiftliğine sahiplenerek sorun çıkardıkları belirtilmişti. Bu sebeple yaşanan sınır sorunun kanuna göre çözüme kavuşturulması, köy sınırının tespit edilerek başkente gönderilmesi emredilmişti.⁴⁵ Bu bağlamda Manisa kadısına gönderilen hükümde de Hanı Beğ ile Melek (?) köy sınırları içine Zımmâne (?) taifesinin yerleşmesinden dolayı sorun yaşandığı, yaşanan sorunun köyde güvenilen kişilerin şahadeti ile hak üzere çözüme kavuşturulması emredilmişti.⁴⁶ Köy sınırlarının tahdit edilmesine rağmen kanuna aykırı davranılmasından dolayı köylüler arasında anlaşmazlıkların yaşandığı ve yaşanan anlaşmazlıklar Divâna yapılan arzlarla çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlının sınır boylarında bulunan köyler, yapılan savaşlardan dolayı mağdur olmuşlardı. Bu bağlamda Ohri beyinin Divâna gönderdiği arz-ı halde Alman harbi sebebiyle sınırda bulunan Gayri Müslim köylerden bazılarının isyan ederek Müslüman köylere saldırdıkları, köylülerin tarla, bağ ve bahçelerini yağmalayarak köylüleri dirlik veremeyecek hale düşürdüklerini belirtmişti.⁴⁷ Bunun gibi sınır boylarında bulunan köylerin zarar gördüğüne dair Tımaşvar beylerbeyine gönderilen hüküm de Erdel vilayetine bağlı bazı köylerin mahsulâtına ve reâyâsına zarar verilmemesi emredilmişti.⁴⁸ Erdel ve Tımaşvar, Osmanlı Devleti'ne bağlı eyaletler olmasına rağmen yanlışlıkla sınır köyleri düşman toprakları zannıyla vurulmuştu. Bu durumun Divâna arz edilmesi üzerine yanlışlığın giderilmesi yönünde Tımaşvar beyine hüküm gönderilmişti. Burada her halükarda sınır

⁴⁴ BOA MD 26, h. 837, s. 289.

⁴⁵ BOA MD 26, h. 894, s. 308.

⁴⁶ BOA MD 48, h. 358, s. 132.

⁴⁷ BOA MD 27, h. 68 s. 23.

⁴⁸ BOA MD 48, h. 481 s. 172.

köylülerinin yaşanan gerginlik ve çatışmalarda zarar gördüğü anlaşılmaktadır.

b) Konar-Göçerlerin Tarım Arazilerine Zararları Sebebiyle Yaşanan Sorunlar

Köylüler ile konar-göçerler, ehl-i örf ile ehl-i şer'in suiistimallerine maruz kalmalarına rağmen aralarında bir birliktelik kuramamışlardı. Bu durumun asıl sebebi ise köylüler ile konar-göçer Kürt aşiretleri arasında yaşanan sorunlarda göç yollarının takip edilmeyişi, Kürtlerin hayvanlarına otlatılacak yer bulma endişeleri ile köyün ekinlik alanları olarak tabir edilen meraların usulsüz kullanılmasından yani bu iki grubun yaşayış şekilleri ile ihtiyaçlarının aynı doğrultuda olmayışından kaynaklanmıştı.⁴⁹

Şöyle ki *"...sürülerin mevsimlik hareketleri, otlaklara giden yollar ve bu yollar üzerinde yer alan bağ, bahçe ve tarlalar konusunda sürtüşmeler..."*⁵⁰ bu iki grubun ittifak yapmasına mani olmuştu. Hatta bu iki grup arasında zaman zaman yaşanan sorunlar, taşrada çözüme kavuşturulamadığından Divâna yansıtılmıştı. Genelde konar-göçerler hayvanlarını tarım arazilerine salarak yaymaktaydılar. Bunun gibi sürüden ayrılan hayvanlar ekili dikili tarım arazilerine girerek buralara zarar vermekteydiler. Bu olaylar iki grubu en çok karşı karşıya getirmekteydi.⁵¹ Şöyle ki Hamit sancağına bağlı Kondaolu Yörüklerinin, köylülerin tarım alanlarına yerleşerek koyunlarını da ekinlerine salarak yedirmiş oldukları, hakkında köylülerin Divâna şikâyeti olmuştu.⁵² Köylülerin ürünlerinin yağma edilmesi hakkında ki bir başka hüküm ise Hayber Kalesi etrafında ki çiftçilerin zahire ve hurmalarının asi Arap Yahudileri tarafından yağma edildiği Divâna arz edilmişti.⁵³ Köylülerin ekili dikili arazilerine konar-göçerler zarar verdikleri gibi zaman zaman harman yerlerini de ateşe vererek köylüleri mağdur edilmişlerdi. Bu bağlam da Saruhan beyi ile Biga kadısı köylülerin harmanlarının eşkiyalar tarafından ateşe verilmesinden dolayı köylülerin mağdur

⁴⁹ Savaş Yılmaz, a.g.t., s. 109.

⁵⁰ Karen Barkey, Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, II. Baskı İstanbul 2011, s. 119.

⁵¹ Sam White, a.g.e., s. 113.

⁵² BOA MD 23, h. 157, s. 78.

⁵³ BOA MD 23, h. 280, s. 103.

olduklarını arz etmişlerdi.⁵⁴ Eşkıyaların kasıtlı bir şekilde köylülere zararlarının yanı sıra konar-göçerlerin de hayvanlarını otlatmak gibi sebeplerden köylülere zarar vermişlerdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında köylülerin, eşkıya zulmünden oldukça mağdur olmalarının yanı sıra konar-göçerlerle de sorunlar yaşamış olmaları ve tarım alanlarının çeşitli şekilde tahrip edilmesi, köylülerin üretimini olumsuz yönde etkilemişti.

Konar-göçerlerin çeşitli şekillerde köylülere zararlarının yanı sıra köylülerden bazıları da ekili dikili arazilere zarar vermişlerdi. Bosna beyine gönderilen hüküm de köylülerin tarım alanlarını ekip biçmeyerek boz bıraktıkları gibi tarım alanlarını meraya çevirip ot biçtikleri belirtilmişti.⁵⁵ Merkezî yönetim tarafından tarım arazilerinin ekilip biçilmesine ve burada sağlanan doğrudan (tarım ürünleri) ile dolaylı (tarıma bağlı yapılan hayvancılık, bağcılık) faydaların süreklilik arz etmesine önem vermişti. Daha da önemlisi tarıma ve tarıma bağlı yan alanlarda elde edilen ürünler üzerinde alınan vergilerin inkitaya uğramamasına Merkezî yönetim, azami ölçüde dikkat etmişti.

c) Arazilerin Usulsüz Kullanımından Kaynaklanan Sorunlar

XVI. yüzyılın ikinci yarısında eşkıyalar, taşrada kamu düzenini bozarak köylülere çeşitli zulümler yapmışlardı. Köylülerin canına, namusuna tecavüz eden eşkıyalar⁵⁶, onların gelir kapısı olan mahsullerini⁵⁷, zahire ve hurmalarını⁵⁸ ve mal ve mülklerini ile yiyeceklerini⁵⁹ yağmalayıp açlık ve kıtlıkla köylüleri baş başa bırakmışlardı. Şöyle ki Şam beylerbeyine gönderilen hüküm de Hayber Kalesi etrafında yaşayan çiftçilerin Hacı Arap Yahudilerinin zulmüne uğradıkları, çiftçilerin tarım alanlarına girerek yağma ve talanda buldukları gibi kendi mülkleri olmayan topraklara yerleşerek ziraatta buldukları, etrafta bulunan pınarların önlerine setler çekerek çiftçileri mağdur ettikleri belirtilmişti.⁶⁰

⁵⁴ BOA MD 27, h. 177 s. 62.

⁵⁵ BOA MD 24, h. 89, s. 30.

⁵⁶ Savaş Yılmaz, a.g.t., s. 263.

⁵⁷ BOA MD 23, h. 74, s. 37.

⁵⁸ BOA MD 24, h. 280, s. 103.

⁵⁹ BOA MD 73, h. 73, s. 30.

⁶⁰ BOA MD 24, h. 280, s. 103.

Bunun yanı sıra görevini kötüye kullanan ehl-i şer' den bazıları kanunsuz bir şekilde köylülerin uhdesinde olan yerlerin kullanımını başkalarına vermeleri nedeniyle de köylüler sorunlar yaşamıştı. Bu bağlamda Karaman beylerbeyine gönderilen hüküm de Karapınar ahalisinin kullanımında olan yaylaların, kadı tarafından şehirlilere onar akçe karşılığında kullanmaları için icazet verildiği bu sebeple köylülerin mağdur olduğu belirtilmişti.⁶¹ Bunun gibi İpsala ve Rodoscuk kadılarına gönderilen hükümde de vakıf mütevellisi Mehmet tarafından Divâna yapılan arzda, İpsala kazasına bağlı Bıyıklı ve Herağa köylerinin yaylalarında miriye ait sağmal koyunların gizliden otlatılarak vakıf köylerinin zarara uğratıldığı hakkında ki şikâyetinin incelenerek bu duruma son verilmesi gerektiği emredilmişti.⁶² Köylüler yaylalarını kanunsuz bir şekilde kullanılmasını ya da kullandırılmasını Divâna şikâyet ederek haklarını kanunen aramışlardı. Köylülerin şikâyetlerinde haklı olmalarında “...*Osmanlı İmparatorluğu yaylalardan ve otlak kabul edilen yerlerden de vergi alırdı. Buralarda yayla yapıp ot ve sularında istifade edenler olursa güçleri nispetinde resim (vergi) öder...*”⁶³ kanun maddesinin bulunmasıydı. Bu kanun gereğince vergi karşılığında yaylaları kullananların haricinde buraları kullanmamaları gerekirdi. Kanuna rağmen kadı görevini kötüye kullanarak köylüleri mağdur etmişti.

Köylülerin yaşamış oldukları sorunların bir kısmı köyün ardında bulunan tahrir defterlerinde ekinlik⁶⁴ yerler olarak belirtilen mezraların, kanunsuz bir şekilde köyün dışından gelenler tarafından kullanılmasından kaynaklanmıştı. Bu bağlamda mühimme defterlerindeki hükümlerin genelinden de anlaşılacağı üzere konar-göçer şeklinde hayatını idame ettiren bazı Kürt aşiretleri ile yerleşik yaşam şeklini benimsemiş köylüler arasındaki huzursuzluk ve hatta yaşanan kavgaların çıkış nedeni Kürt aşiretlerinin, köylülerin meralarına girip buralara zarar vermeleri olmuştu. Bu bağlamda; Kayseri beyine ve kadısına gönderilen hüküm de Kayseri sancağına bağlı Göstere köylülerinden bazılarının, Divâna arz sunarak Kürt

⁶¹ BOA MD 23, h. 438, s. 607.

⁶² BOA MD 71, h. 18, s. 8.

⁶³ Sadık Albayrak, a.g.e., s. 96.

⁶⁴ Turan Gökçe, XVI. Yüzyılda Uşak Kazası, XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler), Cilt III., Kısım III., Ankara 1999, s. 1374.

taifesinden Lek ve Avanik Cemaatlerinden; Husni, Şah, Alaçalı, Derviş Ali, Alican, Pir Ahmet gibi bazı kişilerin, Göstere köyüne ait meralara girerek zarar verdiklerinden, köylülerden bazıları bunlara mani olmak istediklerinde, köylülere küfür edip dayak attıkları bildirilmişti.⁶⁵ Kanunda hayvanların ekili dikili arazilere girdirilmesi men edilmesi hakkında “...:davar tahıla girse sahibine beş ağaç urub ağaç başına birer akçe cürüm alına ve eğer tahıla giren davarı öldürseler ıssına bahasın virdüreler. Amma cerime alınmaya tahıl ziyanın davarı ıssı ödeye...”⁶⁶ kanun maddesinin bulunmasına rağmen bu kanun maddesi çiğnenerek köylüler mağdur edilmişlerdi.

Köylülere ait yerlerin kanuna aykırı bir şekilde kullanımından kaynaklanan sorunlar olduğu gibi devlete ait yaylaların köylüler tarafından kullanılmasından da kaynaklanan sorunlar yaşanmıştı. Özellikle devlete ait otlakların yani yaylaların kullanımı devlet ile köylüler arasında sorunların çıkmasına sebep olmuştu. Şöyle ki Diyarbekir beylerbeyine gönderilen hüküm de Bozulus taifesinin Divâna sundukları arza binaen köylülerin yaylaları, tarıma açtıkları gibi burada bulunan su ve ottan da istifade ederek kendilerinin mağdur ettiklerini, miriye (devlete) ait yaylanın kullanımının etrafta bulunan köylere ait olmadığını, hayvanlarını otlatamadıkları için zarar gördüklerini arz etmişlerdi.⁶⁷ Bunun gibi devlete ait korulukların köylüler tarafından kullanılmasından kaynaklanan sorunun çözümü hakkında Vize ve Silivri kadılarına gönderilen hüküm de Miri koruya, Görenler (?) köylülerinin yerleşerek korunun otunu biçip çayırlarını kullandıkları için devlete ait küçükbaş hayvanların otlatılmasında zorluklar yaşanmış olduğu ve bu sebeple korunun çayırlarının fuzuli yere zabt ettirilmemesi, köylülerin kanuna uymaları gerektiği belirtilmişti.⁶⁸ Osmanlı Devleti bir taraftan köylülerin haklarını korurken diğer taraftan kamunun hakkını da koruyarak herhangi bir haksızlığa göz yummamıştı.

⁶⁵ BOA MD 23, h.111, s. 53.

⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, Cilt I, İstanbul 2001, s. 127.

⁶⁷ BOA MD 24, h. 601, s. 225.

⁶⁸ BOA MD 24, h. 842 s. 311.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında köylülerin sermayesi devletin belli şartlar altında verdiği araziler ile bir çift öküz ve saban oluşturmaktaydı.⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin merkez ile çeperinde bulunan eyaletlerdeki toprakların genelinin kurak ve dağlık olması, köylülerin ihtiyacı olan araç gereçlerin temininde de istenilen seviyede destekleyememesi⁷⁰ köylülerin tarımsal faaliyetlerini yerine getirirken karşılaştıkları zorluklar arasında yer almıştır.

Ehl-i Örf ile Ehl-i Şer'in Vergiler Üzerinde Köylülere Yaptıkları Zulümler

a) Ehl-i Örf ile Ehl-i Şer'in Görevlerini Kötüye Kullanıp Köylüleri İstismar Etmelerinden Kaynaklanan Sorunlar

Taşraya çeşitli görevleri yerine getirmeleri için yetkilerle donatılarak gönderilen ehl-i örf ve ehl-i şer'den (devlet memurları) bazıları, görevlerini suiistimal ederek reâyâ ve berâyâyâ çeşitli haksızlıklar yapmışlardı. Bu durum (baskı ve haksızlıklar) köylüler tarafından divâna aralıksız bir şekilde arz edilerek yaşadıkları mağduriyetlere son verilmesini talep etmişlerdi. Devlet içerisine konuşlanmış kötü niyetli bazı ehl-i örf ve ehl-i şer'in (devlet memurları), köylüleri geçim kapısı olarak görmeleri, Divâna yapılan şikâyetlerde anlaşılmaktadır. Şöyle ki miri değirmene hizmet edenlerin kanunen vergiden muâf tutulmaları gerekirken mültezimler tarafından vergi alındığı gibi köprülerden geçenlerden de sekizer akçe alınmıştı. Bunun yanı sıra köylülere çeşitli angaryalar yükleyip bağ ve bahçelerindeki üzüm ve meyveleri taşıtıp, köylülerin çayırlarını hayvanlarına yedirmişlerdi.⁷¹ Bunun gibi ehl-i örfün kanuna aykırı davranarak köylülere angarya yüklemesi Vize kadısınınca Divâna arz edilmişti. Kadı Divâna sunduğu arzda Istranca köylülerinin tekâlif vergisinden muaf tutulduklarına dair ellerinde emri şerif olmalarına rağmen subaşının, köylülere bin çeki odun saldığını belirtmişti.⁷² Kanunla vaz' edilmiş yükümlülükler dışında köylülere angarya yükletilmesi suç olmasına rağmen görevini suiistimal eden ehl-i örf ile ehl-i şer'den bazıları kanuna aykırı davranarak keyfi uygulamalarda bulunmuşlardı. Bunların bu keyfilikleri köylüler

⁶⁹ Savaş Yılmaz, a.g.t., s. 60.

⁷⁰ Sam White, a.g.e., s. 101.

⁷¹ BOA MD 23, h. 80, s. 39.

⁷² BOA MD 70, h. 130, s. 61.

tarafından Divâna şikâyet edilerek haklarında adlî, idarî ve cezaî kararların çıkmasına sebep olmuşlardı. Şöyle ki Edirne kadısına gönderilen hükümde reâyâyâ saman salındığı ancak kiminde az kiminde çok saman alınarak haksızlık yapıldığı bu yüzden reâyânın rahatsız olduğu belirtilmişti.⁷³ Merkezî yönetim tarafından kanunsuz ve adaletsiz bir şekilde reâyâyâ davranılmaması gerektiği taşradaki görevlilere emredilmişti. Bunun gibi köylülerden Baba Ahmet, Seferihisar Müderrisi Deli Kadı Mevlana Resul hakkında Divâna şikâyetinde bulunmuştu. Baba Ahmet, şikâyetinde kadı tarafından koyun sürüsüne el konularak mağdur edildiğini arz etmişti.⁷⁴

Merkezî yönetim, kânunlarla ehl-i örf ve ehl-i şer' ile köylülere bazı haklar ve sorumluluklar yüklemişti. Malatya sancak kanununda da açıkça görüleceği üzere *"...sancak beyleri ve subaşıları her yıl ot biçmeğe ve çeltük biçmeğe ve çeltüğü davar ile ayıklatmağa şehirden ve kuradan eve bir adem sürüb on beş gün mikdarı ot ve çeltük biçtirüb ve taşıtdırub Müslümanları işlerinden koyub zulüm iderler imiş bid'at olduğu sebebden ref' olındı sancak beyleri ve subaşılar ot biçtirüb ve çeltük biçtirmek ve ayıklatmak hacetleri olicak akçeler ile ırgad dutub biçtireler ayıklattıralar ve taşıtdıralar reâyâyı incitmeyeler."*⁷⁵ Kanun maddesi uyulması gereken kuralları belirtmesine rağmen bazı devlet memurları görevlerini suiistimal ederek köylüleri istismar etmişlerdi. Kânunnâmelerde sipahilere, köylülere tarım arazisinde hasat ettikleri ürünleri en yakın pazar yerine taşıtma hakkı verilmişti. Şöyle ki *"...reaya taifesi (demetlerini) harman yerine getirip sipahi için dökü-vermek kanundur."*⁷⁶ bu kanun maddesini kendi menfaatlerine kullanmak isteyen ehl-i örf ya da ehl-i şer'in, uzak yerlere yaptıkları ambarlara ürünleri köylülere taşıtarak zulüm yapmışlardı.⁷⁷

Köylüler gerek beşeri nedenler gerekse doğal sebeplere bağlı olarak ekonomik zorluklarla karşılaşmışlardı. Bu bağlamda yaşadıkları ekonomik zorluklarda kurtulmak için de tefecilerde para almak

⁷³ BOA MD 23, h. 305, s. 149.

⁷⁴ BOA MD 24, h. 69, s. 23.

⁷⁵ Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar, s. 113.

⁷⁶ Sadık Albayrak, a.g.e., s. 195.

⁷⁷ Savaş Yılmaz, a.g.t., s. 34.

zorunda kalmışlardı. Kırçova'da İshak Bey Mescit İmamı Halil bey, köylülere aşırı miktarda faizle para vermiş. Zamanında faizi ödeyemeyen köylülerin ise malına el koymuş bundan dolayı köylüler yerlerini terk etmişlerdi.⁷⁸ Köylülerin içerisine düştükleri ekonomik dar boğazda faydalanmaya çalışan kötü niyetli bir din adamının zulmü köylüler üzerinde menfi tesir bırakarak topraklarını terk etmelerine sebep olmuştu.

Ehl-i örf ve ehl-i şer'den bazıları köylüleri vergiler üzerinde suiistimal etmeleri köylerin boşalmasında, tarımsal rekoltenin düşmesinde buna bağlı olarakta sosyo-ekonomik sorunların artmasında etkili olmuşlardı. Köylülerden zamanında alınması gereken vergiler tahsildarlar tarafından alınmayarak başka bir zamana kasıtlı olarak bırakılıp daha sonra köylülere neden siz zamanında verginizi vermediniz diyerek cerime adı altında köylülerden fazladan vergiler almışlardı. Şam kadısına gönderilen hüküm de Tahsildarın Kenakir köylülerinden alması gereken yüz yirmi kırat buğdayı harman zamanından almayıp daha sonra köylülerden vergileri tahsil etmek isteyip zulüm yaptığı belirtilmişti.⁷⁹ Harman zamanında mahsulün vergisini çok rahat ödeyebilecek durumda olan köylülerden vergiler kasıtlı alınmayarak köylülerin hem aynî hem de nakdî yönden darlık zamanında vergiler tahsil edilmek istenmişti. Vergileri ödemekten zorlanan köylülere zamanında vergileri ödemedikleri için de tahsildarlar cerime adı altında vergiler alarak köylüleri mağdur etmişlerdi. Yine bu husus hakkında Bağdat Beylerbeyi ile kadısına gönderilen hükümde Cesan Bedre ile subaşlarının reâyâda aynî almaları gereken vergileri zamanında almayarak başka bir zamana bıraktıkları ve reâyâdan fahiş oranda vergi aldıkları, reâyâ tarafından Divâna arz edildiği belirtilmişti.⁸⁰ Kanunda verginin zamanında alınmasına yönelik *"...reayanın harmanların kesdüklerinde öşürlerin üzerlerinde koyub zaman geçirüb sonra narh-ı rûziden ziyâde akçeler alurlar imiş ...Bid'at olduğu sebebden ref' olundu ... Ve öşürlerin dahi reaya üzerinde koyub akçe almayalar heman kesdükleri gibi*

⁷⁸ BOA MD 24, h. 72, s. 24.

⁷⁹ BOA MD 68, h. 51, s. 26.

⁸⁰ BOA MD 23, h. 185, s. 391.

*anbarlarına dökeler.*⁸¹ kanun maddesinin bulunmasına rağmen bazı devlet memurları kasıtlı olarak fazladan vergi almak için vergiyi zamanında almamışlardı. Tahsildarların, köylülerden almaları gereken vergilerin fazla alındığı Divâna şikâyet edilerek yapılan haksızlığa son verilmesi hakkında Hırsova kadısına gönderilen hükümde de anlaşılmaktadır. Şöyle ki tahsildarların, köylülerden alması gereken öşürü fazladan alarak köylüleri mağdur edildiği belirtilmişti.⁸² Bunun gibi Semendre beyine gönderilen hüküm de tahsildarların, âdatı ağnam vergisini kanuna aykırı bir şekilde fahiş oranda topladıkları gibi defterde düşülmesi gereken; satılmış, hastalanmış ya da ölen hayvanlar üzerinden de köylülerden vergiler alarak köylüleri mağdur ettikleri belirtilmişti. Tahsildarların yapmış oldukları bu haksızlıklarının yanı sıra kanuna göre otuz beşer akçe almaları gereken haraç vergisinin de yetmiş ile seksener akçe topladıkları bu sebeple köylülerin yerlerini terk ederek köyün viraneye döndüğü açıklanmıştır.⁸³

Köylülerin üretimde oldukça gayretli ve üretken oldukları dönemde ehl-i şer' ve ehl-i örfün görevlerini kötüye kullanmaları oldukça düşündürücüdür. Şahsi çıkarlarını ön plana alarak haksız mal toplayıp zengin olmak isteyen bazı devlet memurları, üretici kesim olan köylülere baskı kurup zulüm yapmalarında, köylüleri geçim kapısı olarak görmeleri etkili olmuştur. Özellikle III. Murat döneminde yaşanan malî buhranlar⁸⁴, ehl-i örf ile ehl-i şer'in görevlerinde suiistimallere varan haksızlıklar yapmasında etkili olmuştur. Şöyle ki tahsildarlar topladıkları vergilerin tamamını devlet hazinesine teslim etmiyorlardı. Köylülerden çeşitli şekillerde aldıkları zamlı vergileri de (cerime cezası) tahsildarlar hazineye teslim etmeyerek zimmetlerine geçirmişlerdi. Bunun neticesinde ağır vergiler altında ezilen Osmanlı köylüsü tarlasını, bağını terk etmiş, üretim düşmüş buna bağlı olarak da köyler yaşanmaz hale gelerek viraneye dönmüş, kırsaldan şehirlere doğru göçler yaşanmıştı.

⁸¹ Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar, s. 114.

⁸² BOA MD 23, h. 470, s. 622.

⁸³ BOA MD 26, h. 228, s. 87.

⁸⁴ Nurullah Karta, "Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Kredi ve Faiz Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme", Jasss, Sayı: 69, 2018, ss. 381-395., s. 393.

b) Ehl-i Örf ile Ehl-i Şer'in Köylülerin Ürünlerini Satmalarında Zorluklar Çıkartmasından Kaynaklanan Sorunlar

Merkezî yönetim, taşradaki ehl-i örf ile ehl-i şer'e bazı yetki ve sorumluklar vererek görevlendirmişti. Yetki ve sorumluluklara haiz olan ehl-i örf ile ehl-i şer'den bazıları görevlerini suiistimal ederek köylülere zulüm yapmışlardı. Yapılan haksızlıklara razı olmayan köylüler arzlarını Divâna sunarak haksızlıkların giderilmesini talep etmişlerdi. Şöyle ki İznikmid, Sapanca, Bolu ve Kurşunlu havalisine ticaret yapmak için köylere giden tüccarlara, kadılar tarafından mani olunmak istendiği, köylülerin ise ürünlerini tüccarlara belirlenen fiyatta satmak istemelerine rağmen bunların engellendikleri, köylüler tarafından Divâna arz edilerek bu haksızlığa mani olunması talebinde bulunmuşlardı.⁸⁵ Gerek ehl-i örfün gerek ise ehl-i şer'in, köylülere ürünlerini sattırmak istemeyişlerinde kendi çıkarlarını düşünmeleri etkili olmuştu. Bu hususta Vulçitrın'a bağlı köylerde ki ekinlere kadılarca el konulmuş. Bu şekilde köylüler haksızlığa uğratılmıştı.⁸⁶ Adeta köylülerin bir geçim kapısı gibi görünmesi⁸⁷, tarım alanlarının terk edilmesinde oldukça etkili olmuştu. Böylece tarımsal üretim düşmüş, köyler viraneye dönmüştü.

Köylüler, ürünlerini hasat edip köprüden geçmek istedikleri zaman tahsildarların kendilerinden kanunsuz olarak akçe aldıklarını Divâna şikâyet etmişlerdi.⁸⁸ Köy yerlerinde bağ veya tarlalarda ürünlerini hasat eden köylülerin kaza yerlerine gidip ürünlerini satmak istemeleri bazı kötü niyetli ehl-i örf tarafından engellenmişti. Bu durumun asıl sebebi ise köylülerin ürünlerine çeşitli gerekçelerle el koyarak haksız kazanç sağlamak istemeleriydi. Köylüler bir taraftan görevini kötüye kullanan bazı devlet memurlarının zulmü altında baskı görürken diğer taraftan da devlete nakdi olarak ödemek zorunda oldukları vergileri vermeleri için ürünlerini satmak zorundaydılar.⁸⁹ Bu hususta köylüler çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardı. Şöyle ki köylüler ürünlerini kazalara satmaya götürdüklerinde pazar yerinde darp edilerek dövülmüşlerdi.

⁸⁵ BOA MD 27, h. 867, s. 363.

⁸⁶ BOA MD 27, h. 906, s. 378.

⁸⁷ Savaş Yılmaz, a.g.t., s. 241.

⁸⁸ BOA MD 23, h. 80, s. 39.

⁸⁹ Huricihan İslamoğlu, a.g.e., 91.

Bu husus hakkında Larende ve Gafiryad kadısına gönderilen hüküm de Larende'ye yakın (?) bir köyde mahsulünü pazara götüren köylünün, nahiye halkından birisi tarafından dövüldüğü ve bu olayın nahiye halkı ile köylüleri karşı karşıya getirdiği belirtilmişti. Olayın uzaması neticesinde subaşı tarafından köylülerin ihtiyaçlarını karşılamak için nahiye pazarına gidip alış veriş yapmalarına mani olunduğu bu sebeple köylülerin mağdur edildiği, yaşanan mağduriyetin ortadan kaldırılması emredilmişti.⁹⁰

Üretim ve arzda önemli bir yere sahip köylüler sistem içerisinde kolektif bir yapıya sahip olmayışlarından dolayı ürünlerini pazar yerlerine götürüp satmalarında bazı sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Köylülerin gerek ürünlerini pazarlamalarında gerek ise ulaşımda sorunlar yaşamalarının iki ana sebebi bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi ulaşım imkânlarının zor ve pahalı olması iken ikincisi ürünlerin pazarda satılması için köylülerin ellerinde yeterince sermayelerinin olmayışydı.⁹¹ Her ne kadar XVI. yüzyılda gerek kentlerde gerekse ise kır yerleşkelerinde paranın kullanımında zorluklar⁹² olmasa da köylülerin ellerindeki ürünleri pazarlayacak ana sermayeleri bulunmamaktaydı.

Yukarıda bahsedildiği gibi gerek ehl-i örfün gerek ise ehl-i şer'in, köylülerin ürünlerini satmalarında zorluklar çıkarmaları; kentten köylere doğru para akışının inkitaya uğramasına da sebep olmuştu.

Merkezi Yönetimin Köylülerin Sorunlarına Karşı Aldığı Tedbirler

Merkezi yönetimce, köylülerin ve köy hayatının devamı oldukça önemliydi. Osmanlı Devleti, tebaanın herhangi bir kıtlıkla karşılaşmaması için tarımsal üretime oldukça önem vermişti. Bu bağlamda "*vazifesi ibâdullâhın terfih-i ahvâli olan bir devlet*"⁹³ ciddi tedbirler alarak tebaasının mağdur olmaması için mücaadele etmek zorundaydı. Bunun yanı sıra XVI. yüzyılın ikinci yarısında devletin en önemli gelir kalemleri arasında yer alan tarımsal alanda elde edilen

⁹⁰ BOA MD 57, h. 375, s. 143.

⁹¹ Mehmet Genç, a.g.e., s. 46.

⁹² Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Baskı, İstanbul 2013, s. 26.

⁹³ Hasan F. Yılmaz, a.g.e., s. 116

aynî ve nakdî vergiler gelmekteydi. Bu bağlamda Merkezî yönetim, reâyânın taşradan, Divâna sundukları arzlara binaen derhal tetkikat başlanması için ilgili yerin ehl-i örf ya da ehl-i şer'ine fermanlar, beratlar gönderip köylülerin zulme uğramaması için en üst seviyede önlemler alınmasını emretmişti. Bu bağlamda görevlerini suiistimal edenlere karşı idarî, malî gibi cezalar verilmişti. Bu durumu Divân-ı hümâyûndan taşraya gönderilen hükümlerin son kısımlarında yer alan, yasaklara uymayanların isimlerinin yazılıp gönderilmesi⁹⁴ ibaresinde görmekteyiz. Bu hususta Konik yaylasında reâyâ ve berâyânın huzurunu bozup canına, malına ve ırzına tecavüz edenlerin yakalanıp bu mücrimlerin haklarından gelinmesi için kadıya gönderilen hüküm dikkat çekmektedir. Hükümde fesat ve şenaati tespit edilenlerin derhal yakalanarak haklarından kanunen gelinmesi emredilmişti.⁹⁵ Anadolu beylerbeyine gönderilen hüküm de ise ... ceza u sezaları viresin. Bu hususta tamam-ı hakk üzre olup ehl-i fesada himayet olunmaktan kendu hallerinde olanlara dahl olunmaktan hazer eylesin.⁹⁶ ve ... muktezayı şerî şerif üzre haklarından geldirüb ihmal u ihmal olunmağla ehl-i fesad ruhsat bulub kimesnenin malına ve canına zarar iriştirmekten hazer eylesin⁹⁷ denilerek suçları tespit edilenlere hak ettikleri cezaların verilmesi ve suçluların korunmaması gerektiği üzerinde özellikle durulduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra masum insanlara dokunulmaması gerektiği, kamu düzenini bozanların korunup kollanmamasına, taşradaki görevlilere emredilerek reâyânın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasına önem verilmişti.

Ehl-i örf ya da ehl-i şer' tarafından İstanbul'un zahire ya da et ihtiyacının karşılanması hususunda köylülere zulüm yapıldığı Divâna şikâyet edilmesi üzerine; *"...Vilayeti Anadolu kadılarına gönderilen hüküm de koyun vesair zahire almağa varıb akçe ile narh-ı ruzî zahire ve koyun almalu olduklarında hılaf-ı şerî kimesne-i dahl ittirmeyub..."*⁹⁸ denilerek İstanbul'un ihtiyacı zahire ya da et ihtiyacının karşılanırken bu bahane ile köylülere zulüm yapılmaması gerektiği, alınan yiyeceklerin günlük bedeli neyse o fiyat üzere fiyatlandırılmasına dikkat

⁹⁴ BOA MD 23, h. 80, s. 39.

⁹⁵ BOA MD 23, h. 86, s. 42.

⁹⁶ BOA MD 23, h. 136, s. 65.

⁹⁷ BOA MD 23, h. 259, s. 128.

⁹⁸ BOA MD 24, h. 600, s. 225.

edilmesi ve köylülerin mağdur edilmemesi üzerinde durulmuştu. Bunun gibi Merkezî yönetim, taşradaki ehl-i örf ile ehl-i şer' tarafından yapılan haksızlıklara karşı da ikaz mahiyetinde hükümler sadır etmişti. Bu bağlamda Divâna, köylüler arzlar sunarak özel mallarına ehl-i örfün el koyarak mağdur edildiklerini arz etmişlerdi. Şöyle ki Karahisar-ı Sahib ve Sefer-i Hisar kadılarına gönderilen hüküm de köylülerin ellerinde mülknâme ile vakıfnâme olmasına rağmen sipahi ve hisar erleri tarafından mal ve mülklerine el konulduğunu, bu şekilde kendilerinin mağdur edildiklerini divâna arz ettikleri belirtilmişti. Bu husus hakkında köylülere ait bağ, bahçe ile mülklere kanun gereğince dokunulmaması gerektiği ve emri dinlemeyenlerin isimlerinin yazılıp başkente gönderilmesi emredilmişti.⁹⁹ Kanuna aykırı davranıp köylülerin taşınır taşınmaz mal ve mülküne el koyanlar hakkında gerekli adlî işlemler yapılarak haklarından gelinmişti.

Merkezî yönetim sınırdaş köyler arasında yaşanan sınır sorunlarının Divân-ı hümayûna, köylülerin arz etmeleri nedeniyle köy sınırlarının tespitinde oldukça dikkatli davranılması gerektiğini taşradaki görevlilere emretmişti. Bu bağlamda köy sınırlarını belirleyen alâmetlerin yeniden dikilip bozulan köy sınırlarının belirlenmesine ve o köylerde yaşayan güvenilir insanlardan bazılarını müracaat edilerek bilirkişi olarak görüşlerinin alınmasına, taşradaki gerek ehl-i şer'e gerekse ehl-i örf'e belirtmişti.¹⁰⁰ İki sınırdaş köy arasında yaşanan, sınır sorunun çözümünde köylerdeki güvenilir insanlara iki köy arasında eski sınırın nerede olduğunun sorulmasında, Merkezî yönetimin, reâyânın/köylünün görüşünü alınmasını istemesinde köyler arasında bozulan sınırların tespitinde sorumlu devlet memurlarının herhangi bir suiistimal yapmalarını engellemek istemesi etkili olmuştur. Aynı zamanda da bu uygulamayla Merkezî yönetim, köylülerin şahadetine önem verildiğini göstermiştir.

Köy sınırlarının belirlenmesine oldukça önem veren Merkezî yönetim, taşradaki ehl-i şer' ile ehl-i örf'e gönderdiği hükümlerde, kamu huzur ve güvenliğini bozanlara ağır cezalar verilmesini de emretmişti. Verilen cezalar arasında da bazen sürgün cezaları yer almıştı. Bu bağlamda "...ehl-i fesadların kayd u tebdil Kıbrıs'a gönderesin ve teslim

⁹⁹ BOA MD 24, h. 643, s. 242.

¹⁰⁰ BOA MD 48, h. 930, s. 314.

*olduğuna temessük idub dergâh-ı muallâma gönderesun.*¹⁰¹ denilerek suçlulara sürgün cezası verilmiştir. Merkezî yönetim sadece suçlulara sürgün cezası vermeyip aynı zamanda suçluların aileleriyle sürgüne tabii tutarak ağır cezalar vermişti. Şöyle ki “...reâyâyâ zulm u teaddileri olduğu vakî ise tayfe-i mezburenin bellu başlu olan ehl-i fesadı ele götürüb ehl-ü iyalleriyle yarar ademlere koşub Kıbrısa sürgün idüb”¹⁰² şeklindeki ceza, sürgün cezasının geniş kapsamlı tutulduğunu göstermektedir.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Merkezî yönetimce, reâyâyâ/köylülere haksızlık yapanlar, adil bir yargılamanın ardında suçları kesinleşmiş ise çeşitli cezalara çaptırılmışlardı. Şöyle ki idarî ve malî cezalar da verilerek suçlular, devlet kapısından uzaklaştırılmıştı. Bu bağlamda Anadolu beylerbeyine gönderilen hüküm de “...mezkurun çavuşluk gedüğünün ahire tevcih idüp”¹⁰³ şeklindeki ifade de görevini kötüye kullanan ehl-i örfe idarî cezanın verildiği anlaşılmaktadır. Burada sadece idarî ceza verilmekle kalınmamış, suçluya aynı zamanda malî ceza da verilmiştir. Çünkü görevini suiistimal ederek kaybeden devlet memuru elde ettiği bütün idarî ve malî kazançları da kaybetmekteydi. Bu bağlamda “...kemâkân niyabetden ref’ idüb min ba’d kısmete vesair davaya ... dahl itdirmeyesin...”¹⁰⁴ hükmü verilerek naibin görevine son verildiği ve davalarda elde ettiği gelirlerini de kaybettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, kanunnamelerle tebaa ve devlet memurlarının (ehl-i örf ile ehl-i şer’) uyması gereken kuralları belirleyerek kamu düzenini sağlamaya çalışmıştı. Bu hususta Merkezî yönetim, köylülerin arz/şikâyetlerine binaen yaptırmış olduğu teftiş ve tahkikat neticesinde suçları kesinleşenlere derhal idarî, malî cezalar vererek haksızlıkların önüne geçmeye çalışmıştı. Merkezî yönetim, kanun gücüyle almış olduğu bu önlemlerin yanı sıra köylülerin sorunlarının çözüme kavuşturmak için amme hizmetlerini de yerine getirmek için gayret sarf etmişti.

¹⁰¹ BOA MD 23, h. 111, s. 53.

¹⁰² BOA MD 23, h. 389, s. 184.

¹⁰³ BOA MD 23, h. 166, s. 82.

¹⁰⁴ BOA MD 23, h. 470, s. 622.

Merkezî yönetim özellikle kırsalda yaşanan su sorunlarının çözüme kavuşturulması için su yataklarının temizlenmesi ve köprülerin bakım ve onarımın yapılmasına oldukça dikkat etmişti. Bu bağlamda Drama kadısına gönderilen hüküm de Karasu Yenicesi köprüsünün tamir edilmiş olduğunu ancak köprünün gözlerinin kum ve ağaç kütükleriyle kapanması sebebiyle buraların temizlenmesini ve bu hizmet için iki kişinin görevlendirilmesini, böylece suyun yok yere heba olmasına mani olunarak reâyânın istifadesine sunulmasını emretmişti.¹⁰⁵

Merkezî yönetim, köylülerin tarımsal faaliyetlerinde tarımsal rekoltenin düşmesinde iklimsel koşullar gibi etkili olan haşerelerle mücadelede de bazı önlemler almıştı. Özellikle çekirge istilasına karşı çekirge yumurtalarının yakılmasını, çekirgeyle beslenen kuşların, çekirge istilasında ki yerlere gönderilmesini, çekirge suyunun kullanılmasını sağlamıştı.¹⁰⁶ Ancak alınan bu önlemler oldukça sınırlı kaldığı için köylülerin rekolte kayıplarına mani olunamamıştı.

Köylülerin gündelik hayatta karşılaştıkları sorunlara çözümler arandığı gibi kötü niyetli köylülerden bazılarının suiistimallerine karşı da Merkezî yönetimce önlemler alınmıştı. Osmanlı Devlet'inin tarım politikasının nirengi noktasını tarım alanlarının ekilip biçilmesi ile bu yerlerin denetimi oluşturmaktaydı. Bu sebeple topraklarını ekip biçmeyen köylülere, devletin yaptırımları ağır hükümler taşımaktaydı. Bu şekilde Merkezî yönetim, hem vergiler yoluyla kazancının devam ettirmeyi amaçlamış hem de tarımsal üretimin devamını sağlayarak herhangi bir darlığın/kıtlığın yaşanmasına mani olmayı amaçlamıştı. Bu bağlamda Bosna beyine gönderilen hüküm de *"...reâyâ ola kadimden ziraat olunur yerleri çayır koduklarında sipahi mağrifeti ile komuyub ziraat olunurken üç yıl alettevalî bila mani boz ve hali komuşlar ise sipahinin mahsuline gadr eyledikleri ecilden ol asiler tapuya mustehak olur."*¹⁰⁷ burada köylülerin tarımsal üretimde bulunmasının belli şartlara bağlı olduğu ve toprağını üç yıl ekip biçmeyenlerin topraklarının alınacağı belirtilmektedir. Yani Merkezî yönetim gelirlerinin azalmaması ve köylülerin asude-i halde kalıp üretime devam etmelerini sağlamaya çalışmıştı. Bu bağlamda Budun'da ki Vezir

¹⁰⁵ BOA MD 23, h. 310, s. 150.

¹⁰⁶ Zafer Karademir, a.g.e.,76.

¹⁰⁷ BOA MD 24, h. 89, s. 30.

Mustafa'ya gönderilen hüküm de “...*Havassı hümayun varoşlarında ve köylerin ber vechi iltizam umena ve ummal zabt idub zulm u teaddilerinden reâyâ peymal u perakende olup niçe köyler ve varoşlar harab kalub cizyeye noksan...*”¹⁰⁸ ibaresinde tahsildarların zulmünden köylülerin yerlerini terk ederek üretimde bulunmadığı bu sebeple devlet hazinesinin gelirlerinde bir kayıp olduğu açıklanmaktadır. Tahsildarlar hakkında Divâna yapılan sayısız şikâyetlere binaen Merkezî yönetim vergilerin kanunla belirlenen oranda köylülerden alınmasını, “...*kanun üzre mevacic alınub ziyade bri akçe alınmayub alunduğı takdirce ziyadesi ashabına redd olunmasın.*”¹⁰⁹ emrederek tahsildarların görevlerini kötüye kullanmamalarına dikkat çekmiştir. Bu şekilde Merkezî yönetim, köylülerin herhangi bir suiistimale uğramalarını önlemeye çalışmıştı. Nihayetinde adlî, malî ve cezaî tedbirlerle üretimin mihenk taşıını oluşturan köylülerin arzları dikkate alınmıştı. Böylece üretimin en önemli sacayağını oluşturan köylerin huzurla üretime devam etmeleri sağlanmaya çalışılmıştı.

Köylülerin kaza yerlerinde karşılaştıkları olumsuzlukları önlemek için bazen köy yerlerinde de pazarların kurulmasına izin verilmişti. Bu şekilde hem köy ekonomisinin canlanması sağlanmış hem de köylüler ile şehirliler arasında ortaya çıkacak sorunlar çok aza indirilmek istenmişti. Bu bağlamda köylüler elde ettikleri ürünleri satmak için sadece kaza ve nahiyelere gitmek zorunda kalmamışlardı. Huricihan İslamoğlu Karahisar-ı Demirli nahiyesine bağlı bir köyde, pazar vergisinin alındığını belirterek.¹¹⁰ köy yerlerinde pazarların kurulduğunu bu şekilde ticaretin yerelde canlandırılmaya çalışıldığını ve pazar kurulan yerler ile civarındaki köylülerin ihtiyaçları yerinde sağlanarak köylülerin nakit ihtiyacının karşılandığını belirtmişti.

Köylüler, gerek beşerî gerek ise doğal sebeplere bağlı sorunlar yaşadıklarında taşranın çeşitli nedenlerle sorunlarını çözememeleri halinde sığınma kapısı olarak devletin en yüksek yasama, yürütme ve yargı erkini elinde tutan Divâna müracaat ederek haklarını arayıp mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdi. Bu bağlamda Merkezî yönetim, köylüsünü gerek ehl-i örf gerekse ehl-i şer'in herhangi bir

¹⁰⁸ BOA MD 26, h. 292, s. 114.

¹⁰⁹ BOA MD 70, h. 30, s. 18.

¹¹⁰ Huricihan İslamoğlu, a.g.e., 236-237.

suiistimallerine karşı korumuş, ¹¹¹ adaletle yönetip güvenliğini sağlamaya çalışmıştı. ¹¹² İklimsel koşullara bağlı yaşanan sorunlara karşı da köylülere tohumluk yardımı, vergi affı gibi kolaylıklar sağlanmıştı.

Tarımsal alanda yaşanacak üretim ile tüketim arasındaki bir dengesizliğin yaşanması ise darlığın ya da kıtlığın yaşanmasına yol açmaktaydı ¹¹³. Bu sebeple üretimin nirengi noktasında bulunan köylülerin hakları ve korunması kânunnâmelerle garanti altına almıştı. ¹¹⁴ Merkezî yönetimin teftiş, tahkikat yetkisini kullanarak taşrada yapılan arzlara bir karara bağlamıştı. Buna rağmen devletin kendisi bizzat üretimin içerisinde olmayıp üretim ile tüketimin kontrolünü yapmıştı. ¹¹⁵ Devletin teftiş ve denetim mekanizmasını işler halde tutmasının yanı sıra köylülerin sistemli ve örgütlü bir yapıya sahip olmayışları tarımsal alanda sorunların sürüp gitmesine sebep olmuştu. ¹¹⁶

Sonuç

Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının belirlenmesinde önemli bir yere sahip olan köylüler, üretimden pazara kadar geçen süreçte bazı zorluklarla karşılaşmışlardı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında tarım ve tarıma bağlı iş kolları ekonomik hayatta ciddi bir güç oluşturmuştu. Tarım temelli bir ekonomik yapıya sahip olan ve nüfusunun büyük bir çoğunluğu köylerde yaşayan, Osmanlı Devleti'nde tarım alanlarının kontrol edilmesi elzem olmuştu. Tarımsal faaliyetlerin merkezinde yer alan reâyâ/köylü, tohumu toprakla buluşturduğu andan itibaren gerek iklimsel faktörlerden gerekse beşerî nedenlerden kaynaklanan bazı olumsuzluklarla mücadele etmek zorunda kalmıştı.

Köylülerin elde edecekleri ürünler üzerinde ne zaman ve ne oranda vergi ödeyecekleri kanunla belirlenmişti. Devletin alacağı vergilerin haricinde bazı işgüzar devlet memurlarının (ehl-i örf ile ehl-i şer'), ikinci bir vergi toplayıcı olarak keselerini doldurmaları yani yasal olmayan yollarla vergiler almaları, köylüleri tarımsal üretimde çıkmaza

¹¹¹ Karen Barkey, a.g.e., s.28.

¹¹² Sam White, a.g.e., s. 71.

¹¹³ Mehmet Genç, a.g.e., s. 59.

¹¹⁴ Sam White, a.g.e., s. 73.

¹¹⁵ Zafer Karademir, a.g.e., 28.

¹¹⁶ Karen Barkey, a.g.e., s.45.

sokmuştu. Devlet memurlarının yanı sıra köylülerin, eşkıyalar ve konar-göçerlerle de sorunlar yaşamaları, köylerde üretim sürecinin sorunlu olmasına yol açtığı gibi üretim üzerinde güvenliğin ne denli belirleyici olduğunu da ortaya koymaktadır.

Osmanlı köylülerinin belirli topraklar üzerinde bir çift öküz ve sabanla yapmış olduğu tarımsal faaliyetlerini hiç kuşkusuz belirleyen ana faktör ise iklimsel (kuraklık, sel gibi) koşullar oluşturmuştu. Köylü ailelerinin atadan kalma, doğma öğretilerle tarım arazilerini ekip biçmeleri, kendilerini ve kullandıkları tarım araç ve gereçlerini geliştirememeleri, hasat zamanında beklenen hâsılatı alamamalarına sebep olmuştu. Ayrıca köylüler arasında bir birliktelik de bulunmamaktaydı. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nde tarım arazileri üzerinde istenilen oranda ürün alınmasına mani olmuştu.

Osmanlı Devleti, köylülerin gerek iklimsel faktörlerden gerekse beşerî nedenlerden kaynaklanan sorunlarına, Divâna yapılan arzlarla binaen çözüm yolları aramıştı. Çünkü Osmanlı malî yapısının nirengi noktasını tarım arazilerinden aldığı vergiler oluşturmaktaydı. Bu sebeple toprakların ekilip biçilmesine oldukça önem vermişti. Merkezî yönetim vergilendirilen köylülerin, topraktan kopmamaları, köylerin viraneye dönmemesi için özellikle çaba sarf etmişti. Bu bağlamda tahsildarların, kanunun vaz' ettiği şekilde vergileri tahsil etmelerini teftiş ettirerek köylülere haksızlık yapılmasını önlemeye çalışmıştı. Alınan önlemlere rağmen tahsildarların görevlerini suiistimal edip köylüleri gelir kapısı olarak görmelerine tam anlamıyla mani olunamamıştı.

Merkezî yönetimin tarım alanlarının ekilip biçilmesine, köy hayatının sürmesi ile vergi konusundaki hassasiyetinin, köylülerin bir dönüm arazide elde edebilecekleri ürün miktarını artırılmasına yönelik ciddi bir çalışmalar ile köylülerin yapısal sorunlarına çareler bulunmaya yönelik olmayışı dikkat çekmektedir. Bunun gibi tarım alanlarını iyileştirip ürün kalitesini ve birim alanda elde edilecek oranın artırılmasına yönelik çalışmaların yapılmayışı, Merkezî yönetimin tarımda reformist yaklaşımlarda oldukça uzak olduğunu göstermektedir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında gerek Merkezî yönetim gerek ise köylüler, konum ve statülerini sürdürerek yenileşmenin kapısını

aralayamamışlar ve içerisinde buldukları sorunlara çözüm yolları üretememişlerdi. Osmanlı Devleti toprak ve tahsildar bağlamında kalarak köylülerin yapısal sorunlarına çözüm bulamamış, sermaye ile vergi bağlamından çıkamamış ve tarımsal sorunların üstesinden gelememişti. Yani tarımda reformist politikanın öncülüğünü yapamamıştı. Bunun gibi toprak üzerinde kiracı konumunda bulunan, sermayesi bir çift öküz ile saban olan, iklimsel faktörlerle mücadelede yetersiz kalan, kullandığı araç ve gereçleri iyileştirmek için çapalamayan köylüler, üretimden pazara karşılaştığı sorunları da çözmekte yetersiz kalmışlardı.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA MD **23**: 31, 37, 39, 42, 53, 65, 78, 82, 103, 128, 149, 184, 391, 607, 613, 622.

BOA, MD **24**: 23, 24, 30, 103, 225, 242, 311.

BOA, MD **26**: 87, 114, 291, 308.

BOA, MD **27**: 23, 62, 292, 293, 305, 327, 307, 363, 378.

BOA, MD **28**: 42.

BOA, MD **48**: 92, 132, 172, 314.

BOA, MD **54**: 18.

BOA, MD **57**: 143.

BOA, MD **67**: 44.

BOA, MD **68**: 26.

BOA, MD **69**: 27, 66-2, 223, 235, 240.

BOA, MD **70**: 18. 61.

BOA, MD **71**: 8.

BOA, MD **72**: 214, 259.

BOA, MD **73**: 30, 31, 87, 157, 263.

Kitap ve Makaleler

ALBAYRAK, S., *Budin Kânunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973.

BARKAN, Ö. L., *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler – Makaleler*, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer), İstanbul, 2000.

BARKEY, K., *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev.: Zeynep Altiok, (II. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

GENÇ, M., *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (XI. Basım), Ötügen Yayınları, İstanbul, 2014.

TURAN, G., "XVI Yüzyılda Uşak Kazası", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, Cilt III., Kısım III., Ankara, 1999, ss. 1365-1388.

KARADEMİR, Z., *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)*, Kitap Yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 2017.

KARTA, N., "Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Kredi ve Faiz Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme", *JASSS*, 2018, Sayı: 69, ss. 381-395.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Yay. Haz.: Yusuf İhsan Genç vd., Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2010.

İNALCIK, H., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

İSLAMOĞLU, H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖZ, M., "Tarımda Verimlilik Problemi XVI. Yüzyılda Uşak Kazası", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, Cilt III., Kısım III., Ankara, 1999, ss. 1643-1649.

ÜNAL, M. A., *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2012.

ŞAHİN, H., "Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisinde İktisadi Kontrol Araçları", *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, V/10 (2014), ss. 163-186.

TABAKOĞLU, A., *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, Bayrak Matbaası, İstanbul, 2005.

YILMAZ, H. F., *16. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinde Piyasa'nın Karşıtı Pazar*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2012.

YILMAZ, S., *III. Murat Döneminde Divân-ı Hümâyûn Gündeminde Osmanlı Köyü ve Köylüsü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017.

WHITE, S., *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.

Kitap Tanıtımı/Book Review: Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, Çev. Feray Coşkun, İstanbul: Doğan Kitap, Haziran 2017.

Kadir Aydın*

2013 yılında Cambridge University Press tarafından “*The Arabs of the Ottoman Empire 1516-1918: A Social and Cultural History*” adıyla İngilizce olarak yayımlanan kitap, 2017 yılında Türkçe’ye “*Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*” adıyla çevrilmiştir. Yazar tarafından çalışmanın amacı Osmanlı sultanlarının Arap tebaasının -sıradışı bir metropol olan- İstanbul’la ilişkilerini nasıl gördüklerini inceleyerek bu konuda devam eden tartışmaya katkı sağlamak olarak ifade edilmiştir. Osmanlı yönetimini Arap topraklarında sağlamlaştırmaya yardım eden koşulların neler olduğu sorusu yazar tarafından kitap boyunca irdelenmekte ve bu hususta birtakım çıkarımlara varılmaktadır. Milliyetçiliğin yayılmasına kadar olan süreçte Sünni Müslüman Arapların kendilerini işgal edilmiş bir halk olarak tanımlamadığı ve Osmanlı yönetimini benimsemek ve içselleştirmek adına çok fazla sebeplerinin olduğu yazar tarafından sık sık dile getirilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap tebaası, Osmanlı kültürünü yabancı bir kültür olarak değil, Osmanlının ve Arapların paylaştığı ortak bir çizgi olarak görmektedirler.

Bu çerçevede kitap giriş bölümünün yanı sıra yedi bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar Arapların tarihi imgeleminde Osmanlı İmparatorluğu’na dair ikircikli bir tutumun olduğu tezini ileri sürmektedir. Yazar bu hususta durumu iki farklı örnek ile ele almaktadır. Osmanlı döneminden kalan Ecyad Kalesi’nin 2002 yılında Suudi yönetimince yıkılması karşısında Türkiye’nin tutumu Arap yorumcular tarafından 1918’de Türklerin Arap Yarımadası’nı kaybetmesinin kuyruk

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 1kadiraydin@gmail.com.

acısı olarak nitelendirilmiştir. Ancak 2010 yılında Gazze'ye yardım götürülen Mavi Marmara gemisinin uluslararası sularda İsraili askerler tarafından basılması sonucunda Türk vatandaşlarının hayatını kaybetmeleri ve sonrasında bu olaya Türkiye tarafından verilen tepki Türkiye lehine Arap sokaklarında olumlu bir tablonun oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca "Arap Baharı" sırasında Türkiye'nin göstericilerin yanında yer alan tutumu Türk imajının bölgede artmasına neden olmuştur. Yazara göre bu iki olaya karşı verilen farklı tepkiler Osmanlı hanedanını Arap tebaasına bağlayan karmaşık ilişkiler ağı ve imparatorluğun tarihi mirasının dünya sahnesinden kaybolmasından bu yana Arap entelektüellerin art arda gelen kuşaklarınca nasıl yapılandırıldığıyla ilgilidir. 16. yüzyıldan, Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dört yüzyıllık süre boyunca Osmanlı'nın hem kültürel hem de siyasi nüfuzu Arap topraklarında etkin olmasına rağmen 20. yüzyıl Arap tarihçileri, Osmanlı dönemini nadiren olumlu bir şekilde sundular. Yüzyılın büyük bir kısmı boyunca hâkim siyasi söylem Arap milliyetçiliğiydi ve Arap tarihçileri bu retorik kurgu içerisinde Arap halklarının geçmişini basit bir denkleme indirgediler: Türkler efendi, Araplar ise onların tebaası idi. Milliyetçi tarihçiler Osmanlı İmparatorluğu'nu Arap topraklarında yabancı bir işgalci olarak gördükleri için, atalarının da aynı şekilde hissettiklerini varsaydılar. Oysa milliyetçilik fikrinin yayılmasından önce Araplar Osmanlı'yı bir dış güç olarak görmemekteydi ve bu durum da kendilerinin Osmanlı ile kader birliği yapmasının nedenlerinden birini teşkil etmekteydi. Yazara göre, Osmanlı'nın Arap tebaasının imparatorluğun çıkarlarına uygun hizmet etmesinin sebeplerinden hiçbiri ortak dini kimlikten daha etkili değildi ve Osmanlı yönetimini Arap topraklarında sağlamlaştırmaya yardım eden şey devletin geleneklere olan müracaatıydı. Ayrıca İslam'ın siyasi bir ideoloji olarak icrası Arap toplulukları söz konusu olduğunda çok önemliydi. Giriş bölümünde Masters, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih yazımında Arap yazarların etkisini ele almaktadır. Yazar, ayrıca Osmanlı İmparatorluğu için klasik olarak kabul edilen ve birçok tartışmalara neden olan kuruluş, yükselme, gerileme, canlanma ve çöküş paradigması yerine erken modern ve modern gibi bir dönemlendirme paradigmasını tercih etmektedir.

Giriş bölümünün ardından "*Arap Topraklarında Osmanlı Saltanatının Kuruluşu ve Bekası 1516-1798*" başlıklı birinci bölümde Masters, genel

olarak Osmanlı sultanlarının yönetimlerini bugün “Arap Dünyası” olarak adlandırılan bölge üzerinde nasıl kurduklarını ele almaktadır. 18. yüzyıl ile birlikte merkezi hükümetin gücünün yerel aktörlere devredilmesi ile birlikte ortaya çıkan siyasi gelişmeler de bu bölümde incelenmektedir. 18. yüzyılda neredeyse tüm Arap eyaletlerinde sultanın otoritesinde bir azalma söz konusu olsa da sultan, hükümdar olarak meşruiyetinde rakipsizdi. Bu yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin etkisinin azalmasına rağmen Arap topraklarında Osmanlı yönetiminin nasıl devam ettiği sorunsalı üzerinden meseleye yaklaşan yazar, Osmanlı yönetiminin ilk yüzyılında tesis ettiği kurumların bu hususta büyük payı olduğunu ileri sürmektedir. Daha da önemlisi, Sünni Müslüman seçkinlerin gönüllü bir şekilde Osmanlı sultanlarının meşruiyetini tanımaları ve bölge seçkinlerinin Osmanlı hanedanıyla kurdukları gönüllü işbirliği Osmanlı hâkimiyetinin bölgede devam etmesini sağlamıştır. Bu bölüm, ayrıca “modern çağın” siyasi gelişmelerinin tartışılacağı sonraki bölümlere zemin hazırlamaktadır.

“*Osmanlı Yönetiminin Kurumları*” başlıklı ikinci bölüm erken modern dönemdeki Osmanlı yönetiminin kurumlarına odaklanmaktadır. Ayrıca Arapların Osmanlı yönetimini nasıl algıladığı ve zaman içerisinde bu yönetime nasıl adapte olduğu üzerinde duran yazar, Arap âlimler için imparatorluğun meşruiyetinin kilit noktasının Sultanlık kurumunun kendisinde olduğunu savunmaktadır. “Kâfirlere” ve “sapkınlara” karşı Müslüman ordularına komuta eden sultanın meşruiyeti tartışılmamaktaydı. İmparatorluktaki konumlarının güvende olduğunu kabul eden Müslümanlar, Osmanlı kurumlarını çok fazla tartışmadan kabul ettiler. Daha da önemlisi, Arap topraklarındaki Osmanlı idaresi geçmişle radikal bir kopuşa da neden olmadı. Hala bir sultan vardı, mahkemeler şeriatı uyguluyordu ve askeriye tüm seküler otoriteyi kullanmaya devam ediyordu. Ancak Osmanlı çağını önceki yönetimden -Memlük- ayıran iki eğilim bulunmaktaydı. İdeolojik olarak Osmanlılar, Arapça konuşan Sünni elitleri daha önceden hiç olmadığı ölçüde etkilediler. Sultanlık artık daha adil bir rejimin yokluğunda katlanılması gereken bir kurum değildi. Sultanlık, adil bir düzenin kendisi olarak görülmekteydi.

“*Erken Modern Dönemde Ekonomi ve Toplum*” başlıklı üçüncü bölüm, Osmanlı yönetiminin şehirler ve kırsal bölgelerdeki sıradan

insanların hayatları üzerindeki etkisini tartışarak, Arap eyaletlerinin Osmanlı yönetiminin ilk üç yüzyılındaki sosyal ve ekonomik yapısını ele almaktadır. Bu bölümde Masters, geleneksel elit aileler olarak tanımladığı ayanların birçok Arap şehrinde Osmanlı yönetimine aracılık eden güç simsarları olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Bir ayan çağının olup olmadığı sorunsalını merkeze alan yazar ayan kavramını da tartışmaya açmaktadır. Tarihçilerin ayanlığı geniş bir sosyal ve siyasi kategori olarak kabul etmeleri, bu paradigmayı revize etmeyi gerektirmektedir diyen yazara göre, revizyonizmi en çok gerektiren sebep, bu terimin yararlı olabilmesini engelleyecek kadar fazla kişiyi içine alacak şekilde genişletilmiş olmasıdır. Aynı bölümde bir Osmanlı ekonomisinin olup olmadığını da sorgulayan Masters'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi politikalarının iki ideolojik temeli vardı. Bunlardan birincisi, "iyiliği" emretmek "kötülükten" sakındırmak prensibiydi. Bu prensiplerin arkasındaki en önemli şey gelirlerin artmasına veya en azından azalmamasına karşı duyulan istekti. Arap topraklarındaki Osmanlı idaresinin ilk yüzyılında, güvenlik derecesi ve buna eşlik eden refah, potansiyel olarak iki rekabet eden hedefin dengede olduğunu ve sultanın da hem artan gelirlerinin hem de adalet dağıttığı tebaasından aldığı onayın keyfini sürdüğü anlamına geliyor. Ancak imparatorluğun ekonomik durumu 17. yüzyılda kötüye gitmeye başladığında durum değişti. Bu bağlamda, Osmanlılardan önce Müslüman devletlerde yerleşmiş mali gelenek olan iltizam usulü yaygınlaşmaya başladı. Vergi toplama görevinin yerel şahıslara verilmesi, imparatorluğun her yerinde güçlü ayan ailelerinin ortaya çıkmasına ve hem köylülerin hem de loncaların üzerine büyük yükler binmesine neden oldu. Adalet ve gelir ihtiyacı arasında kalan devlet, köylülerin terk ettikleri köylere dönmelerini sağlamak veya ithalatta yaratılan rekabeti karşılamak için loncalar üzerine ekstra vergiler getiren kanunlar yürürlüğe koydu. 18. yüzyıl boyunca bu ve bunun gibi imparatorluğu destekleyen payandalar zayıflasa da imparatorluk ayakta kalmayı başardı.

"Âlimlerin ve Velilerin Dünyası/ Osmanlı Arap Topraklarında Entelektüel Hayat" başlıklı dördüncü bölüm Arap topraklarındaki çeşitli düşünce akımlarını ve bu akımların Arapça konuşan eğitimli Müslüman sınıfların kendi bölgelerinin dışında ortaya çıkan fikirlerle etkilenmesiyle nasıl geliştiğini tartışarak erken modern dönemdeki entelektüel hayata

ışık tutmaktadır. Arap topraklarındaki kültürel üretimin incelendiği bu bölümde yazar, Arap eyaletlerindeki entelektüellerin kültürel bir boşlukta yaşamadıkları, bölge dışında olan gelişmelerin farkında oldukları ve onlara cevap verdikleri hükmüne varmaktadır. Osmanlı hanedanının meşruiyetinin sadece şeriatın savunusuna dayanmadığını aynı zamanda velilerin görünmez dünyasından aldıkları desteğe de dayandığını savunan Masters, Osmanlı sultanlarının velilere verdiği ehemmiyetin Araplar tarafından dikkatle takip edildiğini belirtmektedir.

19. yüzyıl, Araplar ve Osmanlılar arasında bir takım sıkıntı ve sorunlara tanıklık etmiştir. Genel olarak kitabın son üç bölümü modern dönemi yani Osmanlı yönetiminin Arap topraklarındaki kabaca son yüzyılını ele almaktadır. *“İmparatorluk Savaşta: Napoleon, Vehhabiler ve Mehmed Ali”* başlıklı beşinci bölüm 19. yüzyılın ilk otuz yılında Arap topraklarındaki Osmanlı yönetiminin altını oyan etkenleri ele almaktadır. Bu otuz yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu, Mısır, Tunus ve Cezayir üzerindeki etkin kontrollerini kaybetti ve Arabistan'ın kutsal şehirleri ile Suriye'deki eyaletleri kalıcı olarak kaybetmenin eşiğine geldi. Mısır'ın Napoleon tarafından, Mekke'nin Vehhabiler tarafından ve Suriye'nin ise İbrahim Paşa tarafından bu dönemde işgal edilmesi Arap topraklarında Osmanlı idaresine alternatifler olduğunu gösterdi. İmparatorluk İngilizlerin de desteğiyle geriye kalan Arap topraklarında siyasi kontrolü pekiştirmek ve güvence altına almak için büyük reformlara girişti.

“Tanzimat ve Yeniden Osmanlılaşma Dönemi” başlıklı altıncı bölüm reform dönemi olarak Tanzimat dönemine odaklanmaktadır. Sultanın Arap topraklarında kontrolü yeniden sağlamaya yönelik girişimlerinin ele alındığı bu bölümde Masters, 19. yüzyılda oluşan dini ayrılıkları tartışmaya açmaktadır. Bu tartışmanın sonucunda yazar, yüzyılın sonu itibarıyla Arap tebaanın imparatorluk içerisinde kalmaktan başka bir siyasi gelecek hayal edemediğinden dolayı sultanın bir nevi zafer kazandığı sonucuna varmaktadır. Çünkü Tanzimat, Sultanın Avrupa kıtasındaki eyaletlerini onun kontrolü altında tutma konusunda başarısız olsa da, neredeyse yüz elli yıllık aranın ardından Osmanlı hâkimiyetini Arapça konuşulan bölgelerde tekrar kurmada başarılı olmuştu.

Kitabın “ *İlişkinin Sonu*” başlıklı son bölümü sultan ve Arap tebaası arasındaki ilişkinin sona erişini incelemektedir. Masters, bu ilişkinin Arapların Osmanlı yönetimi altındaki dört yüz yıllık ilişkilerini sorguladıkların için değil, sultanlığın onlara dair beklentilerinde değişiklik olduğu için bittiği görüşünü ileri sürmektedir. II. Abdülhamid döneminde Arap eyaletleri hem önceki yıllarda orada yaşananlara hem de o yıllarda imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşanan gelişmelere nazaran oldukça sakindi. Arapların çoğu, kendilerini sultanlarına bağlayan rabita olarak ifade edilen Osmanlılık ideolojisini sorgulamadılar. Bunun yerine, 1908’den sonra İstanbul’daki yöneticilerin Türk milliyetçiliğini benimsemeleri ve merkezi bir imparatorluk hükümeti arzulamaları Türkler ve Araplar arasındaki köklü siyasi ittifakın altını oymaya başladı. Müslüman Arap entelektüeller bu nedenle İslami bir İmparatorluk girişiminin ortakları olmadıklarını artan bir şekilde hissettiler. Sonuç olarak Arapların çoğu imparatorlukla ilişkilerini bitirmek için ne silaha sarıldı ne de bu ilişkiyi korumaya gönüllü davrandı. Masters’a göre İmparatorluğun can çektiği günlerde onlar arasındaki hâkim tavır, öfke değil duygu karmaşasıydı ve İmparatorluk, Arap topraklarında 1918’de, milliyetçi bir duygu seli ile değil, bir askeri ricatın uzun ve acılı iç çekışı ile sona erdi. İmparatorluğun yokluğunda Araplar yeri kolayca doldurulamayacak bir siyasi boşluğa terk edildi.

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili uzun yıllar boyunca yürüttüğü araştırma ve incelemelerinin bir sonucu olarak Bruce Masters tarafından İngilizce olarak kaleme alınan eserin Türkçeye çevirisi oldukça başarılı bir şekilde yapılmıştır. Ayrıca kitabın dili oldukça yalın ve akıcıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap tebaasını sadece siyasi boyutuyla değil sosyal ve kültürel olarak da incelemeyi amaçlayan kitap bu hususta aynı anda birçok noktaya ışık tutmaktadır. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap tebaasının Osmanlı yönetimini benimsemesinin birçok nedeninin olduğunun vurgulandığı eserde, Arap milliyetçiliğinin etkisi altında kalan Arap entelektüellerinin Osmanlı mirasına yönelik olumsuz bir algının ortaya çıkmasında etkili olduğu belirtilmektedir. Masters’ın öğrencilik yıllarında Ortadoğu’da yaşaması, uzun yıllar boyunca Wesleyan Üniversitesi’nde Osmanlı tarihi ve Arap kültürü üzerine dersler vermesi ve farklı ülkelerin arşivlerinden birinci elden kaynaklar kullanması onun çalışmasını daha da önemli hale

getirmektedir. Osmanlı tarihi üzerine binlerce çalışma olmasına rağmen yazarın literatüre kattığı farklı bakış açısı ve üslubu Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap tebaası ile ilişkileri konusundaki devam eden tartışmalara katkı sağlamaktadır.

Kitap Tanıtımı/Book Review: Mehmet Dağlar, İran'da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş: Şah Tahmasb'ın Dinî Siyaseti (1524-1576), İstanbul, 2019.

Ali İcer*

Şah İsmail'den sonra Safevi Devleti doğuda Özbekler, batıda ise Osmanlılar ile büyük sorunlar yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin başında Batı devletlerini korkutan Kanuni Sultan Süleyman gibi bir padişah bulunmaktaydı. Safevi Devleti'nin içinde de en az bu sorun kadar büyük bir sorun olan Kızılbaş boy beylerinin iktidar mücadelesi ciddi bir boyutlara ulaşmıştı. Tahta çıkan Şah Tahmasb henüz 10 yaşındaydı. 52 yıl sürecek olan saltanat döneminde, bütün bu sorunlar ile mücadelesinde dinî siyasetinin önemli bir yeri olduğu inkâr edilemez bir geçektir. Şah Tahmasb, babasına nazaran Şiilik ve dindarlık konusunda daha hassas bir tavır sergileyerek Şiilerin gaipte olan İmamı Hz. Mehdi'nin naibi olarak fakihleri kabul etmiştir. Bu durum, Şii fakihlerin siyasi alanda etkin rol oynamalarında büyük bir katkı sağlamıştır.

Mehmet Dağlar, "Şah Tahmasb'ın Dinî Siyaseti" adlı doktora tezi çalışmasını kitap hâline getirerek bu alanda önemli bir boşluğu doldurma gayreti göstermiştir. Kitabın giriş kısmında, başvuru kaynak eserler tanıtılarak Safevi tarihçilerinin yazmış olduğu eserlerin önemi belirtilmiştir. Kitabın yazılmasında sadece Safevi ana kaynaklarıyla yetinilmediği ve Hindistan hükümdarı Nizâmşâh'ın elçisi olarak İran'a gelen Hurşah b. Kubad el-Hüseynî'nin kaleme aldığı *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah* adlı eser ve yine Babür Devleti Hükümdarı Celaleddin Ekber Şah'ın emriyle yazılan *Târîh-i Elfî* adlı eserden de faydalandığı belirtilmiştir (s.18). Bu eserleri yazarların olayları ya bizzat görmüş ya da görenlerden dinlemiş olmaları da eserlerin önemini ortaya koymaktadır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Iğdır Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yeni Çağ Anabilim Dalı, aicer76@hotmail.com.

Kitabın temel gayesi Şah Tahmasb’ın dinî siyasetini anlatmak olsa da eser; askerî, ekonomik ve idari alanlarda komşu devletlerle mücadeleler hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Örneğin Şah Tahmasb ile Kanuni Sultan Süleyman’ın mücadelesinin Sünni Kürtlere yansımaları, Babür Şahı Hümâyün’un Afgan Şir Şah ile mücadelesinde Şah Tahmasb’ın tutumu, Şah Tahmasb’ın kardeşleri Elkas Mirza ve Sam Mirza ile mücadeleleri gibi konularda da bilgilere eserde yer verilmiştir.

Giriş bölümünden sonra Şah Tahmasb’a kadar Safevi (Erdebil) tarikatı ve devletinin serüveni kısaca anlatılmıştır. Safevilerin Şiiliğe geçiş süreci ile ilgili farklı görüşlere değinilmiştir. Eserde, devletin kurucusu Şah İsmail’in siyasi serüveni, Çaldıran Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler hakkında kısa bilgiler verilerek Şah İsmail’in ölümünden sonra Şah Tahmasb’ın hangi şartlar altında tahta çıktığının anlaşılması sağlanmıştır.

Kitabın birinci bölümünde(s. 37-88) Şah İsmail’in, büyük oğluna Tahmasb ismini Şahnâme’den esinlenerek verdiğine değinilir. Şah Tahmasb’ın şehzadelik ve tahta çıkışının ilk dönemi hakkındaki genel bilgilerden sonra Kızılbaş kabile emirlerinin mücadeleleri anlatılmıştır. Bu kabilelerden Ustacalu, Rumlu, Şamlu, Kaçar, Afşar, Hınıslu, Karamanlu gibi konar-göçerler İran’ın muhtelif yerlerine yerleştirilmişlerdir. Tahmasb’ın tahta geçmesinin ilk yıllarında etkin rol oynayan, askerî ve siyasi yetkileri olan özellikle Rumlu, Ustacalu ve Tekelü kabilelerinin birbiriyle olan mücadelelerinin Kızılbaşlara yönelik tasfiye sürecini başlattığı ve zamanla bu kabilelerin etkinliklerinin azaldığı belirtilmiştir(s.44). Şah Tahmasb, İran’ın yerli ailelerinden olan, bürokrasiden anlayan Fars kökenli kişileri de devletin önemli kademelerine getirdiğini, kendi otoritesini kuramadığından Fars kökenlileri kullanarak Kızılbaşların etkisini kırmayı hedeflediği ifade edilmiştir.

Yine birinci bölümde, Şah Tahmasb’ın şehzadelik döneminde içki gibi dünyevi zevklerden vazgeçerek Seyyid Mîr Hâdî’nin eliyle tövbe ettiği ve daha dindar bir yapıya büründüğü anlatılmıştır(s.71).

“Şah Tahmasb Dönemi İran’da Dinî Hayat ve Şiileştirme Politikaları” adlı ikinci bölümde (s.91-139) Osmanlıların Kızılbaşlara bakışı hakkında bilgiler verilirken Kızılbaşlara atfedilen suçlar da şu şekilde sıralanmıştır:

1. İlk üç halifeye sebbederler.
2. Şeriat ve şeriat ehlini tahkir ederler.
3. Müçtehit imamlara küfredeler.
4. Şah'ın helal saydığını helal, haram saydığını haram sayarlar.
5. İki, zina, afyon kullanımı yaygınlaşmış durumdadır.
6. Mut'a nikâhını caiz görürler.
7. Cuma'yı haram kılarlar.
8. Namazı cemaatle kılmazlar.
9. İlk üç halifeyi meşru saymazlar.
10. Şah'a secde edip, sevap umarlar... (s.100-101)

Bu bölümde değinilen bir diğerk konu da Kızılbaş gelenekleriyle Kızılbaşların Şah Tahmasb'ın üzerindeki baskıları, bu geleneklerin zamanla yasaklanma sebepleridir. Kızılbaş geleneklerinin yasaklanması; kabilelerin inanç yapılarının siyasi otorite karşısında, özellikle İmâmiyye Şiiliğii üzerine inşa edilen devlet anlayışına karşı tehlike arz etmesidir. Bu bölümde Âşûrâ olayına kısaca değinilmiş, bu günün matem olarak anılmasının Safevilerden önce de İran'da var olduğu üzerinde durulmuştur. Devletin kutsal mekânları korumaya yönelik hassasiyetine dikkat çekilirken bu mekânlar hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Özellikle İmamzâde türbelerinden bahsedilirken Ehlibeyt soyundan gelen ve Emevi zulmünden kaçanların serüvenleriyle İran'da yerleştikleri mekânlara dair önemli bilgilere yer verilmiştir.

Şah Tahmasb'ın Şiiliğii yayma politikası içinde, özellikle hayır faaliyetlerinin önemli bir yeri olduğu vurgulanmış, bu faaliyetlerin halkın ihtiyaçlarının giderilmesi, şikâyetlerin dinlenmesi için görevliler atanması vb. olduğu tespit edilmiştir.

Eserin üçüncü bölümünde (s.143-177) Safevi Devleti'nde mevcut olan Sadaret, Şeyhülislamlık, Müderrislik, Nikabet gibi makamlar ve Şah Tahmasb Dönemi'nde bu makamlardaki değışimler anlatılmıştır. Şah Tahmasb'ın özellikle Sadr'ın yetkilerini dinî alanla sorumlu tutmayarak onlara verdiği yetkilerle Şiileştirme programını hızlandırdığı belirtilmiştir. Şiiliğinin yayıcısı olan sadr'ın orduyla savaşa katılarak dualarla manevî destek sağladığından bahsedilmiş, Sadr Mîr Şemseddin Esedullah'ın Tahmasb ile kardeşi Elkas Mirza arasındaki mücadelede savaşa bizzat katıldığı örnek olarak verilmiştir.

Anadolu’da çeşitli bölgelerde yaşayan Kızılbaş kabilelerin dini önderleri olan halifeler de Tahmasb’dan yeni görevler almışlardır. Eserde; Halifelerin, kabileler arasında propaganda faaliyeti yürütüp “nezir” denen vergileri toplaması, Erdebil Tekkesine taraftar kazandırması yanında emr-i bi’l maruf ve nehy-i ani’l-münker görevlerini de üstlenmeleri anlatılmaktadır. (s.170)

Şah Tahmasb’ın din adamları ile ilişkilerinin anlatıldığı dördüncü bölümde (s.181-220) Muhakkık-ı Kerekî, Nimetullah Hillî, İbrahim Kâtîfî, Hüseyin b. Abdüssamed Hârisî ve Mukaddes Erdebîlî gibi Şii âlimlerin eğitim hayatlarından bahsedilmiş, bu fakihler arasındaki görüş ayrılıklarına değinilmiştir. Şah Tahmasb’ın âlimlere verdiği değerle alakalı olarak şu örnek verilmiştir: Şah Tahmasb Mukaddes Erdebîlî’ye verdiği değerden ötürü onun mektubunu ayakta okumuş, sonra da mektubun kefenine yerleştirilmesini emretmiştir. Tahmasb, Muhakkık-ı Kerekî’ye “Naib’ül-İmam” sıfatını vererek onun emirlerine uymayanların melun olduğunu ve cezalandırılacağını ilan etmiştir.(s.196)

Eserde, Şii âlimlerin içinde Şah Tahmasb’ın isteklerine uygun fetvalar vermeyen âlimlerin de olduğu, bunlardan İbrahim Kâtîfî’nin İmam’ın yokluğunda ortaya çıkan câir (zalim) sultanın, İmam’ın makamını gasbettiğini ve Tahmasb’ın da zalim sultan olduğunu, Kâtîfî ile Tahmasb arasında çeşitli anlaşmazlıkların olduğundan bahsedilmiştir (s.202).

Kitabın beşinci bölümünde (s.223-279) Şah’ın dinî gruplara yönelik tutumu anlatılırken Gayrimüslimler, Sünniler ve Şiiliğin içinden çıkmış olan Gulat-ı Şîa, Noktaviler, İsmaililer gibi farklı inanışlar hakkında bilgiler verilmiştir. Yine Şah’ın Babürlüler, Özbekler ve Kürtlerle ilişkilerine de değinilmiştir. Babürlerden bahsederken Babür şahlarından Hümayun’un Afgan Şir Şah’a karşı Şah Tahmasb’ın desteğini almak için Tahmasb’ın da telkinleriyle Şiiliği kabul ettiği, bunda Afgan Şir Şah’ın Ehl-i Sünnet’i ihya etme siyasetinin de etkili olduğu anlatılmıştır.

Şah Tahmasb, Zeydilerin de İmâmîyye Şiiliğine girmeleri için büyük baskılar yaptığı Gilan Hanedanı’nın Zeydi olmasından ötürü Şah Tahmasb ile aralarının açıldığı ve Tahmasb’ın Kızılbaşları Gilan’a göndererek bölge halkına baskı yaptığından bahsedilmektedir (s. 279).

Kitabın son bölümü olan altıncı bölümde (s.283-299) Şiiliğin ortaya çıkıŐı ve İnan’da yayılıŐ serüveni anlatılarak Şah Tahmasb Dönemi’ndeki gelişmelerin daha iyi anlaşılması hedeflenmiŐtir. Bu bağlamda Kerbelâ olayının intikamını almak isteyenlerin alıŐmaları, Emevilerin Arap olmayan Müslümanlara karşı politikaları, Horasan bölgesinde Emevi karşıtı İsmailiye ve Zeydiye gibi Şii mezheplerin ortaya ıkıŐı, Abbasilerin tutumu gibi konular ele alınmıştır.

Eserin son kısmında Muşa’Őalar, Ni’metullahiler, Mar’aŐiler ve NakŐibendiler gibi tarikatlar hakkında bilgi verilerek Şah Tahmasb’ın bu tarikatlara karşı tutumu anlatılmıştır. Özellikle Kazvin bölgesini ŐiileŐtirmek isteyen Şah Tahmasb’ın Kazvin’deki NakŐibendi tarikatının etkisini kırmak için baŐkentın Tebriz’den buraya taŐınmasıyla Şeyh Safi Tekkesi’ne bağlı sfilerin Kazvin’e getirilmesi anlatılmıştır (s.298).

Kitaptan anlaŐıldıđı üzere Tahmasb’ın devleti ŐiileŐtirmesi esnasında en büyük destekçisi, Arap coğrafyasında Şiilerin merkezi olan Hille, Necef, Kerbelâ ve Lübnan gibi yerlerden İnan’a gelen ulema olmuştur. Bu fakihlere verilen görevler ile Şii kültürü ve anlayışı, İnan’ın her tarafına yayılmaya başlamıştır. Şii Arap fakihlerin Şah İsmail tarafından İnan’a davet edilmesi Tahmasb Dönemi’nde de devam etmiştir. Bu âlimlerin yetersiz kalması neticesinde Tahmasb tarafından İnanlı seyyidlere devlet kademesinde yer verilmeye başlanmıştır. Tahmasb, toplum nezdinde meşruiyetini sağlamak için seyyidlerin sosyal konumuna zen göstererek halk arasında itibarını korumaya çalışmıştır. Tahmasb Dönemi’nde Sünni tarikatlar olan NakŐibendilerin yanı sıra Şii tarikatlar olan Muşa’ŐaŐiler, Mar’aŐiler gibilerine de baskı uygulanarak İmâmiyye Őiiliđini benimsemelerine çalışılmıştır (s.306-307).

Kitapta Şah Tahmasb’ın kiŐiliđi hakkında verilen bilgilere bakıldığında özellikle saltanatının ilk yıllarında Kızılbaşlara karşı otoritesini kurabilmek için çok acımasız davranıp sert cezalar uyguladığını görmekteyiz. Yine Kitapta, Şah’ın desteklediği âlimlerin aleyhine olanların Sünni olarak ifade edilmesi, bu mezhebe inanmanın suç olduğu algısını oluşturduğu ve Şiiliğin yayılmasına katkı sağladığı anlatılmaktadır.

Kitaptan anlaŐıldıđı üzere Şah Tahmasb, Şiiler üzerinde âlimlerin etkisini bildiğinden hem Şiiliği yaymak hem de âlimlerin desteğini

sağlamak istemiştir. Siyasi düşmanlarına karşı da âlimlerin desteğini almayı hedeflemiştir. Şah’a göre Şiiler artarsa kendisini destekleyen âlimlerin gücü de artacak ve onlar da Şah’ı destekleyecektir.

Bir eserin değerinin anlaşılmasında kullanılan kaynakların önemi çok büyüktür. Kitabın kaynakça kısmına bakıldığında Türkçe, Farsça ve İngilizce yazılmış çok sayıda kaynaktan faydalanılması, bize eserin yazımı esnasında ne kadar büyük bir emek harcandığını göstermektedir.

Bu alanda çalışma yapmak isteyenler için kaynakça da önemli bir fayda sağlayacaktır. Mehmet Dağlar’ın kaleme aldığı bu değerli eser, Nisan 2019’da Önsöz Yayıncılık tarafından basılmıştır.